

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВ І БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ

Монографія

За загальною редакцією доктора економічних наук,
професора А.О. Єпіфанова

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2009

УДК 658.15+336.71
ББК 65.290.4
Ф59

Рекомендовано до друку вченою радою Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”, протокол № 2 від 15.05.2009

Автори:

д-р екон. наук **А.О. Єпіфанов** – вступ, п. 1.3.1, 2.2.1;
канд. екон. наук **О.Л. Пластун** – п. 1.1.1, 1.1.3, 1.2.1-1.2.3, 2.1.2, 2.3.1;
канд. екон. наук **В.С. Домбровський** – п. 1.1.2, 1.3.2, 2.1.1-2.1.3, 2.2.3, 2.3.2;
канд. екон. наук **Т.М. Болгар** – п. 2.1.3, 2.2.2-2.2.4, 2.3.1, 2.3.2;
О.М. Ващенко – п. 1.1.1

Рецензенти:

д-р екон. наук, проф., проректор ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України” **С.М. Козьменко**;
д-р екон. наук, проф., завідувач кафедри управління Сумського державного університету **О.М. Теліженко**;
д-р екон. наук, проф., завідувач кафедри фінансів і кредиту Академії митної служби України **А.А. Меццяков**

Фінансова безпека підприємств і банківських установ [Текст] : монографія / за заг. редакцією д-ра екон. наук, проф. А. О. Єпіфанова, [А. О. Єпіфанов, О. Л. Пластун, В. С. Домбровський та ін]. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2009. – 295 с.

ISBN 978-966-8958-50-2

У монографії досліджено сутність поняття фінансової безпеки на мікро- та макрорівнях, розглянуто причини виникнення кризових ситуацій та методи їх попередження. Значна увага приділяється проблемним аспектам забезпечення фінансової безпеки в Україні, аналізу сучасного стану банківської системи України в контексті рівня її фінансової безпеки та теоретичним розробкам щодо формування і впровадження системи фінансової безпеки в діяльність суб'єктів підприємництва і банків. Також у роботі пропонується ряд новацій та удосконалень щодо існуючої теоретичної бази в сфері фінансової безпеки як підприємств, так і банків.

Видання рекомендоване для фахівців у галузі фінансів, а також студентів і аспірантів економічних спеціальностей, викладачів і науковців.

УДК 658.15+336.71
ББК 65.290.4

ISBN 978-966-8958-50-2

© Єпіфанов А.О., Пластун О.Л., Домбровський В.С. та ін., 2009
© ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України”, 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА	8
1.1. Теоретичні основи забезпечення фінансової безпеки суб'єктів підприємництва	8
1.1.1. Сутність і місце фінансової безпеки суб'єктів підприємництва в системі фінансової безпеки держави.....	8
1.1.2. Фінансова нестабільність суб'єктів підприємництва як головна загроза їх фінансовій безпеці.....	26
1.1.3. Обґрунтування необхідності формування системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва як основи їх ефективної та стабільної діяльності.....	49
1.2. Методологічні засади забезпечення фінансової безпеки суб'єктів підприємництва	70
1.2.1. Аналіз основних недоліків існуючої методології в сфері фінансової безпеки суб'єктів підприємництва.....	70
1.2.2. Розробка методики комплексної оцінки фінансової безпеки суб'єкта підприємництва.....	78
1.2.3. Посилення ролі соціально-організаційних факторів при забезпеченні фінансової безпеки суб'єктів підприємництва сфери матеріального виробництва.....	94
1.3. Система фінансової безпеки суб'єктів підприємництва	113
1.3.1. Методичні підходи щодо формування системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва.....	113
1.3.2. Основні складові системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва.....	119
РОЗДІЛ 2. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА БАНКІВ	145
2.1. Теоретичні основи забезпечення фінансової безпеки банків	145
2.1.1. Роль і місце фінансової безпеки банків у системі забезпечення фінансової безпеки держави.....	145
2.1.2. Оцінка сучасного стану банківської системи України в контексті рівня її безпеки.....	151
2.1.3. Основні інструменти забезпечення фінансової безпеки банків.....	173

2.2. Система забезпечення фінансової безпеки банків	186
2.2.1. Науково-методичні підходи щодо формування системи фінансової безпеки банків	186
2.2.2. Фінансова діагностика в комплексі фінансової безпеки банку.....	192
2.2.3. Методичні основи використання фінансових методів і важелів у системі фінансової безпеки банків.....	203
2.2.4. Контроль та оцінка в системі фінансової безпеки банків.....	212
2.3. Розвиток окремих складових системи фінансової безпеки банків	216
2.3.1. Обґрунтування необхідності врахування моральних ризиків та асиметрії інформації при оцінці рівня фінансової безпеки банків.....	216
2.3.2. Розвиток принципів Базеля II в системі державного регулювання фінансової безпеки банківської системи України	235
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	250
ДОДАТКИ	274

ВСТУП

Одним із важливих завдань економічної науки є формування принципів, методів та інструментарію забезпечення стабільної та ефективної діяльності економічних суб'єктів. При цьому головна увага на сьогоднішній день повинна приділятися формуванню цілісного забезпечення системи фінансової безпеки, оскільки в економічній системі все більшого значення набувають відносини щодо управління фінансовими ресурсами та оптимізація їх використання, а також фінансові важелі і методи, що забезпечують стабільну та ефективну діяльність господарських суб'єктів.

Система фінансової безпеки повинна використовувати надбання сучасної економічної науки і діяти постійно, а не за фактом настання кризи, тобто економісти мають заздалегідь попереджати розвиток кризових явищ, забезпечуючи власну ефективну діяльність. З огляду на це актуальними стають: наукові дослідження, спрямовані на вдосконалення методичного забезпечення моніторингу фінансового стану підприємства та зовнішніх факторів з метою раннього виявлення ознак його кризового розвитку; визначення масштабів кризи, дослідження основних факторів, що її обумовлюють; створення і реалізація заходів щодо запобігання кризам і попередження банкрутства; контроль за виконанням заходів з формування фінансової безпеки і оцінка отриманих результатів шляхом використання фінансового інструментарію. Здійснення зазначених заходів створить дієвий інструмент запобігання кризам, забезпечення стабільної та ефективної фінансової діяльності.

Питання фінансової безпеки є актуальним для різних груп суб'єктів господарювання. Основною з них, звичайно, є підприємства. Втім, зважаючи на особливості сучасної економічної системи, необхідним, на наш погляд, є дослідження питань забезпечення фінансової безпеки банків. Оскільки основною причиною поточної глобальної економічної кризи і епіцентром подій є світова фінансова система, саме її нестабільність, прорахунки і масштаби операцій на світових фінансових ринках призвели до того, що економічна криза охопила всі країни. Банківська ж система є основною складовою фінансової системи, тому питання фінансової безпеки банків виходять сьогодні на перший план. Особливо актуальним це питання є для банківської системи України, оскільки етапи зростання неминуче ведуть до спадів та пов'язаних з цим кризових явищ.

Теоретичними дослідженнями у сфері фінансової безпеки держави та суб'єктів підприємництва, а також окремими теоретичними аспектами, необхідними для формування системи фінансової безпеки, займалися такі вчені, як: Е. Альтман, Дж. Аргенті, О.І. Барановський, В. Бівер, М.Д. Білик, І.А. Бланк, О.Д. Василик, К.С. Горячева, А.О. Єпіфанов, М.М. Єрмошенко, Г.П. Іванова, С.М. Ілляшенко, В.Г. Крижанівська, В.В. Ковальов, Е.М. Коротков, Л.О. Лігоненко, Р. Ліс, Т.М. Мельник, В.П. Москаленко, Є.В. Новосядло, Б.А. Райзберг, Р. Таффлер, О.О. Терещенко, С.Я. Салига, Г.М. Скудар, Е.А. Уткін, О.І. Хитрін та багато інших. Проблеми забезпечення фінансової безпеки банків досліджували такі вчені, як: С.І. Адаменко, Д.А. Артеменко, О.І. Барановський, І.А. Бланк, П.А. Герасимов, М.М. Єрмошенко, М.І. Зубок, Г.О. Крамаренко, І.В. Сало, О.Й. Шевцова та багато інших.

Високо оцінюючи їх вклад у вирішення теоретичних і практичних аспектів щодо забезпечення фінансової безпеки, мусимо вказати на необхідність подальшого розвитку теоретичної бази з даної тематики. На сьогодні є цілий ряд невирішених проблем у цій сфері, зокрема, це проблеми фінансової діагностики та прогнозування кризових явищ, вибору фінансових важелів і методів для забезпечення фінансової стабільності та ефективної діяльності, а також оцінки їх реалізації. Також це стосується досліджень цілого ряду специфічних ризиків у діяльності банків, процесу проведення діагностики та оцінки рівня фінансової безпеки банків, а також застосування фінансового інструментарію для подолання кризових явищ з врахуванням особливостей як економіки України в цілому, так і банківської системи країни зокрема.

Цим та іншим проблемам присвячена дана монографія, що складається з двох структурних частин, перша з яких присвячена питанням забезпечення фінансової безпеки на рівні суб'єктів підприємництва, а друга зосереджує увагу на особливостях фінансової безпеки банків. Авторами досліджено сутність поняття фінансової безпеки на різних рівнях (фінансова безпека держави, фінансова безпека банківської системи, фінансова безпека суб'єктів підприємництва та фінансова безпека банків), розглянуто причини виникнення кризових ситуацій та методи їх попередження. Досліджено роль і місце фінансової безпеки підприємств і банків у комплексі фінансової безпеки держави. Основна увага приділяється проблемним аспектам забезпечення фінансової безпеки в Україні, аналізу сучасного стану банківської системи України в контексті рівня її фінансової безпеки та теоретичним розробкам щодо формування і впровадження системи фінансової

безпеки в діяльність суб'єктів підприємництва і банків. У роботі розглянуто сутність, принципи побудови, структуру і алгоритм дії як системи фінансової безпеки в цілому, так і особливості окремих її елементів. Також у роботі пропонується ряд новацій та удосконалень щодо існуючої теоретичної бази в сфері фінансової безпеки як підприємств, так і банків.

Видання рекомендоване для фахівців у галузі фінансів, а також студентів і аспірантів економічних спеціальностей, викладачів і науковців.

Розділ 1

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА

1.1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА

1.1.1. Сутність і місце фінансової безпеки суб'єктів підприємництва в системі фінансової безпеки держави

Однією з основних проблем будь-якої економічної системи є забезпечення її ефективної та стабільної діяльності. У сучасних мінливих та висококонкурентних умовах дуже актуальними є питання саме стабільного безкризового розвитку. З переходом до ринкових відносин Україна змогла повною мірою оцінити вплив різного роду криз на розвиток економіки.

Тенденції розвитку сучасного суспільства такі, що питання безпеки набувають особливої ваги. Пояснюється це глобальними процесами, що відбуваються у світі.

Насамперед ми вступили в період, коли будь-яка з розвинутих країн може стати об'єктом удару терористів, що в умовах глобалізації фінансових ринків може спричинити дестабілізацію світової економіки, а також вплинути на стан національних економік. Прикладом можуть бути події 11 вересня 2001 року. За оцінками спеціалістів Всесвітнього банку, загальний збиток, понесений світовою економікою, становив близько 80 млрд. дол. У ВТО прийшли до висновку, що контртерористичні заходи призвели до зростання цін на товари і послуги. Підвищені заходи безпеки збільшують терміни транспортування, насамперед дорожчають товари, які перевозять повітряним і морським транспортом. Крім того, збитків економіці країни може нанести репутація держави – об'єкта терористичних атак. У цілому на те, щоб світова економіка пододала наслідки крупних терактів, згідно з дослідженням Міжнародного валютного фонду, потрібно від трьох до шести місяців [309].

Наступним дестабілізуючим чинником є важкопрогнозовані зміни цін на нафту та інші енергоносії. Безумовно, загальна довгострокова тенденція до їх зростання не викликає сумніву у фахівців, але ситуацію ускладнює те, що ціни на енергоносії в короткостроковому періоді змінюються в достатньо великому діапазоні. Будь-яка нестабільність у країнах – експортерах нафти – вміє викликає зростання світових цін.

Головним же дестабілізуючим чинником є сама світова фінансова система. Саме стан світової фінансової системи та фінансові відносини між економічними суб'єктами на сьогоднішній день є визначальними умовами настання глобальної економічної кризи. На підтвердження цієї думки проаналізуємо найбільші світові економічні кризи XX сторіччя (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Еволюція світових економічних криз

Період кризи	Характер кризи	Наслідки для світової економіки
1929-1933	Криза перевиробництва	<ul style="list-style-type: none"> - високий рівень безробіття (у 1931-1932 роках у розвинутих країнах налічувалося більше 26 млн. безробітних); - падіння рівня життя середнього класу – службовців, інтелігенції, дрібних підприємців; розорення багатьох фермерів; - падіння цін, якого ще не знала економіка США, Німеччини, Франції та Англії, супроводжувалося різким скороченням виробництва, відбувалася глибока криза всієї банківської системи, знецінювалися валюти; - припинили платежі за зовнішніми позиками Великобританія, Франція, Німеччина, Італія. У 1931 р. США на рік відстрочили всі платежі по зовнішніх боргах; - у фінансовій сфері впродовж 1929-1933 рр. спостерігалися падіння вартості акцій, дестабілізація ситуації на валютних біржах; - згідно з даними статистики найбільших збитків від кризи зазнали США, Канада, Німеччина і Польща (падіння обсягів виробництва в нижній "точці" в порівнянні з 1928 р. більш ніж на 50 %); досить відчутних – Австрія, Нідерланди та Чехословаччина (відповідно на 30-40 %); порівняно невеликих – Великобританія, Японія, Данія, Румунія (близько 20 %)
1973-1974, 1981-1982	Структурні кризи (сировинна й енергетична)	<ul style="list-style-type: none"> - різко скоротилося виробництво в енергоємних галузях і автопромисловості; - відбулося значне знецінення основного капіталу (у США під час кризи 1980-1982 рр. в цілому у промисловості використовувалося близько 65 % виробничих потужностей, а в сталеливарній промисловості – менше 30 %. У таких же межах у 1974-1975 рр. у країнах Заходу використовувалися виробничі потужності чорної металургії, що було обумовлено значним скороченням попиту на метал з боку цілого ряду галузей, заміною його пластмасами та іншими, більш ресурсозберігаючими матеріалами); - структурне безробіття, посилення міграції робочої сили, знецінення її попередньої кваліфікації, порушення відповідності між основними елементами продуктивних сил (засобами та предметами праці, засобами виробництва і працівниками та ін.), а також між складовими частинами технологічного способу виробництва

Період кризи	Характер кризи	Наслідки для світової економіки
1997-1998	Перегрів економік і суперечності у світовій міграції капіталу	- відбулося обвальне падіння індонезійської рупії, малайзійського рінгіта, філіппінського песо і тайського бата (курси цих валют знецінилися на 30-40 %), російський рубль був девальвований майже в три рази; - втрати російської економіки, яка була офіційно проголошена неплатоспроможною, оцінювалися в 100-120 млрд. дол.; - у три рази знецінилися фінансові і виробничі активи української економіки (фізичних і юридичних осіб) в доларовому еквіваленті
2000-2001	Світовий тероризм і взаємозалежність складових світової фінансової системи, що базується на високому рівні глобалізації	За оцінками фахівців Всесвітнього банку, загальний збиток, понесений світовою економікою, становив близько 80 млрд. дол.
кінець 2007 – по теперішній час	Криза світової банківської системи	Масові неплатежі за кредитами призвели до великих втрат банківських установ, що працювали на даному ринку, і, як наслідок, до світової кризи ліквідності. Міжнародний валютний фонд (МВФ) оцінив втрати світової економіки від іпотечної кризи в США – в 170-200 млрд. дол.

У подібних умовах країни, безумовно, потребують перегляду існуючих та розробки нових підходів щодо забезпечення національної безпеки.

Національна безпека – це “здатність держави ефективно протистояти впливу наявних або потенційних загроз його існуванню і незалежному розвитку” [87, с. 13]. У складі національної безпеки окремо виділяють такі її складові, як:

- військова безпека;
- політична безпека;
- соціокультурна безпека;

- екологічна безпека;
- економічна безпека.

На думку більшості авторів, економічна безпека є головною складовою національної безпеки. Так, Г. Пастернак-Таранушенко пише, що економічна безпека “є базою для будь-яких інших напрямів, відгалужень і проявів безпеки держави, оскільки все у світі, державі і житті окремої людини має під собою економічну основу” [214, с. 29].

У широкому сенсі під економічною безпекою мають на увазі якісну характеристику економічної системи, яка визначає її здатність підтримувати нормальні умови працездатності системи, розвиток у рамках цілей, поставлених перед нею, а у випадках виникнення різних загроз (зовнішніх і внутрішніх) система має бути спроможна протистояти їм і відновлювати власну працездатність.

Виділяють декілька рівнів економічної безпеки:

- міжнародна безпека (глобальна, регіональна);
- національна безпека (державна, галузі, регіону, суспільства);
- приватна безпека: підприємства, домашнього господарства або окремої особи [85, с. 8].

Проте необхідно відзначити, що в цілому автори по-різному трактують поняття економічної безпеки, акцентуючи увагу на різних істотних, на їх думку, характеристиках даного поняття.

Б. Губський вказує на те, що економічна безпека “визначає здатність держави забезпечувати захист національних економічних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз, проводити поступальний розвиток економіки з метою підтримки стабільності суспільства і достатнього оборонного потенціалу за будь-яких умов і варіантів розвитку подій” [87, с. 13].

В. Сергєєв визначає економічну безпеку як стан економіки, при якому забезпечується вирішення трьох взаємопов’язаних завдань: високий і стійкий розвиток, ефективно задоволення суспільних потреб, захист економічних інтересів держави на національному і міжнародному рівнях [251, с. 5].

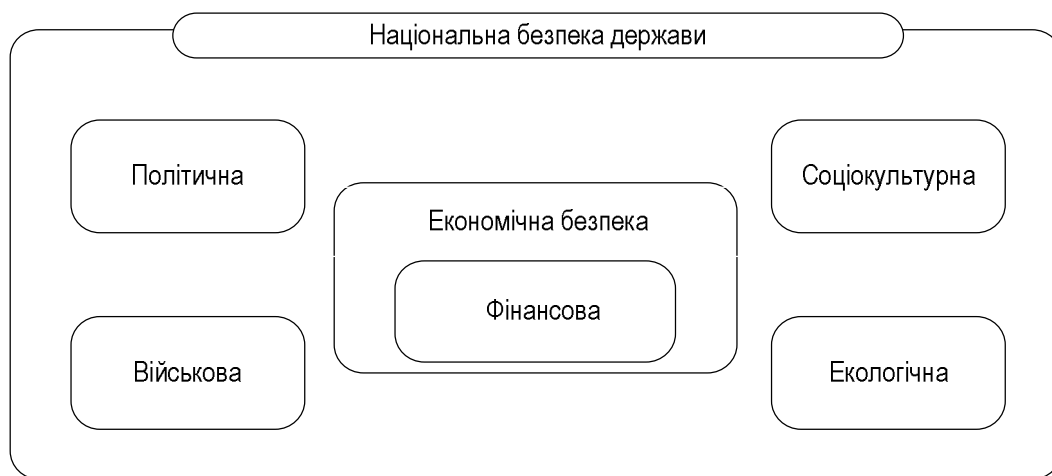
На думку Є. Олейникова, “національна економічна безпека – це такий стан економіки та інститутів влади, при якому забезпечується гарантований захист національних інтересів, гармонійний, соціально спрямований розвиток держави в цілому, достатній економічний і оборонний потенціал при найбільш несприятливих варіантах розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів” [203, с. 29].

Проаналізувавши визначення Г. Пастернака-Таранушенка, Б. Губського, В. Сергєєва, Є. Олейникова, а також інших дослідників з даної проблеми, ми можемо прийти до висновку, що ключовим моментом

є здатність держави зберігати досягнутий рівень економічного розвитку незалежно від зовнішніх і внутрішніх погроз.

На початковому етапі увага учених була в основному сконцентрована на розгляді лише питань економічної безпеки держави. Проте за останні роки ситуація змінилася і зараз з'являється все більше робіт, присвячених аналізу значення і місця фінансової безпеки в безпеці держави.

Насамперед необхідно відзначити, що фінансова безпека є підсистемою економічної безпеки держави. Схематично співвідношення понять “національна безпека”, “економічна безпека” і “фінансова безпека” зображено на рис. 1.1.

Рис. 1.1. Фінансова складова національної безпеки

На думку І.Ф. Шлемка, фінансова безпека держави – це такий стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної і податкової систем, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та її зростання [294].

С. Кульпінський пропонує під фінансовою безпекою розуміти здійснення цілеспрямованого комплексу заходів щодо фіскальної і монетарної політик з метою досягнення стабільності фінансової системи і створення сприятливого інвестиційного клімату [155].

О.І. Барановський комплексно підійшов до визначення сутнісних характеристик фінансової безпеки держави. На його думку, фінансову безпеку слід розуміти як:

- важливу складову економічної безпеки держави, що базується на незалежності, ефективності і конкурентоспроможності фінансово-кредитної сфери України. Вона відображається через систему

критеріїв і показників її стану, що характеризують збалансованість фінансів, достатню ліквідність активів і наявність необхідних грошових і золотовалютних резервів;

- ступінь захищеності фінансових інтересів на всіх рівнях фінансових відносин;
- рівень забезпеченості громадянина, домашнього господарства, груп громадян, підприємства, організації, регіону, галузі, сектора економіки, ринку, держави, суспільства, міждержавних утворень, міжнародного співтовариства фінансових ресурсів, достатніх для задоволення їх потреб і виконання існуючих зобов'язань;
- стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової, розрахункової, інвестиційної, митно-тарифної і фондової систем, а також системи ціноутворення, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю запобігти зовнішній фінансовій експансії, забезпечити фінансову стійкість (стабільність), ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання;
- стан фінансових потоків в економіці, що характеризується збалансованістю і наявністю апробованих механізмів регулювання та саморегулювання;
- така якість фінансових інструментів і послуг, яка запобігає впливу можливих прорахунків і прямих зловживань на фінансовий стан існуючих і потенційних клієнтів банків, а також гарантує (у разі потреби) повернення вкладених коштів [29].

Безумовно, позитивним чинником є те, що питання фінансової безпеки в нашій країні не залишаються без належної уваги з боку державних органів влади. Так, за дорученням Ради національної безпеки України була розроблена Концепція фінансової безпеки. Координатором даного проекту було ЗАТ “Українське агентство фінансового розвитку”. Згідно з даною концепцією фінансова безпека – це “складова економічної безпеки, що характеризує стан захищеності життєво важливих інтересів держави, регіонів, підприємницьких структур і громадян у фінансовій сфері від впливу широкого переліку негативних факторів (загроз)”. Серед основних критеріїв фінансової безпеки, на думку розробників концепції, є достатність фінансових ресурсів, їх збалансованість і ліквідність, що забезпечує нормальне існування і розвиток суб’єктів економічного життя.

Проаналізувавши дані визначення, ми можемо сформулювати власне визначення фінансової безпеки. На наш погляд, фінансова безпека – це стан фінансово-кредитної сфери країни, що характеризується

стійкістю до зовнішніх і внутрішніх загроз, а також здатністю забезпечувати стійкий економічний розвиток держави.

На даний момент не існує єдиної точки зору щодо структури фінансової безпеки. Основними сферами впливу фінансової безпеки держави відповідно до проекту концепції є:

- бюджетна сфера і державне регулювання фінансових ринків;
- грошово-кредитна сфера;
- страхування;
- небанківські фінансові послуги;
- фондовий ринок [137].

До ключових загроз фінансової безпеки України відносять:

1. Низьку ефективність бюджетної та грошово-кредитної політики, слабкий контроль за використанням бюджетних коштів, кредитних та інвестиційних ресурсів держави, відсутність стратегії та належного правового забезпечення діяльності уряду щодо боргових запозичень.

2. Недостатню капіталізацію та ненадійність банківської системи України, нерозвиненість сегмента небанківських фінансових установ, низьку прозорість та ліквідність фінансового ринку, відсутність дієвих механізмів акумуляції та розподілу інвестиційних ресурсів, низьку довіру населення до вітчизняної фінансової системи [137].

Аналіз основних положень концепції, а також досліджень сфери фінансової безпеки, що проводились науковцями, показали, що на сьогоднішній день приділяється недостатньо уваги фінансовій безпеці суб'єктів підприємництва як одній з основних складових фінансової безпеки держави. На сьогодні питання методології формування фінансової безпеки суб'єктів підприємництва сфери матеріального виробництва на відміну, скажімо, від фінансової безпеки банків, страхових компаній та інших (суто фінансових інституцій) є недостатньо розробленими. Водночас очевидним є факт, що саме реальний сектор економіки був і залишається основою економіки України, а отже, і її фінансової безпеки, рівень якої є прямим наслідком стану економіки країни.

О.І. Барановський вважає за необхідне виділити в структурі фінансової безпеки такі складові: валютну, бюджетну, інвестиційну діяльність, фінансову безпеку банків, страхового ринку, довірчого управління майном, фондового ринку [29]. На думку В.Т. Шлемка та І.Ф. Бінька, в структуру фінансової безпеки потрібно включати такі складові: фінансову, грошово-кредитну, валютну, банківську, бюджетну і податкову [294]. М.М. Єрмошенко пише, що оскільки “фінансово-кредитна система країни включає такі сектори (складові), як грошово-кредитний, бюджетний, валютний, банківський, інвестиційний,

фондовий, страховий”, то “такій структурі повинна відповідати і фінансова безпека” [106, с. 31].

Отже, питання забезпечення безпеки держави та окремих її складових на сьогоднішній день є надзвичайно актуальним. І якщо раніше наукова думка зосереджувала свою увагу лише на економічній безпеці, то сьогодні все більше науковців наголошують на необхідності створення фінансової безпеки як окремого елемента системи економічної безпеки, що має відповідати за безпеку сфери фінансових відносин.

Фінансові відносини з часом набувають все більшого значення в економічній системі, тому виділення фінансової безпеки є цілком обґрунтованим кроком. На думку О.І. Барановського, у плановій економіці фінансові відносини і взаємозв'язки традиційно відігравали підпорядковану роль щодо завдання формування натурально-речових пропорцій (що відбивалося і на пріоритетах економічної науки), але економічні реформи висунули фінансові питання функціонування народногосподарського комплексу на перший план. А відтак почали вимагати нового осмислення залежності між економічною політикою і соціально-економічними процесами, зокрема, вплив грошово-кредитної, валютної, податкової, бюджетної, інвестиційної, боргової політики на макроекономічну ситуацію, з'ясування основ фінансової безпеки держави [27, с. 16].

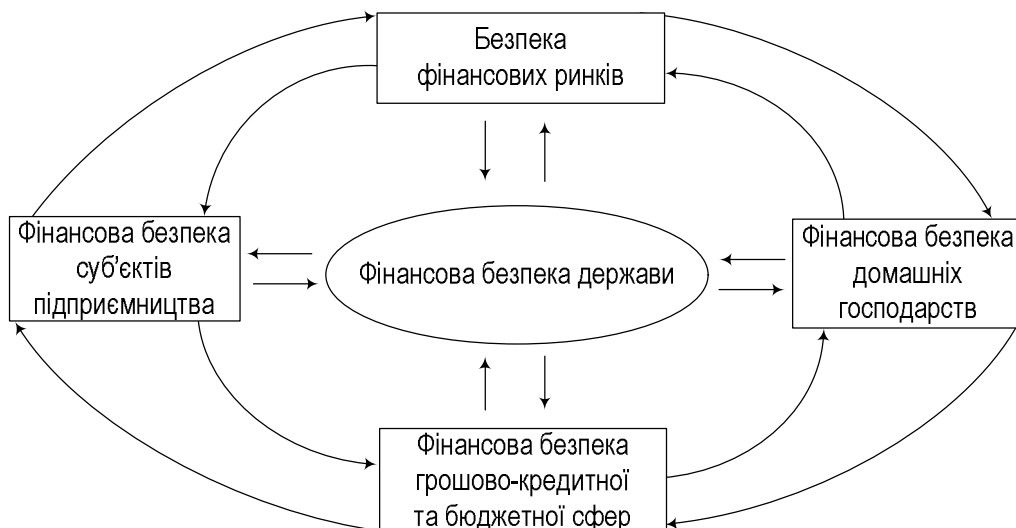
Питання фінансової безпеки є системними, оскільки стосуються і пов'язують окремі країни, регіони, господарюючі суб'єкти, політику, економіку, фінанси тощо.

Фінансова безпека охоплює фінансову безпеку окремого громадянина, домашніх господарств, населення в цілому, підприємств, підприємств, організацій, установ та їх асоціацій, галузей господарського комплексу, регіонів, окремих секторів економіки, держави та різноманітних міждержавних утворень, світового співтовариства в цілому [29, с. 20].

Ступінь наукової розробленості кожної з перелічених сфер застосування фінансової безпеки є різним. Тому, на наш погляд, необхідно дати визначення та трактування її сутності різними науковцями.

Схематично структуру фінансової безпеки держави та місце фінансової безпеки суб'єктів підприємництва в ній можна подати таким чином (рис. 1.2).

На нашу думку, необхідно більше уваги приділяти питанням впровадження механізмів забезпечення фінансової безпеки саме на рівні суб'єктів підприємництва сфери матеріального виробництва, що пов'язано зі значною кількістю ризиків і нестабільністю як внутрішнього, так і зовнішнього їх середовищ, а також загрозами поглинать, зокрема, через процедури банкрутства.

Рис. 1.2. Система фінансової безпеки держави

Забезпечення стійкого зростання суб'єктів підприємництва, стабільності результатів їх діяльності, досягнення цілей, що відповідають інтересам власників і суспільства в цілому, неможливі без розробки й проведення самостійної стратегії, що в сучасній економіці визначається наявністю ефективної системи їх фінансової безпеки. Саме стан фінансів господарюючих суб'єктів багато в чому обумовлює ефективність їх діяльності в ринковій економіці, що і призводить до необхідності розгляду проблем забезпечення фінансової безпеки суб'єктів підприємництва [88, с. 98].

Перш ніж визначати сутність фінансової безпеки суб'єктів підприємництва, визначимось з поняттям “суб'єкт підприємництва сфери матеріального виробництва”, тобто з'ясуємо, що під цим словосполученням мають на увазі провідні вчені, а головне – сучасне українське законодавство.

Згідно з Законом України “Про підприємництво” підприємництво – це безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством.

Суб'єктами підприємницької діяльності (підприємцями) можуть бути:

- громадяни України, інших держав, особи без громадянства, не обмежені законом у правоздатності або дієздатності;
- юридичні особи всіх форм власності, встановлених Законом України “Про власність”;
- об'єднання юридичних осіб, що здійснюють діяльність в Україні на умовах угоди про розподіл продукції [239].

Чітке розмежування підприємницької та будь-якої іншої діяльності дає Господарський кодекс України, згідно з яким господарська діяльність поділяється на два види: комерційна (підприємництво) і некомерційна. Таким чином, господарська діяльність, що здійснюється з метою одержання прибутку та досягнення економічних і соціальних результатів, є підприємництвом, а суб'єкти підприємництва – підприємцями.

Господарський кодекс України розглядає поняття “підприємство”, під яким мається на увазі самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому кодексом та іншими законами.

Також цей нормативно-правовий акт акцентує увагу на цілях створення підприємства: підприємства можуть створюватись як для здійснення підприємництва, так і для некомерційної господарської діяльності [79].

Підприємства здійснюють підприємницьку діяльність, а отже, є суб'єктами підприємництва. На нашу думку, підприємства є, скоріше за все, формами, у вигляді яких суб'єкт підприємництва ідентифікує себе у правовому полі України.

З цього приводу корисними є думки В.Я. Горфінкеля, який у своїй книзі “Курс підприємництва” зауважує, що підприємництво розрізняється за видами і формами.

За видами підприємницьку діяльність можна поділити на виробничу, торгіву, посередницьку, консультаційну та фінансову.

За організаційно-правовими формами підприємництво може здійснюватись у вигляді господарських товариств (наприклад, товариство з обмеженою відповідальністю, акціонерне товариство (відкрите чи закрите), виробничі кооперативи, державні і муніципальні підприємства [157].

Отже, суб'єкти підприємництва можуть створюватись у формі підприємств різних видів, що передбачені чинним законодавством.

Цю думку підтверджує і Указ Президента України “Про державну підтримку малого підприємництва” від 12.05.98 № 456/98, згідно з яким суб'єктами малого підприємництва є такі підприємства, де середньорічна чисельність працюючих не перевищує 50 осіб, а обсяг виручки від реалізації продукції за рік не перевищує 1 млн. грн. [231].

Отже, цей нормативно-правовий акт свідчить про те, що суб'єктами підприємництва є підприємства.

У нашому дослідженні ми зосредили увагу на суб'єктах підприємництва матеріальної сфери, оскільки саме виробництво було і залишається основною ланкою економічної системи держави. Під матеріальним виробництвом в економічній літературі мають на увазі виробництво, безпосередньо пов'язане з виготовленням матеріальних цінностей або з наданням матеріальних послуг, а саме: перевезення вантажів, виконання будівельних, монтажних, ремонтних, земельних робіт. Відповідно, сфера матеріального виробництва – це сукупність галузей народного господарства, в яких створюються матеріальні блага.

Фінансова безпека суб'єктів підприємництва є складовою частиною їх економічної безпеки, тому спочатку визначимо сутність економічної безпеки та проаналізуємо місце, значення і необхідність виділення в її складі фінансової безпеки.

У загальному випадку економічна безпека – це якісна характеристика економічної системи, що визначає її здатність підтримувати нормальні умови працездатності системи, розвиток у рамках цілей, поставлених перед системою, а у випадках виникнення різних загроз (зовнішніх і внутрішніх) система, яка здатна протистояти їм і відновлювати свою працездатність.

Економічна безпека має кілька рівнів:

- 1) міжнародна безпека (глобальна, регіональна);
- 2) національна безпека (державна, галузі, регіону, суспільства);
- 3) приватна: підприємства, господарства або особистості [85, с. 8].

Важливе місце в системі економічної безпеки країни займає економічна безпека суб'єктів підприємництва, тому що вони є первинним елементом, який забезпечує життєві потреби населення й ресурси для його розвитку. На думку А.В. Гукової та І.Д. Анікіної, економічна безпека підприємства – це здатність підприємства здійснювати свою стратегію й домагатися власних цілей в умовах невизначеності (під впливом загроз і ризику) [88, с. 99].

Отже, сучасний суб'єкт підприємництва, діючи у висококонкурентному середовищі, в умовах невизначеності постійно перебуває під впливом загроз як зовнішніх, так і внутрішніх. Він мусить приймати певні фінансово-господарські рішення, що мають забезпечити виконання його основної функції – одержання та максимізації прибутку. Тому питання забезпечення безпеки суб'єктів підприємництва є ключовим в їх діяльності.

Розглядаючи структуру економічної безпеки підприємства, науковці виділяють такі ключові елементи:

- виробнича;
- кадрова;

- інформаційна (у тому числі інтелектуальна);
- правова;
- фінансова;
- екологічна;
- ринкова.

Таким чином, фінансова безпека є однією з найважливіших складових системи економічної безпеки суб'єктів підприємництва, оскільки саме фінансова складова є основною в сучасній економіці як на макро-, так і на мікрорівні. Сучасна економіка реалізує свої функції шляхом використання фінансових механізмів, за допомогою фінансових методів, важелів, стимулів, переслідуючи при цьому фінансові цілі [88, с. 100].

Фінансова безпека суб'єкта підприємництва є однією з найважливіших складових економічної безпеки ще й тому, що саме через грошові потоки організації та їх управління здійснюється вплив на більшість економічної системи підприємства. В економічній літературі до сьогоднішнього дня приділялось недостатньо уваги питанням фінансової безпеки ще й тому, що деякі з її аспектів розглядаються при розробці фінансової політики підприємства, управлінні фінансами, організації системи економічної безпеки, управлінні ризиками але, на нашу думку, необхідний цілісний і комплексний підхід до даної проблеми, що поєднав би всі ці, часом відірвані один від одного елементи в єдину систему, яка діяла б постійно. Але перш ніж переходити до побудови такої системи, слід визначитись у необхідності забезпечення фінансової безпеки на суб'єктах підприємництва, її сутності, цілях і завданнях, інструментарії і необхідних складових.

Обґрунтуємо доцільність виділення фінансової безпеки як окремої категорії. Фінансові відносини та методи управління фінансовими потоками підприємства набувають все більшого значення. І якщо раніше їх фактично не виділяли окремо, а розглядали як складову економічної діяльності підприємства, то на сьогодні навіть з'являються окремі наукові дисципліни суто фінансового характеру.

Тому ми вважаємо за необхідне, з одного боку, підкреслити логічний взаємозв'язок між економічною та фінансовою складовою діяльності господарських суб'єктів, а з іншого – акцентувати увагу на розгляді саме фінансової безпеки як самостійної та необхідної складової їх діяльності.

Ця взаємозалежність полягає зокрема в тому, що частина категорій є, з одного боку, економічними за своєю суттю, а з іншого – фінансовими. Одним з прикладів цього є така категорія, як прибуток. Прибуток є прямим результатом економічної діяльності підприємства,

спрямований на задоволення його поточних та перспективних економічних потреб, зокрема інвестиції, соціальні та інші потреби. У той же час прибуток є фінансовим результатом, власним фінансовим ресурсом підприємства.

Також досить переконливо взаємозв'язок економічних і фінансових категорій виявляється у взаємодії фінансів із цінами та заробітною платою. Спочатку проаналізуємо взаємозв'язок фінансів і цін.

Ціна за своєю суттю – це економічна категорія. Вона є кількісною мірою створюваної у процесі виробництва вартості. Втім, вона є основою появи фінансових відносин на підприємстві. Саме ціна виступає базисом для формування чистого доходу, що є первинним фінансовим результатом діяльності підприємства. Також можна визначити такі напрямки взаємодії цін і фінансів: ціни та грошовий обіг, ціни і кредити, ціни та податки.

Щодо взаємозв'язку фінансів і заробітної плати, то він полягає в тому, що для виплати заробітної плати на підприємстві формують відповідний цільовий фонд, відособлення якого здійснюється за допомогою фінансів. Водночас заробітна плата є одним із джерел формування фінансових ресурсів підприємства, оскільки саме завдяки заробітній платі забезпечується реалізація основної діяльності підприємства шляхом використання трудових ресурсів.

У сучасних умовах суто фінансові відносини набувають все більшого значення, посилюється роль і вплив фінансової системи, зростає значення фінансових важелів і методів – саме ці фактори багато в чому визначають ефективність діяльності господарського суб'єкта сьогодні.

Розглянемо основні підходи до розуміння сутності фінансової безпеки суб'єктів підприємництва. Більшість учених дотримуються думки, яка базується на визначенні фінансової безпеки держави, екстраполюючи її на мікрорівень. І в загальному випадку фінансову безпеку суб'єкта підприємництва представляють як певний механізм, що, з одного боку, забезпечує стабільність фінансової системи господарського суб'єкта шляхом використання захисних фінансових інструментів, а з іншого – забезпечує її ефективність шляхом організації раціонального використання фінансових ресурсів.

У книзі І.А. Бланка “Управління фінансовою безпекою підприємства” фінансова безпека підприємства розглядається як кількісно і якісно детермінований рівень фінансового стану підприємства, що забезпечує стабільну захищеність його пріоритетних збалансованих фінансових інтересів від ідентифікованих реальних і потенційних загроз зовнішнього й внутрішнього характерів, параметри якого визначаються на основі

його фінансової філософії й створюють необхідні передумови фінансової підтримки його стійкого зростання в поточному й перспективному періодах [38].

К.С. Горячева, базуючись на аналізі сутності категорії “фінансова безпека підприємства”, наведеного в науковій літературі, пропонує таке визначення: “Фінансова безпека підприємства – це фінансовий стан, який характеризується, по-перше, збалансованістю і якістю сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, котрі використовуються підприємством, по-друге, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх загроз, по-третє, здатністю фінансової системи підприємства забезпечувати реалізацію власних фінансових інтересів, місії і завдань достатніми обсягами фінансових ресурсів, по-четверте, забезпечувати ефективний і сталий розвиток цієї фінансової системи [77, с. 66].

Ці два визначення досить повно відображають функціональні характеристики фінансової безпеки, а втім, на нашу думку, ототожнювати фінансову безпеку суб’єкта підприємництва з його фінансовим станом не зовсім коректно, оскільки безпека фінансова чи економічна – це насамперед певні потенційні можливості організації протистояти негативному впливу як внутрішнього, так і зовнішнього середовища. До того ж у цих визначеннях ані слова не сказано про те, яким чином взагалі забезпечується фінансова безпека, що, на наш погляд, є дуже важливим.

Специфічне за об’єктом визначення дає О.І. Барановський у своїй роботі, присвяченій фінансовій безпеці страхових компаній: “Під фінансовою безпекою ринку страхових послуг загалом і конкретного страховика зокрема слід розуміти такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дозволив би їм забезпечувати своє ефективне функціонування й у разі потреби відшкодувати обумовлені в договорах страхування збитки своїх клієнтів” [28, с. 272-273].

Дане трактування сутності, незважаючи на досить чітку об’єктну орієнтацію, дає уявлення про суть та цілі фінансової безпеки, але, на нашу думку, фінансова безпека – поняття більш ширше, ніж рівень забезпеченості фінансовими ресурсами, оскільки має містити в собі управління ними і ряд інших характеристик, а саме: механізми реагування на можливі кризові явища не тільки шляхом використання фінансових ресурсів, а й інших складових фінансово-економічної діяльності.

Перехід до ринкової економіки обумовив посилення ролі фінансів і визначив їхнє нове місце в системі господарювання. Більшість ринкових інструментів належать до елементів фінансового механізму, тобто входять до складу фінансової системи. Роль і значення фінансової сфери в економіці за останнє десятиліття кардинально змінилися.

З механізму обслуговування сучасних економічних процесів вона перетворилася в джерело сучасного розвитку економіки й суспільства, а в умовах зростаючої глобалізації роль фінансових відносин у світовій економіці все більше збільшується. Фінанси стають самостійним сегментом економіки, що володіє значним потенціалом.

Ми вважаємо, що необхідно розглядати фінансову безпеку суб'єктів підприємництва ширше, ніж просто рівень забезпеченості фінансовими ресурсами.

На думку А.В. Гукової та І.Д. Анікіної, сутність фінансової безпеки підприємства полягає в здатності підприємства самостійно розробляти й проводити фінансову стратегію, відповідно до цілей корпоративної стратегії, в умовах невизначеного й конкурентного середовища. Отже, фінансова безпека являє собою такий стан підприємства, що:

- 1) дозволяє забезпечити фінансову рівновагу, стабільність, платоспроможність і ліквідність підприємства в довгостроковому періоді;
- 2) задовольняє потреби підприємства у фінансових ресурсах для стійкого розширеного відтворення підприємства;
- 3) забезпечує достатню фінансову незалежність підприємства;
- 4) здатна протистояти існуючим і виникаючим небезпекам, що прагнуть завдати фінансової шкоди підприємству або змінити всупереч бажанню структуру капіталу, або примусово ліквідувати підприємство;
- 5) забезпечує достатню гнучкість при прийнятті фінансових рішень;
- 6) захищає фінансові інтереси власників підприємства [88, с. 101].

Ми вважаємо, що в даному визначенні досить вдало вибрано термін для означення сутності фінансової безпеки – “здатність”, оскільки воно дійсно відповідає її внутрішній логіці. Крім того, автори, очевидно, розробляючи власне визначення, активно спирались на визначення сутності економічної безпеки підприємства, що цілком логічно, оскільки дана тематика є значно більш проробленою, ніж, скажімо, фінансова безпека суб'єктів підприємництва. Зважаючи на те, що фінансова безпека є складовою економічної, певна уніфікація в трактуванні цих понять має бути присутня. Тому дане визначення, на нашу думку, найбільш відповідає сутності фінансової безпеки суб'єктів підприємництва.

Отже, спираючись на визначення фінансової безпеки, що пропонуються науковцями, можемо виділити ключові риси фінансової безпеки суб'єктів підприємництва:

- 1) забезпечує рівноважний та стійкий фінансовий стан;
- 2) сприяє ефективній діяльності суб'єкта підприємництва;

- 3) дозволяє на ранніх стадіях визначити проблемні місця в діяльності організації;
- 4) нейтралізує кризи та запобігає банкрутству.

Наступним нашим кроком буде визначення цілей, завдань і функцій, що стоять перед фінансовою безпекою суб'єктів підприємництва.

Аналіз наукових праць, присвячених фінансовій безпеці суб'єктів підприємництва [28; 75-78; 88; 101-106; 155; 201 та інші], показав, що вона визначається такими факторами:

- рівнем забезпеченості фінансовими ресурсами;
- стабільністю і стійкістю фінансового стану підприємства;
- збалансованістю фінансових потоків і розрахункових відносин;
- ступенем ефективності фінансово-економічної діяльності;
- рівнем контролю за внутрішніми і зовнішніми ризиками.

Перед фінансовою безпекою суб'єктів підприємництва поставлені такі завдання:

1. Ідентифікація ризиків і пов'язаних з ними потенційних загроз.
2. Визначення індикаторів фінансової безпеки суб'єктів підприємництва.
3. Впровадження системи діагностики та моніторингу стану фінансової безпеки.
4. Контроль та оцінка ефективності дії системи фінансової безпеки.
5. Створення необхідних фінансових умов, що забезпечують стабільне зростання фірми.
6. Створення умов для формування оптимального обсягу фінансових ресурсів із внутрішніх і зовнішніх джерел.
7. Підтримка фінансової стійкості й платоспроможності фірми протягом усього періоду функціонування.
8. Створення умов, необхідних для забезпечення оптимального обсягу й рівня ефективності інвестицій.
9. Мінімізація фінансових ризиків фірми.
10. Своєчасне впровадження у фінансову діяльність фірми сучасних технологій управління та інструментарію їх забезпечення.
11. Ефективний і швидкий вихід фірми з фінансової кризи й нейтралізація її наслідків.

Об'єктами впливу для реалізації цих завдань можуть бути:

- прибуток;
- капітал;
- інвестиції;
- інші джерела формування і використання фінансових ресурсів;
- фінансові та економічні ризики;
- кризи;
- інші.

На думку Є.В. Новосядла, реалізація завдань, поставлених перед фінансовою безпекою суб'єктів підприємництва, можлива при виконанні певних функцій управління, які можна об'єднати у дві основні групи:

1. Функції, характерні для кожної системи управління будь-якого рівня менеджменту.
2. Функції системи управління як спеціалізованого напрямку фінансового менеджменту.

У першій групі основними функціями управління фінансовою безпекою суб'єкта підприємництва є такі:

- формування повної й достовірної інформації, необхідної суб'єкту підприємництва для прийняття адекватних, ефективних і законних рішень у сфері забезпечення власної фінансової безпеки;
- створення системи аналізу стану фінансової безпеки суб'єкта підприємництва, визначаючи найважливіші її параметри шляхом виявлення ступеня деструктивного впливу економічного середовища на фінансові пріоритети фірми;
- створення системи стимулів і заохочень для менеджерів за прийняття ефективних управлінських рішень і системи санкцій за неспроможність їх дій;
- організація системи контролю з метою виявлення порушень при прийнятті управлінських рішень, а також невідповідності останніх пропонованим їм вимогам.

У другій групі функцій управління можна виділити такі:

- розробка стратегії забезпечення фінансової безпеки фірми на основі системи довгострокового й поточного планування;
- управління фінансовою рентабельністю фірми, оптимізуючи процес використання власного капіталу для збільшення суми чистого прибутку, що припадає на його одиницю;
- управління фінансовими ресурсами фірми в процесі їх формування;
- управління фінансовою стабільністю фірми, забезпечення фінансової стійкості останньої й сталості її платоспроможності;
- управління інвестиційною діяльністю фірми з метою підвищення її ефективності й забезпечення її активності;
- управління фінансовими ризиками фірми з метою мінімізації їх наслідків;
- управління фінансовими інноваціями в сфері забезпечення фінансової безпеки фірми.

Для забезпечення фінансової безпеки суб'єкта підприємництва, на думку Є.В. Новосядла, необхідно визначитись із фінансовими інтересами, сформулювати цільову програму її функціонування і, скоригувавши

систему загроз, виділити із системи менеджменту фірми спеціалізований напрямок – управління фінансовою безпекою, що буде являти собою систему принципів і методів розробки й реалізації управлінських рішень, пов'язаних із забезпеченням захисту пріоритетних фінансових інтересів фірми від зовнішніх і внутрішніх загроз [201].

Базуючись на ключових характеристиках фінансової безпеки, враховуючи визначення, розроблені різними науковцями, пропонуємо власне трактування сутності фінансової безпеки суб'єктів підприємництва як здатності суб'єкта підприємництва здійснювати свою господарську, зокрема й фінансову діяльність, ефективно і стабільно шляхом використання сукупності взаємопов'язаних діагностичних, інструментальних та контрольних заходів фінансового характеру, що мають оптимізувати використання фінансових ресурсів, забезпечити належний їх рівень та нівелювати вплив ризиків внутрішнього та зовнішнього середовищ.

Щодо конкретних пропозицій з формування системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва та її складових, то вони будуть розглянуті в наступних розділах роботи, оскільки для забезпечення фінансової безпеки суб'єктів підприємництва в сфері матеріального виробництва необхідне проведення детального аналізу причин фінансової нестабільності як окремо взятого підприємства, так і галузі в цілому. Важливими елементами є також пошук оптимальних важелів і механізмів забезпечення фінансової безпеки, здійснення постійного моніторингу й контролю за станом і рівнем фінансової безпеки суб'єктів підприємництва.

Проте перш ніж говорити про конкретні рекомендації щодо реалізації цих умов забезпечення фінансової безпеки суб'єктів підприємництва на практиці, необхідно детально проаналізувати теоретичні аспекти щодо причин і наслідків фінансової нестабільності підприємств, сучасні наукові підходи до формування системи фінансової безпеки на рівні суб'єктів підприємництва.

Таким чином, фінансова безпека суб'єктів підприємництва є важливою складовою фінансової безпеки і являє собою здатність суб'єкта підприємництва здійснювати свою господарську, в тому числі й фінансову діяльність, ефективно і стабільно протягом невизначеного періоду часу, шляхом використання сукупності взаємопов'язаних діагностичних, інструментальних та контрольних заходів фінансового характеру, що мають оптимізувати використання фінансових ресурсів, забезпечити належний їх рівень та нівелювати вплив ризиків внутрішнього та зовнішнього середовищ.

1.1.2. Фінансова нестабільність суб'єктів підприємництва як головна загроза їх фінансовій безпеці

Недостатня увага до проблем забезпечення безпеки діяльності може навіть при високій прибутковості бізнесу призвести до того, що суб'єкт підприємництва стане вкрай уразливим до різного виду ризиків, а в майбутньому може спричинити його банкрутство. Крім того, підприємство може стати об'єктом ворожого поглинання. З іншого боку, зростання бізнесу викликає значну залежність від зовнішніх джерел фінансування, що може призвести до поступової втрати самостійності при прийнятті управлінських рішень та негативно відобразитись на його фінансовій стабільності.

Саме тому важливо провести всебічний науковий аналіз для розробки системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва, виявлення ризиків і небезпек, що призводять до втрати фінансової безпеки, з метою вибору й обґрунтування заходів, що протидіють цій тенденції, а також для визначення оптимальної фінансової стратегії суб'єкта підприємництва, спрямованої на досягнення його рівноважного стану в короткостроковому й довгостроковому періодах.

Кризові ситуації в діяльності суб'єктів підприємництва – це типове явище для ринкової економіки. Неконкурентоздатні суб'єкти мають зникати. Але, на наш погляд, все ж таки мають зникати ті з них, що допустили глобальні помилки, а саме: неправильно обрали сферу діяльності, помилково визначили ринкову кон'юнктуру, розробили хибну стратегію розвитку – тобто ті суб'єкти, що були приречені, незалежно від їх внутрішніх факторів, якості менеджменту тощо.

Як засвідчує практика, значна частина суб'єктів підприємництва опиняться у кризовому стані в результаті прорахунків у фінансовому управлінні, розподілі ресурсів та зусиль з їх використання, прорахунків у планах. Тобто, потенційно прибуткові підприємства можуть стати банкрутами лише тому, що не спроможні вчасно визначити настання кризи, а також не мають чіткого плану дій у випадку кризових ситуацій.

Кризові явища є наслідком як зовнішніх, так і внутрішніх факторів, що впливають на організацію. Ми вважаємо, що необхідно боротись насамперед з причинами майбутніх проблем, а не з кризами та банкрутством як їх наслідками. Необхідно створити для суб'єктів підприємництва такі умови, що зводили б ризик настання глобальних криз до мінімуму.

Але перш ніж пропонувати певні заходи щодо недопущення та попередження криз, механізми їх реалізації, необхідно визначитись з причинами фінансової нестабільності, а також розглянути їх особливості в Україні.

Ключовою проблемою для кожного суб'єкта підприємництва як у короткостроковій, так і в середньо- та довгостроковій перспективах є досягнення певного стійкого стану, який би забезпечував розвиток суб'єкта, а також збалансованість між основними складовими його діяльності, як-от: вхідні та вихідні грошові потоки, обсяги дебіторської і кредиторської заборгованості та ін.

Критерієм стійкого фінансового стану є фінансова рівновага, що в загальному вигляді визначається збалансованістю фінансових активів та позикового капіталу. Стійким вважається стан суб'єкта підприємництва, коли всі нефінансові активи є власними, а фінансові – позиковими.

Наведемо визначення поняття “фінансова стійкість” суб'єкта підприємництва, що пропонується вченими-економістами, з метою виділення ключових її рис.

Ю.П. Васильєв дає таке визначення фінансової стійкості: “...це такий стан процесу формування і використання ресурсів господарського суб'єкта, який забезпечує його розвиток на основі зростання вартості капіталу при збереженні відповідного рівня платоспроможності і кредитоспроможності [60, с. 56].

М.К. Старовойтов характеризує стійкість суб'єкта підприємництва з точки зору впливу факторів внутрішнього та зовнішнього середовища: “стан підприємства, що склався під впливом системи факторів внутрішнього і зовнішнього середовищ та характеризується економічними індикаторами стійкості і визначає в динаміці перспективи його розвитку” [263, с. 71].

Різноманіття факторів, що впливають на стійкість суб'єктів підприємництва, поділяють її на внутрішню і зовнішню, а також обумовлюють різні типи стійкості [72, с. 14-16].

Абсолютна фінансова стійкість неможлива, оскільки залежить від впливу великої кількості факторів, дія їх не є статичною, тобто вони постійно модифікуються і змінюються.

Отже, в кожний окремий момент часу суб'єкт підприємництва має намагатись досягти поточної фінансової рівноваги, що і буде певною мірою гарантувати його стабільність.

С.Я. Салига вважає, що причини можливої фінансової нерівноваги на підприємствах залежать від виробничого процесу і управління ним, а також від непрямих факторів. Зокрема, від:

1) абсолютних і відносних збитків, що виникають в умовах ринку чи втрат виторгу від обороту, які в свою чергу обумовлюються:

- неправильно обраними ринковими сегментами;
- низьким рівнем відновлення товарів і послуг;

- невідповідним чи застарілим дизайном;
  - надто високими чи низькими цінами, що негативно впливають на поведінку покупця;
- 2) високого рівня витрат, що обумовлюються:
- дуже дорогими технологіями;
  - нераціональною організацією;
  - несприятливим місцем розташування;
  - високими цінами на фактори виробництва;
  - податками чи зобов'язаннями, які необхідно сплачувати;
  - впливом навколишнього середовища чи природних явищ;
- 3) втрат у виробничому й управлінському потенціалі, що варто відносити на рахунок низького рівня:
- компетенції керівництва при прийнятті рішень;
  - стимулів підвищення продуктивності й ефективності роботи;
  - можливості адаптації організації підприємства;
  - відновлення засобів виробництва;
- 4) диспропорцій у процесі розвитку виробництва (насамперед при розширенні виробництва), що виникають:
- у матеріальному плані – між факторами і стадіями виробництва;
  - фінансово-економічному плані – між потребою в капіталі і його фінансуванні чи в структурі капіталу;
  - під час зовнішніх конфліктів підприємства, пов'язаних з виробничим процесом, з державою (а також з іншими державами) чи її установами, з громадськістю (громадськими організаціями, комунікативними засобами – радіо, преса тощо), з колективом робітників та службовців; представництвами працюючих за наймом, із третіми підприємствами, що завдали шкоди підприємству [278, с. 18-19].

Отже, в результаті дії перелічених вище, а також цілого ряду інших факторів фінансова рівновага порушується, що може призвести до появи кризи. Таким чином, у подальшому слід проаналізувати сутність поняття “криза” в діяльності суб’єктів підприємництва, а також виділити основні фактори, що її викликають.

С.Я. Салига, розглядаючи загальне трактування поняття “криза”, наводить таке визначення: “криза (від гр. krisis – рішення, поворотний пункт, результат) – різкий, крутий перелом, важкий перехідний стан” [278, с. 22].

На думку Е.М. Короткова, “криза – це крайнє загострення протиріч у соціально-економічній системі (організації), що загрожує її життєстійкості в навколишньому середовищі” [14, с. 17].

Схожої думки дотримується у своїй монографії Л.О. Лігоненко: “Кризові явища в діяльності підприємства є моментом різкого загострення суперечностей, які виникають у процесі взаємодії окремих елементів мікроекономічної системи між собою та із зовнішнім оточенням” [165, с. 12].

Більш комплексно, а також з дещо іншого боку розглядає кризу І.А. Бланк. На його думку, “фінансова криза підприємства є однією з найбільш серйозних форм порушення його фінансової рівноваги, що відображає протиріччя, які циклічно виникають протягом його життєвого циклу під впливом різноманітних факторів між фактичним станом його фінансового потенціалу і необхідним обсягом фінансових потреб, що несе найбільш небезпечну потенційну загрозу його функціонуванню” [39, с. 212].

Виникнення криз обумовлене ризиковою природою діяльності суб’єктів підприємництва.

Усі суб’єкти підприємництва в усіх країнах світу функціонують у ризиковому середовищі. Хоча в радянські часи існувала думка, що ризики – риса суто капіталістичного ладу і до розвиненого соціалізму відношення не мають [57, с. 9], проте реальність показала неспроможність даного твердження. Ризики – об’єктивна реальність. Це розуміли ще давні греки, зокрема, Гомер характеризував їх як “небезпеку переміщення між скелями” [39, с. 122]. Дійсно, діяльність будь-якого суб’єкта підприємництва в ринкових умовах можна образно охарактеризувати саме так.

З позиції фінансового менеджменту кризовий стан суб’єкта підприємництва полягає в його нездатності здійснювати фінансове забезпечення поточної виробничої діяльності [272].

Щодо сучасного трактування ризику з економічної точки зору, то І.А. Бланк визначає категорію ризику як результат вибору альтернативного фінансового рішення, спрямованого на досягнення бажаного цільового результату діяльності при ймовірності понесення збитку внаслідок невизначеності умов його реалізації [39, с. 132].

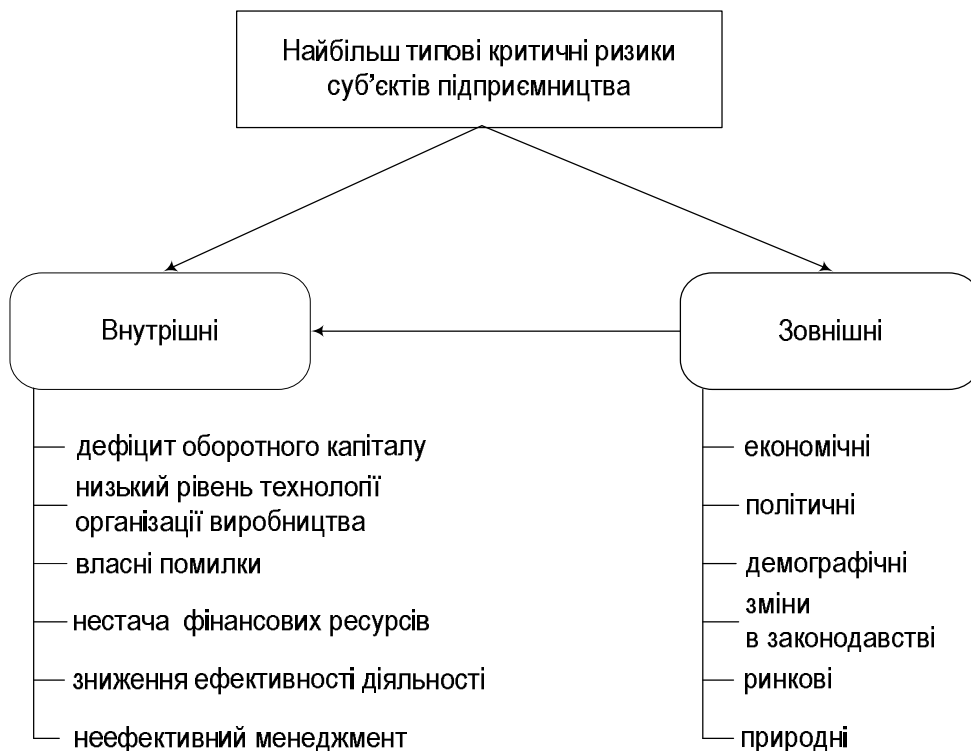
Ми розуміємо ризики більш спрощено, як деяку ймовірність настання незапланованих несприятливих подій.

У процесі своєї діяльності суб’єкт підприємництва зустрічається з великим різноманіттям ризиків – економічних, фінансових, політичних та інших, що загрожують його нормальній діяльності і можуть спричинити виникнення кризи.

Ризиків багато, і немає необхідності їх всі контролювати, оскільки це потребує значних зусиль, та й врахувати всі ризики неможливо. Отже, необхідно виділити групу ризиків, актуальних для конкретного

суб'єкта підприємництва, і проводити їх посилений моніторинг. Таким чином, кожна організація, виходячи з особливостей своєї діяльності, має визначати групу “критичних ризиків”. Критичні ризики – ризики, що, як правило, призводять до появи глибокої кризи в діяльності суб'єкта підприємництва, в результаті чого він стає нездатним здійснювати повноцінну фінансово-економічну діяльність.

Базуючись на тих класифікаціях ризиків, що надаються різними вченими-економістами [11-16; 39; 57; 148; 161; 273-274 та ін.], наведемо такі види критичних ризиків суб'єктів підприємництва (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Найбільш типові критичні ризики суб'єктів підприємництва

Внутрішні ризики пов'язані безпосередньо з власними прорахунками і недоліками, а також форс-мажорними обставинами. Зовнішні ризики – ризики зміни зовнішнього середовища, починаючи від економічної ситуації в країні і законодавстві, закінчуючи проблемами з контрагентами й органами державної влади.

Ризики у своїй сукупності утворюють кризове середовище суб'єктів підприємництва двох рівнів. Кризове середовище першого рівня являє собою всю сукупність ризиків (як зовнішніх, так і внутрішніх), з якими суб'єкт підприємництва може зустрітися в процесі своєї діяльності. Кризове середовище другого рівня являє собою сукупність

тільки критичних ризиків даного суб'єкта. Для кожного підприємства набір критичних ризиків є унікальним.

Таким чином, для аналітиків суб'єкта підприємництва реальну ціну має не все кризове середовище організації, а саме кризове середовище другого рівня, тобто сукупність її критичних ризиків.

Виділення групи критичних ризиків суб'єкта підприємництва значно полегшить роботу аналітиків, особливо в плані моніторингу появи можливих криз у діяльності організації.

Розглянемо приклад ризику, який для одного суб'єкта підприємництва є критичним, а для іншого – ні. Візьмемо ризик різкої зміни процентної ставки за кредитами (у бік збільшення). В одного підприємства є значна кількість позикових коштів у вигляді банківських кредитів з нефіксованою процентною ставкою, в іншого – ні.

Ризик різкого підвищення процентної ставки є для першого суб'єкта критичним, оскільки призведе до різкого збільшення витрат на утримання кредиту, і, як наслідок можлива нестача коштів, а в результаті – криза неплатежів.

В іншого підприємства частка позикових коштів у вигляді банківських кредитів незначна. Навіть різке підвищення процентних ставок не зможе заподіяти йому значної шкоди і, як наслідок, не викличе серйозних проблем та появи кризових ситуацій.

Потрібно відзначити, що саме нездійснення або ж втрата контролю над станом кризового середовища призводить до розвитку кризових ситуацій на суб'єкті підприємництва, що може спричинити його банкрутство.

Для того, щоб обґрунтувати можливі причини нерівноваги в діяльності суб'єктів підприємництва в Україні, слід проаналізувати причини банкрутства підприємств як кінцевого результату впливу криз. Щодо трактування сутності та причин банкрутства в українській економічній теорії, то погляди умовно можна розділити на такі групи:

- результат дії ринкових механізмів;
- наслідок неплатоспроможності;
- метод конкурентної боротьби;
- засіб державного регулювання [7; 37; 66; 82; 143; 177; 182; 185 та ін.].

На сьогоднішній день у науковій літературі існує досить багато різноманітних поглядів щодо визначення сутності поняття банкрутства, але не існує єдиного підходу до його трактування. Крім того, відсутня певна систематизація даних підходів.

Трактувати сутність поняття банкрутства намагались у своїх роботах такі вітчизняні вчені, як Є.М. Андрущак, І. Благун, Ю. Копчак,

Г. Ляшенко, П. Михайліді, В.П. Петренко, М.С. Лосєва, Є.А. Ревтюк, О. Третьак та інші.

Банкрутство підприємство – поняття комплексне, тому досить важко дати йому одностайну і повну інтерпретацію.

З одного боку, це механізм повернення боргів кредиторів або ж результат глибокої фінансової кризи і неплатоспроможності підприємства, свого роду система природного добору, з іншого – метод нечесної конкурентної боротьби. Також банкрутство можна розглядати як систему протидій кризовим явищам, що забезпечує можливість фінансового оздоровлення підприємств. Крім того, інститут банкрутства є одним із елементів державної регуляторної політики.

Отже, зараз розглянемо найбільш вживані трактування поняття “банкрутство підприємства”. Почнемо з його трактування в різних країнах світу, оскільки існують суттєві різниці у підходах щодо функціональної та суб’єктної орієнтації.

У світовій практиці законодавство про банкрутство споконвічно розвивалося за двома принципово різними напрямками. Одне з них ґрунтувалося на принципах британської моделі, що розглядала банкрутство як засіб повернення боргів кредитором, що супроводжувалося ліквідацією боржника-банкрута. Інший принцип був закладений в американській моделі. Основна мета законодавства тут полягає в тому, щоб реабілітувати компанію, відновити її платоспроможність. Однак у сучасних умовах у законодавстві розвинутих ринкових країн просліджується тенденція до зближення, сполучення приведених початків.

Зокрема, у Федеральному законодавстві Сполучених Штатів Америки банкрутство трактується як юридична процедура в рамках федерального права й у веденні федерального суду по справах банкрутств, покликана допомогти боржникам – тим, хто не в змозі повернути кредиторам борги, упорядкувати і почати заново свої фінансові справи. Крім того, процедура банкрутства може дозволити і кредиторам повернути собі принаймні частину заборгованостей.

Як бачимо, за основу беруть інтереси боржника та відновлення його платоспроможності, що, на наш погляд, цілком відповідає ринковій логіці, оскільки краще привести до ладу справи та бізнес боржника, щоб потім він самостійно розрахувався за претензіями, що виникли. Хоча і варто відмітити, що інтереси кредиторів, якщо і не ігноруються, то, напевне, затримують погашення їх претензій, а отже, певним чином обмежують їх економічну діяльність та ділову активність.

Інший підхід спостерігається в європейській правовій системі. Згідно з Європейською конвенцією “Про деякі міжнародні аспекти

банкрутства”, що була створена з метою регулювання даної проблеми в рамках країн – учасниць ЄС, – банкрутство трактується як процедура, що включає ліквідацію підприємства-боржника, призначення конкурсного керуючого та розподіл майна (конкурсною маси) між кредиторами.

Таким чином, у країнах Європи акцентується увага на задоволення інтересів кредиторів та повернення їх коштів якомога швидше, нехай і за рахунок ліквідації підприємства-боржника та розпродажу його майна. Даний підхід теж має сенс, оскільки таким чином не лише відносно вчасно задовольняються вимоги кредиторів, а й відсіюються слабкі та неконкурентоспроможні підприємства. Хоча відсутність певного механізму щодо визначення, скажімо так, “ступеня безнадійності” боржника, на нашу думку, робить такий підхід занадто нерозбірливим і може призвести до закриття потенційно конкурентоспроможних підприємств.

Наразі проаналізуємо підхід до визначення сутності банкрутства у наших найближчих сусідів – Росії та Білорусі, а також безпосередньо у самій Україні.

Згідно з Законом Республіки Білорусь “Про економічну неспроможність і банкрутство”, банкрутство – це засвідчена судом повна неплатоспроможність суб’єкта господарювання. Гранично лаконічне визначення законодавців Білорусі хоча і не дає уявлення про механізми банкрутства та завдання даного інституту в країні, тим не менше висвітлює основні складові банкрутства, зокрема неплатоспроможність підприємства, що має бути обов’язково підтверджена рішенням суду.

Російський Федеральний закон “Про неспроможність (банкрутство)” ототожнює поняття “неспроможність” та “банкрутство” і визначає їх як визнану арбітражним судом чи оголошену боржником нездатність боржника в повному обсязі задовольнити вимоги кредиторів за грошовими зобов’язаннями і (чи) виконати обов’язок зі сплати обов’язкових платежів. Суть визначення поняття російськими законодавцями знаходиться в тій же площині, що і в їхніх білоруських колег.

Отже, російське, як і білоруське законодавство через визначення не дають чіткого уявлення про механізми та суб’єктну орієнтацію процесів банкрутства на підприємствах, а відповідно, і підходи щодо вирішення проблеми у цих країнах. Лише констатується факт, що банкрутство є не чим іншим, як неплатоспроможність підприємства, яка підтверджена судовими органами.

Оскільки українські підприємства діють в основному у правовому полі України, то необхідно проаналізувати розуміння даного поняття українськими законодавцями.

Згідно із Законом України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом”, “банкрутство – визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність та задовольнити визнані судом вимоги кредиторів не інакше як через застосування ліквідаційної процедури” [229].

Як бачимо, українське законодавство базується на європейському підході і майже ототожнює процедуру банкрутства з ліквідаційними процесами. Таким чином, виходячи з законодавчо закріпленого визначення даного поняття, робимо висновок, що в Україні між банкрутством та ліквідацією підприємства можна фактично ставити знак рівності, оскільки єдиний вихід із кризової ситуації для підприємства наші законодавці бачать у застосуванні ліквідаційної процедури.

Підсумовуючи результати аналізу правових аспектів банкрутства підприємства, відмітимо, що їх неоднаково сприймають різні країни. Головна відмінність, на наш погляд, полягає у суб’єктній орієнтації процедури банкрутства, тобто чиї інтереси мають бути первинними: боржника чи кредитора, і, відповідно, розрізняються процедури банкрутства – починаючи від заходів, спрямованих на подолання неплатоспроможності та фінансового оздоровлення позичальника, закінчуючи його ліквідацією та розпродажем майна.

Щодо правового поля країн СНД, то банкрутство тут насамперед – результат неплатоспроможності підприємства, причому для офіційного визнання необхідне рішення суду.

Наразі перейдемо до аналізу економічно-функціональних сторін поняття банкрутства.

А.М. Поддєрьогін у своєму навчальному посібнику та Павло Михайліді, президент Співки кризових менеджерів України (СКМУ), у статті “Банкрутство – “дубина” конкурентної боротьби” трактують банкрутство як комплексне поняття, що функціонально має задовольняти такі умови:

1. Бути механізмом запобігання непродуктивному використанню активів підприємств.
2. Бути інструментом реабілітації підприємств, які опинилися на межі банкрутства, однак мають значні резерви для успішної фінансово-господарської діяльності в майбутньому.
3. Сприяти якнайповнішому задоволенню претензій кредиторів.

Згідно з обраною українськими законодавцями європейською моделлю, основною на сьогоднішній день є саме третя функція.

Щодо перших двох функцій, то “сама процедура банкрутства в ідеалі повинна призвести до виведення з економічного простору країни неефективно діючих суб’єктів. При цьому процес банкрутства

повинний розставити всі крапки над “і”: якщо підприємство можна утримати на плаву – реабілітувати його і відновити платоспроможність (санація), або ж “пустити на дно” (ліквідація). В обох випадках наріжним каменем є захист прав кредиторів, серед яких часто виявляється і держава (бюджетні борги)” [66].

Дані функції є свого роду офіційним трактуванням ролі і значення банкрутства в країні, але, на жаль, в Україні та країнах СНД на сьогоднішній день досить розповсюдженим є використання цього інституту як інструмента нечесної конкурентної боротьби. Крім того деякі нечесні підприємці застосовують процедури банкрутства як засіб виведення активів підприємства, несплати податків, економії на витратах тощо.

За деякими оцінками ринок банкрутства в Україні становить близько 6 млрд. грн., ряд експертів також вважають, що 99 % банкрутств заздалегідь організовані [66].

Отже, поняття “банкрутство” є дуже багатограним. Ми не претендуємо на пошук останньої істини в даному питанні, тому кожне з визначень, що розглядалися нами вище, має право на життя, оскільки висвітлює ті чи інші його аспекти. Також ми не ставимо собі за мету розробити універсальне визначення, яке б охопило всі грані даного поняття. Враховуючи мету написання даної роботи, нас цікавить конкретна проблема – банкрутство як підсумковий результат серйозної фінансової кризи на підприємстві, в результаті чого воно зробилося неплатоспроможним і не в змозі погасити зобов’язання перед кредиторами.

Виходячи з цього формулюємо таке визначення: банкрутство підприємства – це підсумковий результат глибокої фінансової кризи, що унеможливорює нормальну діяльність підприємства та робить його неплатоспроможним. Надалі, оперуючи поняттям банкрутство підприємства, маємо на увазі саме такий його зміст.

Проблема банкрутства підприємств характерна для всіх ринкових економік, тому що це закладено в самій природі ринкових відносин. Однак в Україні діє ще ряд сил, крім ринкових, котрі приводять до банкрутства підприємств, часом досить життєздатних.

Тому, перш ніж говорити про механізми недопущення банкрутства, необхідно проаналізувати весь спектр причин його виникнення.

На сьогоднішній день у сфері банкрутства України фахівці, вчені-економісти відзначають наявність цілого ряду проблем. Проаналізувавши кожен з них, спробуємо виділити ті, вплив яких є критичним, а рішення – першочерговими.

Аналіз публікацій у пресі, думок експертів дозволив виділити ряд проблем у сфері банкрутства в Україні, що вважаються найбільш значними й у той же час невирішеними. До них можна віднести такі:

- 1) недосконалість законодавства;
- 2) перехідний період в економіці України;
- 3) недостатня підтримка з боку держави;
- 4) фіктивні банкрутства;
- 5) тінізація сфери банкрутства в Україні;
- 6) відсутність інформації про підприємства-банкрутів в Україні;
- 7) несумлінна діяльність арбітражних керуючих.

1. Недосконалість законодавства. Проблемою, яку вважають основною вже протягом 10-15 років у сфері банкрутства в Україні, є недосконалість законодавчої бази. Спробуємо розібратися, чи є вона такою і зараз, а також наскільки реальною вона є на сьогоднішній день.

Почнемо з історії появи і розвитку законодавчої бази з банкрутства в Україні.

До 1992 р. в Україні не застосовувалася процедура банкрутства. Закон України “Про банкрутство” від 14.05.92 встановив спеціальну процедуру розгляду справ фінансово неспроможних підприємств. Закон був простим і практично він не вирішував питань фінансового оздоровлення підприємств, не містив пільг для боржників: він був кредиторський. Тому потрібний був новий, сучасний закон, яким і став Закон України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” від 30.06.99 [229]. Хоча в цілому цей закон відповідає сучасним вимогам економіки, в ньому ще багато редакційних неточностей, протиріч.

Проаналізуємо його позитивні та негативні риси.

Серед позитивних зрушень слід зазначити:

- вдосконалення процедури проведення санації боржника;
- визначення статусу кредиторів шляхом їх розподілу на конкурсних та поточних, а також забезпечення їх прав;
- виконання зобов'язань боржника третіми особами;
- надання керуючому санацією права звертатися до суду із заявою про визнання недійсними угод боржника, укладених протягом 6 місяців, що передували дню винесення ухвали про санацію, і надають перевагу одному кредитору перед іншими або пов'язані з виплатою учаснику частки в майні боржника у зв'язку з його виходом зі складу учасників боржника;
- вжиття заходів, спрямованих на внесення змін редакційного характеру до закону про банкрутство, пов'язаних з уніфікацією понятійного апарата, що полегшує практичне застосування його норм на практиці.

Цей закон створює умови для проведення процедури банкрутства, спрямованої на відродження, а не на ліквідацію підприємства, шляхом застосування операційної реструктуризації та юридичної техніки для роботи як з боржником, так і з кредиторами. Застосування цієї процедури дозволить як мінімум:

1. Зафіксувати розмір боргів на даний момент часу і таким чином зупинити їх збільшення.
2. Отримати можливість проведення процедури санації (реструктуризації) самим керівництвом підприємства.
3. Змінити керівництво чи власника підприємства (за необхідності).
4. Розробити схему та графіки повернення боргів відповідно до вимог закону і таким чином розстрочити їх виплату щонайменше на п'ять років (в тому числі і заборгованостей зі сплати податків), з можливими варіантами списання частини з них.
5. Розрахувати подальші варіанти розвитку ситуації на підприємстві та умови виникнення стабільного грошового потоку за допомогою спеціально розробленої комп'ютерної програми.
6. Розробити заходи операційної реструктуризації підприємства і тим самим зробити можливим виплату боргів коштами боржника, отриманими від його успішної господарської діяльності, без додаткових фінансових вливань з боку власників.
7. Запровадивши описані заходи, вивести підприємство з кризового стану з найменшими втратами і затратами.
8. Розробити та ефективно застосувати будь-який план реструктуризації.

Таким чином, застосування процедури банкрутства підприємств, відповідно до нового закону, в принципі може бути дієвим інструментом розв'язання боргових проблем підприємств та засобом ефективного застосування будь-яких проектів реструктуризації [8].

Розглянемо найбільш серйозні, на думку дослідників, недоліки сучасного законодавства, що регулює питання банкрутства в Україні.

Незважаючи на прогрес, який досягнуто останнім часом у процесі реформи законодавства про банкрутство, закон про банкрутство все ще містить певні положення, котрі можуть бути розцінені як дискримінаційні. У ньому передбачені обмеження щодо осіб, які можуть бути визнані банкрутами. Так, законодавчий акт встановлює, що на окремі категорії державних підприємств (наприклад, казенні підприємства) законодавство про банкрутство не розповсюджується. У результаті кредитори таких учасників ринку на законодавчому рівні позбавляються права використовувати для захисту своїх майнових прав законодавство про банкрутство [37].

Згідно із Законом України “Про введення мораторію на примусову реалізацію майна” від 19 листопада 2001 року № 2864 встановлено мораторій на застосування примусової реалізації майна державних підприємств та господарських товариств, у статутних фондах яких частка держави становить не менше 25 %, до вдосконалення визначеного законами України механізму примусової реалізації майна. Цей мораторій розповсюджується також на продаж майна в процесі провадження справи про банкрутство згідно з законом про банкрутство. Таким чином, на сьогодні кредитори підприємств, де державна частка становить не менше 25 %, обмежені в реалізації свого права на стягнення заборгованості з боржника шляхом продажу його майна в процесі провадження справи про банкрутство.

Зазначені вище дискримінаційні положення законодавства про банкрутство знайшли своє продовження у змінах, внесених Законом України “Про внесення змін до Закону України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” від 17 лютого 2004 року № 1499-IV. Відповідно до зазначеного закону, в черговий раз продовжено мораторій на порушення справ про банкрутство щодо гірничих підприємств (гірничодобувні підприємства, шахти, копальні, кар’єри, розрізи, збагачувальні фабрики, шахтовугледобувні підприємства), у статутних фондах яких частка держави становить не менше 25 %. Таким чином, законодавець не тільки встановив заборону на порушення справ про банкрутство вказаних суб’єктів, але й запровадив у законі імперативну вказівку про те, що провадження у справах про банкрутство гірничих підприємств, у статутних фондах яких частка держави становить не менше 25 %, які були порушені після 1 січня 2000 року, підлягає припиненню.

Закон про банкрутство надає перевагу державним податковим органам перед іншими кредиторами щодо черговості задоволення вимог кредиторів. Законом України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України” від 12 травня 2004 року 1713-IV норма закону про черговість задоволення вимог кредиторів була змінена. Мова йде про врахування законодавцем вимог центрального органу виконавчої влади, що здійснює управління державним резервом до вимог третьої черги поряд з вимогами щодо сплати податків і зборів.

Відтепер вимоги інших кредиторів, не забезпечені заставою, які задовольняються в четверту чергу, слідує після повного задоволення вимог попередніх черг, зокрема вимог про сплату податків і зборів та вимог органу, який здійснює управління державним резервом.

Згідно зі змінами до закону про банкрутство, що набули чинності 31 травня 2003 року, план санації боржника може містити умови про обмін вимог кредиторів на активи боржника та (або) його корпоративні права. Однак закон не встановлює практичного механізму обміну боргів на корпоративні права (акції, частки).

Незрозуміло, наприклад, чи можна збільшувати статутний фонд боржника для передачі інвесторам емітованих корпоративних прав в обмін на погашення його боргів (частини їх). Питання про те, хто може прийняти рішення про збільшення статутного фонду в процесі санації, а також чи може таке рішення бути прийнятим без згоди чи відповідного рішення акціонерів (учасників) підприємства-банкрута, також залишається відкритим. Хоча на практиці відомі випадки збільшення статутного фонду на підставі рішення керуючого санацією, однак відсутність належного правового регулювання цього питання не додає впевненості інвесторам та не заохочує їх до активної участі в процесі санації боржника.

Господарський кодекс України, який набув чинності з 1 січня 2004 року, також вніс певні зміни щодо регулювання відносин неспроможності. Так, частина 7 статті 126 ГК України передбачає субсидіарну (додаткову) відповідальність контролюючого підприємства перед кредиторами дочірнього підприємства, якщо останнє з вини контролюючого підприємства опиниться у стані неспроможності і буде визнано банкрутом.

Означена норма в цілому має позитивний характер і спрямована на підвищення відповідальності контролюючих суб'єктів за діяльність своїх дочірніх (залежних) підприємств. Разом з цим проблема її реалізації полягає передусім у відсутності критеріїв, за якими поведінка контролюючих суб'єктів стосовно дочірнього (залежного) підприємства буде кваліфікуватись як протиправна. Чітко не визначено коло суб'єктів такої протиправної поведінки, адже вплив на дочірнє підприємство може бути як прямим (через органи управління), так і опосередкованим.

Крім того, окреме питання обумовлює визначення форми вини контролюючого підприємства (його власників чи посадових осіб) в доведенні свого дочірнього підприємства до стану неплатоспроможності. Чітких критеріїв, за якими можливо розмежувати звичайний комерційний ризик господарських операцій та господарських операцій, спрямованих на виникнення збитків, не існує. Одна і та ж господарська операція, що за своїм змістом не суперечить вимогам законодавства,

за інших рівних умов може бути як збитковою, так і прибутковою, залежно від кон'юнктури ринку.

Вказані питання потребують негайного вирішення для вдосконалення процедури банкрутства в цілому і зокрема для захисту прав кредиторів дочірнього підприємства від неправомірних дій посадових осіб контролюючого підприємства.

Заходи, що пропонуються:

- внести зміни до закону про банкрутство, які б задовольняли вимоги щодо сплати податків і зборів та вимог центрального органу виконавчої влади, що здійснює управління державним резервом одночасно з іншими кредиторами, вимоги яких не забезпечені заставою. Це буде відповідати конституційному принципу рівності перед законом всіх суб'єктів права власності та господарювання (стаття 13 Конституції України);
- з метою забезпечення прав кредиторів необхідно скасувати дію мораторію на продаж у процесі провадження справи про банкрутство майна підприємств, в статутному фонді яких державна частка становить не менше 25 %;
- доповнити Господарський кодекс України та Закон України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” нормами, які б передбачали порядок реалізації кредитором дочірнього підприємства прав, наданих статтею 126 цього кодексу, стосовно притягнення до субсидіарної відповідальності контролюючого підприємства, з вини якого дочірнє підприємство опинилось у стані неспроможності та було визнано банкрутом.

Як бачимо, закон у цілому відповідає вимогам економічних реалій, а недоліки, що відзначаються більшістю експертів, навряд чи можуть вплинути на загальне положення справ.

Як відзначає директор Центру комерційного права Валентина Данішевська, раніше законодавець мав на меті довести підприємство до банкрутства, або, якщо воно саме дійшло до такого життя, не дати йому піднятися, а потім продати його потрібним людям. Про те, щоб дати підприємству можливість відновитися і знову знайти платоспроможність, мова просто не йшла. З прийняттям нового Закону “Про відновлення платоспроможності боржника чи визнанні його банкрутом” ситуація змінилася.

Отже, за останні п'ять років законодавство в сфері банкрутства зазнало значних змін, при цьому з урахуванням минулих недоліків. Проте принципівих змін у сфері банкрутства в Україні не відбулося, про що свідчать дані статистики (табл. 1.2).

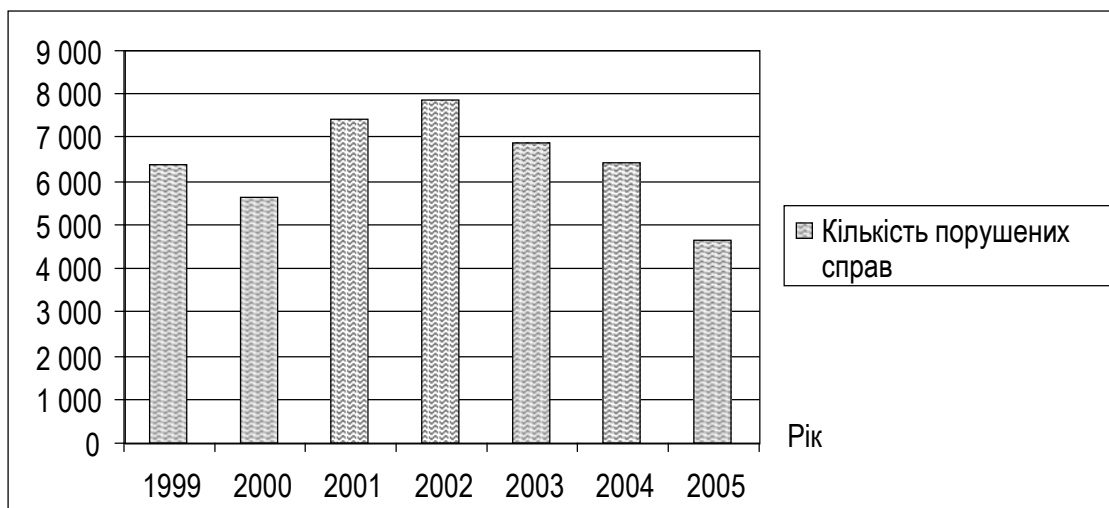
Таблиця 1.2

**Основні характеристики сфери банкрутства в Україні
за період з 1999 до 2005 року**

Рік	Кількість порушених справ	Кількість підприємств, визнаних банкрутами	Кількість справ, що завершилися мировою угодою	Кількість ліквідованих підприємств-банкрутів	Кількість справ, що завершилися санацією
1999	6 392	–	–	–	–
2000	5 634	2 946	160	325	98
2001	7 424	3 077	142	450	186
2002	7 856	4 642	322	674	253
2003	6 891	4 621	357	702	192
2004	6 426	3 583	123	405	106
2005	5 784	–	–	–	–

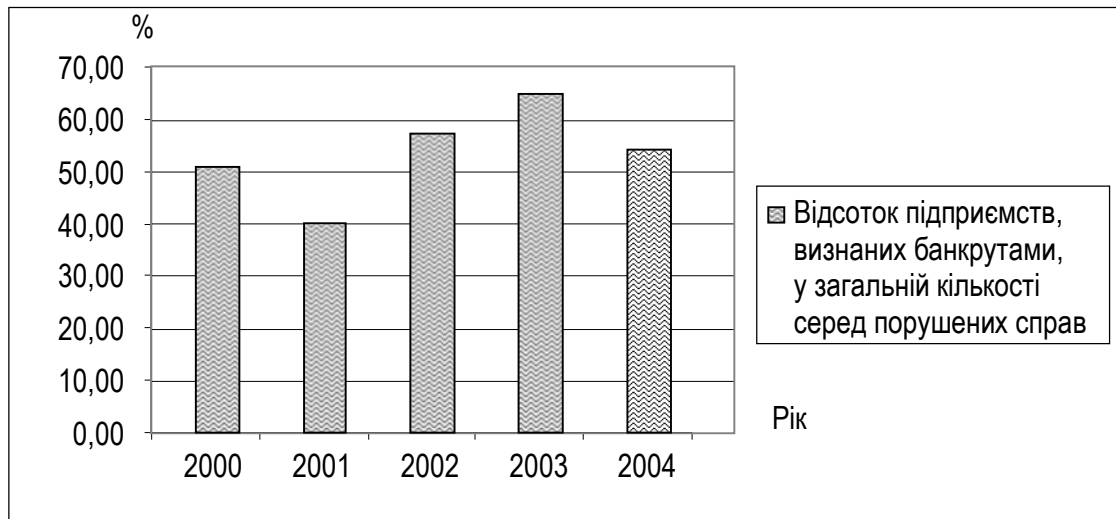
* Джерело: Красноземська З. Банкрутство з перспективою // Урядовий кур'єр. – 2005. – 9 серпня. – С. 1.

Як бачимо (рис. 1.4), кількість справ ініціювання банкрутства так і не продемонструвала чіткої тенденції зі скорочення, що наводить на думку про те, що, мабуть, не зовсім коректно звинувачувати у всіх невдачах законодавчу сферу. Очевидно, причина криється в чомусь іншому. Наступним за поширеністю “обвинувачуванним” є держава, що неефективно використовує механізми регулювання.

Рис. 1.4. Кількість порушених справ ініціювання банкрутства протягом 1999-2005 років

Те, що держава не справлялася та й не справляється з функціями відновлення платоспроможності підприємств, стало очевидним вже давно. Досить подивитися на відсоток підприємств, визнаних банкрутами серед загальної кількості порушених справ з банкрутства (рис. 1.5).

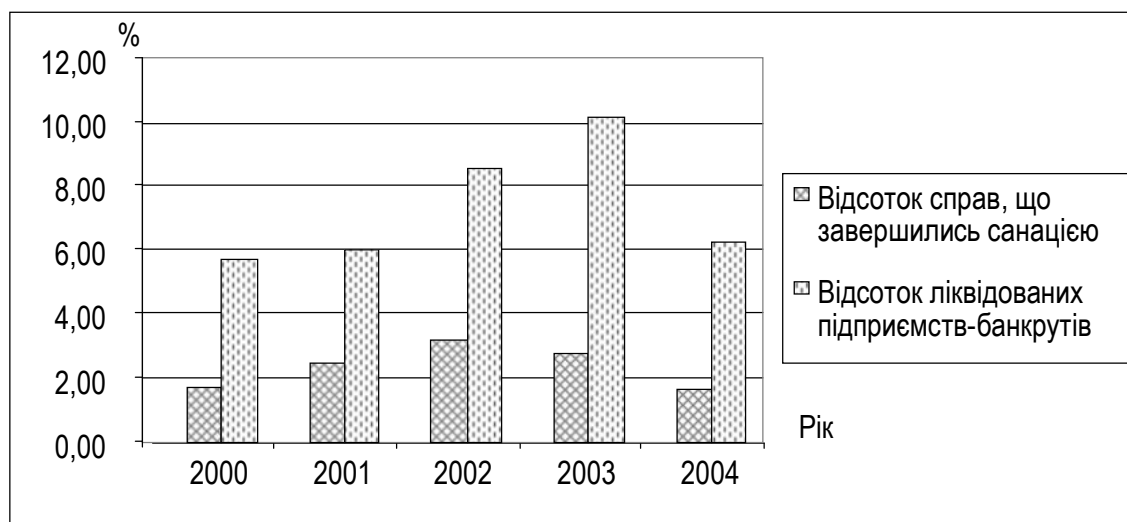
Рис. 1.5. Частка підприємств, визнаних банкрутами, серед загальної кількості порушених справ з банкрутства, %

Протягом останніх п'яти років показник демонстрував різну стабільність і в середньому перевищував 50 %, що є яскравим доказом неефективності державного механізму недопущення фактичного банкрутства підприємств.

Це в цілому відповідає тій ситуації, що склалася на сьогоднішній день.

Реально основна маса зусиль докладається не на відновлення платоспроможності і функціональності роботи підприємства, а на погашення вимог кредиторів, яких цікавить повернення власних грошей, а доля самого підприємства і його майбутнє їм байдужі. Таким чином, отримуємо замкнуте коло для підприємств, що зіткнулися із серйозними проблемами, практично єдиним виходом з якого є їхнє банкрутство.

І справа тут не в поганому законодавстві, більшість експертів відзначає значний прогрес і позитивні зміни на краще, але ситуація при цьому не змінюється. Про це свідчать цифри статистики по закінченні справ про банкрутство: ліквідація чи санація підприємства. Якби дійсно вся проблема була в нормативній базі, то з урахуванням змін, що відбулися в ній, і орієнтації на відновлення платоспроможності підприємства відсоток ліквідованих підприємств повинний був знизитися, а частка справ, що закінчилися санацією, навпаки, збільшитися. Але цифри свідчать, скоріше за все, про зворотну ситуацію (рис. 1.6).

Рис. 1.6. Закінчення справ про банкрутство підприємств протягом 2000-2004 років, %

Як бачимо, частка підприємств-банкрутів, що були ліквідовані, неухильно зросла протягом 2000-2003 років, а частка справ, що завершилися санацією, за 2002-2004 роки зменшилася.

2. Перехідний період в економіці України. Отже, проблема недосконалості законодавства в сфері банкрутства на Україні не є тим фактором, що обумовлює її граничну проблематичність.

Наступною поширеною думкою, що пояснює незадовільний стан у сфері банкрутства в Україні, є перебування економіки нашої країни на стадії перехідного періоду, в результаті остання знаходиться в стані системної кризи. Таким чином, загальна криза в економіці обумовлює значну кількість мікрокриз на підприємствах і, як наслідок, їхнє банкрутство.

У свій час (90-ті роки ХХ ст.) це було абсолютно справедливим твердженням. Спробуємо оцінити його за станом на сьогоднішній день. Для цього проаналізуємо індекси основних соціально-економічних показників України за період з 1995 до 2005 року (додаток А).

Дані статистики свідчать, що останні кілька років відбуваються позитивні зміни в економіці країни, збільшується наростаючими темпами ВВП, інвестиції в основний капітал, товарообіг держави і реальні доходи населення – усе це навряд чи могло б відбуватися, якби країна продовжувала знаходитися в стані глибокої системної кризи. Скоріше за все, аналіз показав, що перехідний період в економіці закінчився, почалося її нормальне ринкове функціонування.

Таким чином, на сьогоднішній день аргументи про перехідний період в економіці і макроекономічну кризу не можна назвати серйозними. Мабуть, причина масових банкрутств підприємств криється не в цьому.

3. Недостатня підтримка з боку держави. Ще однією розповсюдженою проблемою вважається недостатній ступінь підтримки, участі з боку держави.

Проблемами банкрутства в Україні і його регулюванням займається Міністерство економіки України.

На думку криз-менеджерів, роль міністерства поки що зводиться лише до видачі й анулювання ліцензій арбітражних керуючих і узгодження їхніх кандидатур для роботи на підприємствах, де є державна частка. Побоювання експертів викликає також робота Агентства з питань банкрутства, що має монопольне право на продаж майна підприємств-банкрутів. На думку учасників ринку, державний бізнес створює реальний ґрунт для зловживань з боку чиновників. Спілка криз-менеджерів України вважає, що за п'ять років свого існування агентство остаточно втратило своє значення. Пропонуємо ліквідувати Міністерство економіки і створити Держкомітет з фінансового оздоровлення та банкрутства, що комплексно займався б тими проблемами, що виникають. У результаті структура фінансового оздоровлення підприємств країни стане більш чіткою.

Спеціалісти відзначають необхідність збалансування функцій держави як боржника, кредитора, акціонера. Це дозволить змінити ставлення до банкрутства в країні. Крім того, необхідно створити умови для ефективного захисту права власності і протидії недружнім корпоративним поглинанням. Мають бути уточнені норми, що визначають карну й адміністративну відповідальність за фіктивне чи навмисне банкрутство. Також пропонується змінити порядок виявлення кредиторів і повідомлення зацікавлених осіб про порушення справи про банкрутство. Необхідно удосконалити порядок проведення зборів кредиторів, обрання комітету кредиторів і його компетенції, упорядкувати участь різних держорганів у процедурі банкрутства. Комплексне використання всіх цих способів, на думку експертів, дозволить економіці і державі одержувати від банкрутства не лише збитки, а й користь.

Державі варто більше уваги приділяти досудовим механізмам повнення платоспроможності, зокрема досудовій санації, реструктуризації. Зараз цей метод фактично не застосовується, тому що вимагає виділення коштів з бюджету або залучення інвестора.

Для того ж, щоб вчасно застосовувати механізми досудового оздоровлення, необхідно володіти інформацією про фінансовий стан підприємств, стан їхньої платоспроможності. Насамперед це стосується державних підприємств чи підприємств із часткою держвласності в статутному фонді, а також підприємств, що мають стратегічне

значення. Ще кілька років тому вівся реєстр неплатоспроможних підприємств. Міністерства і відомства надавали інформацію агентству про стан платоспроможності об'єктів. Якщо агентство бачило, що підприємство має потребу в оздоровленні, тому чи іншому міністерству надавалася пропозиція проводити процедуру санації. Але, на жаль, на сьогоднішній день такі можливості відсутні, як і ведення реєстру неплатоспроможних підприємств.

Незважаючи на те, що державою приділяється явно недостатньо уваги регулюванню сфери банкрутства в Україні, проте навряд чи можна вважати саме державу головним винуватцем банкрутства підприємств.

Одним з найбільш серйозних наслідків недостатньої уваги держави до сфери банкрутства є її тінізація і поява практики фіктивних банкрутств.

4. Тінізація процесу банкрутства. Тінізація процесу банкрутства відбулася внаслідок невідрегульованих механізмів впливу держави на ці процеси. Вона нерозривно пов'язана з тінізацією всієї економіки країни.

Тіньова схема передбачає такий механізм: є комітет кредиторів, що домовляються між собою, є “кишеньковий” арбітражний керуючий, є покупець, що бажає придбати підприємство. Оскільки це процедура банкрутства, то виникає можливість дешево оцінити майно (з'являється оцінна фірма, яку теж можна купити). Покупець пропонує явно занижену ціну, але обіцяє певну винагороду кожному з учасників угоди. У результаті підприємство продається значно дешевше його реальної вартості.

Частково цю проблему вирішує Агентство з питань банкрутства, працівники якого проводять власний аналіз. Якщо в результаті аналізу доходять до висновку про явно занижену вартість угоди, замовляється рецензія на оцінку. Але досить часто дії агентства є недостатньо ефективними.

Проблема тінізації банкрутства в Україні, а також деякі недоліки в законодавчій базі привели до появи і широкого поширення так званих фіктивних банкрутств.

5. Фіктивне банкрутство. Незважаючи на те, що в Кримінальному кодексі України передбачена стаття за фіктивне банкрутство, жодна справа за цією статтею порушена не була (за станом на першу половину 2004 р. у прес-службі податкової міліції послалися на відсутність оперативних даних, але навряд чи ситуація кардинально змінилася з того часу). Імовірно, схеми організації банкрутства не вступають у конфлікт із далеким від досконалості українським законодавством, бо ж факт

фіктивності банкрутства довести дуже важко. Так чи інакше відпрацьовані та перевірені схеми працюють безвідмовно.

У результаті їхньої реалізації “замовник” одержує контроль над підприємством ціною ”малої крові” – найчастіше це 5-10 % від реальної вартості. Причому лєвова частка цих коштів витрачається на організацію банкрутства, забезпечення контролю просування справи, вплив на прийняття арбітражним керуючим “правильних” рішень і доведення підприємства до необхідної “кондиції”.

Стосовно конкретних схем при проведенні фіктивних банкрутств, то вони відрізняються лише в деталях їхнього застосування. Загальний принцип один: скинути підприємство в боргову яму, ініціювати порушення справи про банкрутство і домогтися призначення як арбітражного керуючого людини, деякою мірою “лояльної” до ініціатора процесу. Подальший результат – це справа часу.

Проаналізуємо основні складові процесу доведення підприємства до банкрутства. Чи легко скинути підприємство в боргову яму? Виявляється, не так вже і складно, з огляду на законодавчо визначену суму боргу (300 мінімальних заробітних плат). На цей випадок існують дві розповсюджені схеми. Перша – скупка боргів. Реальність така, що навіть у стабільних великих підприємств завжди можна відшукати декілька прострочених боргів, перевести їх на себе і зажадати через суд порушення справи про банкрутство. Справа до того ж порушується суддею одноосібно, не виходячи з кабінету і без повідомлення відповідача, у такий же спосіб здійснюється процедура розпорядження майном і призначається арбітражний керуючий. Отже, цілком законно можна втягнути в процедуру банкрутства навіть великі стратегічні підприємства. А втім, зовсім не обов’язково витрачати час і зусилля на пошуки боргів. Досить їх “створити”, причому формально на цілком законних підставах. На цьому ґрунтується друга схема. Зацікавлена в банкрутстві сторона вступає в змову з топ-менеджером підприємства, що уповноважений організувати його господарську діяльність і підписувати договір. У цьому випадку укладається договір із драконівськими штрафними санкціями у разі невиконання таких же нереальних зобов’язань. Після чого залишається чекати, “поки лічильник крутить”, і при потрібному “витку” звернутися в той же господарський суд.

Зовсім не обов’язково доводити підприємство до стадії “торгів з молотка” і розподілу майна в рахунок виплати боргів, серед яких, напевно, виявляться борги в бюджет, погашенню яких держава, природно, віддала б пріоритет (після компенсацій за саму процедуру, погашення боргів за соціальними виплатами, забезпеченими заставою

зобов'язань, і заробітній платі). Сторона, що атакує, може отримати його цілком. Головне – перешкоджати спробам ефективного антикризового керування (що можливо ще перед порушенням справи про банкрутство чи у випадку форсу-мажору: призначення “неправильного” арбітражного керуючого). Тут можуть допомогти методи інформаційної атаки – за допомогою інтенсивної PR-кампанії в ЗМІ можна “розмити” образ успішного підприємства, девальвувати у свідомості споживачів його напрацьовані цілеспрямовану інформаційною політикою цінності. Масштаб кампанії залежить від масштабу підприємства. Мета одна – знизити обсяги реалізації продукції (послуг) підприємства і не дати йому шансів розрахуватися з боргами коштами від їхньої реалізації.

Подальші дії залежать від цілей зацікавленої сторони і позиції власників підприємства, що банкрутує. Можна викупити акції підприємства в акціонерів. Налякані й обеззброєні, ті погодяться розстатися з ними за дуже вигідну ціну. Можна через арбітражного керуючого провести додаткову емісію акцій (під виглядом залучення засобів для санації підприємства) і одержати контрольний пакет, підтвердивши де-юре свій статус хазяїна де-факто. У будь-якому випадку, навіть при не дуже вдалому розкладі, гра все рівно буде на користь сторони, що атакує.

Павло Михайліді, президент Співки криз-менеджерів України (СКМУ), назвав процедуру регульованого чинним законодавством банкрутства інструментом для розправи з небажаними на ринку [183].

Одним з наслідків і в той же час причиною фіктивних банкрутств є діяльність несумлінних арбітражних керуючих.

6. Несумлінні арбітражні керуючі. Порушення справи про банкрутство – прерогатива господарського суду. Сама процедура банкрутства в ідеалі повинна привести до висновку з економічного простору країни неефективно діючих суб'єктів. При цьому процес банкрутства повинний розставити всі крапки над “і”: якщо підприємство можна удержати на плаву – реабілітувати його і відновити платоспроможність (санація) чи ж “пустити до дна” (ліквідація). В обох випадках наріжним каменем є захист прав кредиторів, серед яких часто виявляється і держава (бюджетні борги).

Законодавчо затверджена схема банкрутства, на перший погляд, не складна. Найпростіший випадок (коли підприємство саме оголошує себе банкрутом). А при наявності боргів, що перевищують 300 мінімальних розмірів заробітної плати, термін погашення яких перевищує три місяці, господарський суд порушує справу про банкрутство відповідно до заяви кредитора (чи кредиторів). У такому випадку береться до уваги сумарна сума боргу). Суд уводить на підприємстві процедуру

розпорядження майном, при цьому уся влада передається в руки арбітражного керуючого.

Посада арбітражного керуючого – ключова на підприємстві в стадії банкрутства, він наділений практично необмеженими повноваженнями, одноосібно заміняє і директора, і голову правління, і саме правління.

Якщо врахувати, що тривалість виробництва справ про банкрутство в Україні в деяких випадках становить 4-5 років, ця “тимчасова” посада перетворюється в постійну. За цей час цілком реально і активи вивести, і власність переділити. Крім того, так звані українські “банкрути” найчастіше являють собою цілком життєздатні підприємства, а арбітражні керуючі, розпоряджаючись величезними активами, за наслідки своєї діяльності особистим майном не відповідають.

Арбітражний керуючий – менеджер, який не зацікавлений у подальшій долі підприємства. Особливо, якщо воно належить державі. По суті, керуючий виконує волю кредиторів, що вимагають або проведення процедури банкрутства підприємства, для того, щоб виручити максимальну суму від продажу основних фондів, або санації.

Поняття “банкрутство” в Україні нерідко ототожнюється з такими негативними явищами, як перерозподіл власності, корпоративні конфлікти, ухилення від сплати податків, невивплата заробітної плати, виведення активів з підприємства. Усі ці недоліки супроводжують процедуру банкрутства в Україні. Проте в розвинутих країнах банкрутство – це звичайне явище ринкової економіки, яке використовують для перерозподілу капіталу.

Як бачимо, проблем накопичилося чимало. Хоча багато з них є скоріше відгомонами минулого, ніж сьогодишньою реальністю.

При цьому практично неможливо знайти фахівців, які намагалися б аналізувати ситуацію не з погляду законодавства, державного регулювання, а щодо самих підприємств. Адже на сьогодишній день більшість з аналізованих нами проблем належать безпосередньо до процесу банкрутства підприємств. І ніхто не говорить про причини, що призвели до нього.

Ми ж вбачаємо основну причину банкрутства в Україні насамперед у тому, що самі підприємства не приділяють даному питанню достатньо уваги, що, у свою чергу, пов’язано з недоліками в методології стосовно попередження банкрутства підприємств. Підприємству в його проблемах може допомогти тільки воно саме. Держава, незважаючи на задекларовані й оформлені законодавчо комплексні заходи, спрямовані на допомогу підприємствам щодо виходу з кризи, може допомогти хіба що більш швидко збанкрутувати.

Наші висновки підтверджуються і тією статистикою, що приво-
дилася нами вище.

Таким чином, основні зусилля (як теоретичні, так і практичні) ва-
рто спрямувати на боротьбу з кризовими явищами на самих підприєм-
ствах. Зауважимо, що поки підприємства самі не усвідомлять необхід-
ність боротьби з потенційним банкрутством, доти в Україні будуть
боротися з “вітряними млинами” законодавства, державної політики в
сфері банкрутства тощо, ігноруючи реальний стан справ.

Результати аналізу банкрутств в Україні свідчать, що при виник-
ненні проблем у суб’єктів підприємництва, допомагати їх розв’язувати
не буде ані держава, ані інститути, формально створені для допомоги
щодо виходу із кризової ситуації. У кращому випадку компанія зали-
шається наодинці зі своїми проблемами, в гіршому – їй “допомага-
ють” остаточно втратити шанси на вихід із кризової ситуації. Отже,
суб’єктам підприємництва необхідно самостійно вирішувати питання
щодо виходу з кризових ситуацій. Кращим виходом з кризових ситуа-
цій є їх недопущення. Попередити виникнення криз можна шляхом
забезпечення належного рівня фінансової безпеки.

Основні загрози фінансової безпеки суб’єктів підприємництва:
недостатній рівень контролю за ризиками та неефективна діяльність
суб’єктів підприємництва. З метою полегшення контролю за ризиками
запропоновано використання поняття критичних ризиків та рекоме-
ндовано поділити кризове середовище суб’єктів підприємництва на
два рівні.

Таким чином, за умови здійснення постійного контролю за кри-
тичними ризиками та забезпечення ефективної діяльності суб’єкти під-
приємництва можуть забезпечити рівноважний фінансово-економічний
стан. Саме ці функції, на нашу думку, і мають бути покладені на сис-
тему фінансової безпеки суб’єктів підприємництва.

1.1.3. Обґрунтування необхідності формування системи фінансової безпеки суб’єктів підприємництва як основи їх ефективної та стабільної діяльності

Суб’єкти підприємництва в Україні все ще досить не захищені
від впливу негативних факторів як внутрішнього, так і зовнішнього
середовищ, що в кінцевому підсумку проявляється у втраті ними ста-
ну рівноваги, появі кризових явищ і, як наслідок, банкрутстві. На на-
шу думку, це пов’язано з тим, що підприємства приділяють недостат-
ню увагу контролю та управлінню власними ризиками у сукупності з
недостатніми заходами щодо забезпечення довгострокової ефективно-
сті діяльності.

У суб'єкта підприємництва є можливість визначити свої уразливі місця і заздалегідь скласти план дій у випадку настання гранично несприятливих для нього подій. Отже, питання про принципову можливість попередження кризових явищ у суб'єктів підприємництва можна вважати вирішеним. Така можливість існує.

На сьогоднішній день головною проблемою в методології формування системи фінансової безпеки суб'єкта підприємництва є не стільки відсутність теоретичної бази, скільки недостатній ступінь її систематизації, відсутність чіткої і логічної системи, яка б пов'язувала воєдино розрізнені напрацювання, а також неадаптованість цілого ряду методик до особливостей економіки України.

Однак перед тим, як формувати систему фінансової безпеки суб'єкта підприємництва, адаптовану до умов сучасної України, необхідно виділити ті з теоретичних розробок, що можуть бути корисні, та ті, що мають бути удосконалені.

У цілому знання в сфері фінансової безпеки суб'єктів підприємництва умовно можна поділити на кілька областей:

- діагностика фінансового стану суб'єкта підприємництва з метою оцінки ймовірності настання кризових явищ та висновків щодо ефективності його діяльності;
- важелі і методи нейтралізації кризових явищ та забезпечення ефективного функціонування суб'єкта підприємництва;
- методи контролю й оцінки ефективності заходів щодо забезпечення відповідного рівня фінансової безпеки.

Слід зазначити, що кожна з виділених нами областей розрізняється за рівнем теоретичної розробки. Так, найбільш висвітленою в науковій літературі є область важелів і методів нейтралізації кризових явищ, оскільки вона є елементом системи антикризового управління підприємством, якому присвячена велика кількість наукових і практичних праць як за кордоном, так і в нашій країні та країнах СНД. А також сфера знань щодо забезпечення ефективного функціонування суб'єкта підприємництва, яка розглядається як загальними, так і спеціальними науковими дисциплінами безпосередньо фінансового характеру (фінансовий менеджмент, фінанси підприємств) та загальноекономічного (економіка підприємств, менеджмент, маркетинг).

Менш висвітленою принаймні у працях вітчизняних учених-економістів є область діагностики фінансового стану підприємства з метою оцінки ступеня фінансової безпеки суб'єкта підприємництва. У цьому плані значних успіхів досягли західні економісти: існують досить серйозні дослідження і побудовані на їх підставі економіко-математичні моделі.

Найменш дослідженою є сфера контролю й оцінки ефективності дії системи фінансової безпеки суб'єкта підприємництва, оскільки таких розробок у всій їх різноманітності елементів і зв'язків між складовими елементами системи на сьогоднішній день в Україні немає.

Проаналізуємо основні теоретичні положення кожної з перерахованих нами областей для того, щоб показати теоретичну можливість і необхідність побудови системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва.

Історично проблемою прогнозування криз та ймовірності настання банкрутства зацікавилися на Заході (переважно в США) ще по закінченні Другої світової війни, що було пов'язано зі зростанням банкрутств в США через скорочення військових поставок. Спочатку була спроба розробки ряду якісних критеріїв, проте це призводило до істотних помилок. Із застосуванням методів математичного аналізу серйозно цією проблемою стали займатися в 60-х роках ХХ століття [166, с. 157]. З того часу і до наших днів було розроблено безліч методик прогнозування банкрутства підприємств, які умовно можна розділити на дві групи: кількісні (моделі Альтмана, Фултона, Лиса, Бівера) та якісні (модель Аргенті).

Зупинимось на аналізі кількісних методик прогнозування криз та ймовірності настання банкрутства і спробуємо обґрунтувати неможливість їх використання в нашій країні в тому вигляді, в якому вони існують на сьогодні. Проаналізуємо суть, а також плюси і мінуси найбільш поширених методик.

Перша відома модель діагностики з метою оцінки ймовірності настання кризи розроблена в 30-х роках ХХ ст. Бівером для підприємств Англії у вигляді так званого коефіцієнта Бівера (КБ), що розраховується як відношення припливу грошових коштів до залучених коштів. Нормативні значення:

- $KB > 0,4$ – банкрутство малоімовірне;
- $0,18 < KB < 0,4$ – “сіра зона”;
- $-0,12 < KB < 0,18$ – висока вірогідність;
- $-0,12 < KB$ – ймовірність банкрутства дуже висока [305].

Враховуючи різноманіття проблем, з якими може зустрітись підприємство в процесі свого існування, і, як результат, різного виду кризами, абсолютно очевидно, що точність моделі, заснованої на одному показнику, є вельми незначною. Вона не враховує таких важливих показників, як ефективність використання ресурсів, ділову активність підприємства, віддачу активів та ін. Межа між банкрутами і не банкрутами вельми умовна і гранично спрощена, що робить прогноз дуже неточним.

Першою серйозною кількісною моделлю прогнозування банкрутства була п'ятифакторна модель Альтмана. При побудові свого індексу Альтман проаналізував дані 66 підприємств, половина яких збанкрутіла. Він досліджував 22 коефіцієнти, які могли б бути корисні при прогнозуванні можливого банкрутства підприємства. З цих показників були відібрані 5 найбільш значущих і на їх основі побудована регресійна модель. Її можна подати у такому вигляді:

$$Z = 1,2 K_{об} + 1,4 K_{нп} + 3,3 K_p + 0,6 K_n + 1,0 K_{от}, \quad (1.1)$$

де $K_{об}$ – частка чистого оборотного капіталу в активах, тобто відношення власного оборотного капіталу (різниця між поточними активами і поточними пасивами) до загальної суми активів;

$K_{нп}$ – рентабельність активів, обчислена по нерозподіленому прибутку, тобто відношення нерозподіленого прибутку (чистий прибуток за вирахуванням дивідендів) минулих років і звітного періоду до загальної суми активів;

K_p – рентабельність активів, обчислена по балансовому прибутку, тобто відношення балансового прибутку (до вирахування податків) до загальної суми активів;

K_n – коефіцієнт покриття за ринковою вартістю власного капіталу, тобто відношення ринкової вартості акціонерного капіталу (сумарна ринкова вартість акцій підприємства) до позикового капіталу (вартість довгострокових і короткострокових позикових засобів);

$K_{от}$ – віддача всіх активів, тобто відношення виручки від реалізації до загальної суми активів.

У дану модель входять показники ліквідності, фінансової стійкості, рентабельності і ринкової активності. Залежно від значення Z прогнозують ймовірність банкрутства:

- $Z < 1,81$ – ймовірність банкрутства дуже висока;
- $1,81 < Z < 2,765$ – ймовірність банкрутства середня;
- $2,765 < Z < 2,99$ – ймовірність банкрутства невелика;
- $Z > 2,99$ – ймовірність банкрутства незначна [303].

Z -коефіцієнт має загальний серйозний недолік.

По суті, його можна використовувати лише стосовно великих компаній, що котирують свої акції на біржах. Саме для таких компаній можна одержати об'єктивну ринкову оцінку власного капіталу.

При застосуванні моделі Альтмана можливі два типи помилок прогнозу:

- прогнозується збереження платоспроможності підприємства, а насправді відбувається банкрутство;
- прогнозується банкрутство, а підприємство зберігає платоспроможність.

На думку Альтмана, за допомогою п'ятифакторної моделі прогноз банкрутства на горизонті в один рік можна встановити з точністю до 95 %. При цьому помилка першого типу можлива в 6 %, а помилка другого типу – в 3 % випадків. Спрогнозувати банкрутство на горизонті в 2 роки вдається з точністю до 83 %, при цьому помилка першого типу спостерігається в 28 %, а другого – в 6 % випадків.

Як бачимо, в основу даної моделі покладений рівень рентабельності підприємства, оскільки даний показник істотно впливає на фінансову стійкість суб'єкта підприємництва. Це дозволяє одночасно порівнювати показник ризику банкрутства і рівень рентабельності продажів продукції. Якщо перший показник знаходиться в безпечних межах, а рівень рентабельності продукції достатньо високий, то ймовірність банкрутства вкрай незначна.

Стосовно альтернативних західних методик, то це моделі таких дослідників:

1) Ліса [277, с. 55].

У 1972 р. Ліс розробив формулу для Великобританії:

$$Z = 0,063 \cdot X1 + 0,092 \cdot X2 + 0,057 \cdot X3 + 0,001 \cdot X4, \quad (1.2)$$

де $X1$ – відношення оборотного капіталу до суми активів;

$X2$ – відношення прибутку від реалізації до суми активів;

$X3$ – відношення нерозподіленого прибутку до суми активів;

$X4$ – відношення власного капіталу до залученого капіталу.

Тут граничне значення Z дорівнює 0,037;

2) Таффлера [315].

У 1997 р. Таффлер запропонував таку формулу:

$$Z = 0,53 \cdot X1 + 0,13 \cdot X2 + 0,18 \cdot X3 + 0,16 \cdot X4, \quad (1.3)$$

де $X1$ – відношення прибутку від реалізації до короткострокових зобов'язань;

$X2$ – відношення оборотних активів до суми зобов'язань;

$X3$ – відношення короткострокових зобов'язань до суми активів;

$X4$ – відношення виручки до суми активів.

Якщо значення Z -рахунку більше 0,3, це свідчить про те, що у фірми непогані довгострокові перспективи, якщо менше 0,2, то банкрутство більш ніж ймовірно.

Ряд спроб розробок аналогічних моделей було зроблено російськими вченими. Мабуть, найбільш розповсюджена з них – чотирифакторна модель прогнозу ризику банкрутства (модель R), розроблена вченими державної економічної академії Іркутська [89].

Її можна подати у такому вигляді:

$$R = 8,38 \cdot K1 + K2 + 0,054 \cdot K3 + 0,63 \cdot K4, \quad (1.4)$$

де $K1$ – відношення оборотного капіталу до активів;

$K2$ – відношення чистого прибутку до власного капіталу;

$K3$ – відношення виручки від реалізації до активів;

$K4$ – відношення чистого прибутку до витрат.

Вірогідність банкрутства підприємства відповідно до значення моделі R визначається таким чином (табл. 1.3):

Таблиця 1.3

Визначення вірогідності настання банкрутства підприємства залежно від значення інтегрального коефіцієнта R

Значення R	Ймовірність банкрутства, %
Менше 0	Максимальна (90-100)
0-0,18	Висока (60-80)
0,18-0,32	Середня (35-50)
0,32-0,42	Низька (15-20)
Більше 0,42	Мінімальна (до 10)

Що ж до досліджень українських учених, присвячених даній проблематиці, то їх небагато. До найбільш серйозних і логічно несуперечливих ми віднесли б дискримінаційну модель інтегральної оцінки фінансового стану підприємства, розроблену О. Терещенко [272]. Ця модель побудована на основі перевірених часом алгоритмів західних учених, але на базі даних українських підприємств з урахуванням основних недоліків існуючих моделей. Проте немає чіткого уявлення про базу аналізу при побудові даної моделі: використовувалися дані великих підприємств або ж дрібних. Крім того, немає даних по ряду показників по моделі, зокрема коефіцієнта детермінації, без якого складно оцінити достовірність моделі. А втім, хочеться ще раз відзначити, що з погляду економічної логіки дана модель в порівнянні з іншими найбільше відповідає умовам сучасної української економіки.

Крім того, Агентством з питань банкрутства була розроблена методика № 81 з проведення поглибленого аналізу фінансово-господарського стану неплатоспроможних підприємств та організацій [180]. Проте вона розрахована не стільки на прогнозування банкрутства, скільки на аналіз поточного стану підприємства з погляду платоспроможності. За критерій прогнозування в цій методиці прийнято коефіцієнт Бівера з нормативними його значеннями, що фактично відповідає тим, які він сам пропонував для підприємств Великобританії в 30-х роках ХХ століття.

Тому існують серйозні сумніви з приводу її застосування українськими фінансовими аналітиками. Також суб'єкти підприємництва можуть скористатись Методикою інтегрального оцінювання інвестиційної привабливості підприємств та організацій [232] та Методичними рекомендаціями щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства [233].

Таким чином, можемо відзначити що, незважаючи на важливість проблеми, фінансові аналітики в Україні на сьогодні фактично не мають у розпорядженні ефективних методик прогнозування ймовірності настання криз та банкрутства. Наші висновки підтверджуються також дослідженнями вітчизняних і російських вчених [15; 112; 129; 269].

Теоретично арсенал аналітика для прогнозування фінансового стану суб'єкта підприємництва за допомогою кількісних методів досить значний. Але потрібно відзначити, що в основному це методики, які не адаптовані до умов України, а отже, застосування їх можливе тільки після додаткової обробки через статистичні дані українських підприємств.

Крім кількісних методик прогнозування ймовірності настання криз та банкрутства суб'єктів підприємництва, виділяють ще одну групу – якісні методи. Вони є альтернативою кількісним моделям й інколи можуть показувати навіть кращі результати.

Сутність якісного підходу полягає в тому, що можна виділити ряд ознак, що свідчать про можливість настання кризи і, як наслідок, банкрутства суб'єкта підприємництва. Причому такі ознаки є типовими, тобто їх дія, з деякими застереженнями, поширюється на всі суб'єкти.

Ще одним безсумнівним плюсом використання якісних методик є усунення найбільш серйозного недоліку кількісних методик – перекручувань даних фінансової звітності, оскільки компанії, що опиняються у скрутному положенні, можуть “поліпшувати” свої звіти про прибутки і збитки. У такому випадку адекватна оцінка фінансових труднощів компанії виявляється неможливою.

Мабуть, найбільш відомою з якісних методик прогнозування настання криз є метод Аргенті. Крім цього, є універсальні методи діагностики, наприклад, SWOT-аналіз.

Проаналізуємо сутність, а також переваги і недоліки основних методик.

Метод Аргенті (А-рахунок), розроблений професором Аргенті в 1976 році, полягає у формалізації вражень, відчуттів, різноманітних зведень про діяльність суб'єкта підприємництва у вигляді експертних оцінок, зведених у таблиці, застосовуваних при А-score аналізі [304].

Займаючись проблемами криз та банкрутства підприємств, Аргенті прийшов до висновку, що краху будь-якої компанії передують один ланцюжок подій: недоліки, помилки, небезпечні симптоми та крах.

В організації діяльності будь-якого суб'єкта підприємництва існують ті чи інші недоліки. Але якщо їх вага є достатньо великою, то рано чи пізно вони призводять до серйозних помилок у діяльності фірми, про що свідчить поява небезпечних симптомів. Якщо в цей період недоліки не будуть нейтралізовані, то організація неминує зазнати краху.

Недоліки, виходячи з концепції A-score аналізу, можуть бути в трьох основних сферах:

1. Менеджмент.
2. Система обліку і контролю.
3. Недоліки системи адаптації до зміни зовнішніх умов.

Відповідно до висновків A-score аналізу зазначені дефекти призводять до “фундаментальної” помилки, після якої остаточний крах суб'єкта підприємництва – справа часу.

“Фундаментальні” помилки неможливо помітити ззовні, а звітність суб'єкта підприємництва при цьому може відповідати всім економічним нормативам. Спеціально для таких випадків в A-score аналізі були розроблені критерії оцінки ймовірності банкрутства. Кожному фактору присвоюють визначену кількість балів і розраховують агрегований показник – A-рахунок.

Критерії оцінки за методом Аргенті подані в таблиці 1.4.

Кожна позиція в ній має свій можливий максимум оцінки. Якщо зазначений дефект, помилка чи симптом виявляються повною мірою, то вони одержують максимальну оцінку, якщо ні, то експерт визначає свою кількісну оцінку. Так, відповідно до досліджень Аргенті, для успішно діючих компаній ця оцінка становить 5-18 балів; для компаній, що мають серйозні ускладнення, 35-70 балів. Якщо сума балів більше 25, компанія може збанкрутувати протягом найближчих п'яти років. Отже, чим більше бал за A-score аналізом, тим швидше це може відбутися.

До основних якісних показників, що впливають на фінансовий стан суб'єкта підприємництва, Аргенті відносить стиль управління та характеристику діяльності правління, якість менеджменту, фінансові та економічні показники, що демонструє підприємство протягом певного строку, деякі нефінансові симптоми, а саме: якість продукції, що випускається, моральний дух працівників. Також до небезпечних симптомів відносять проведення різного роду “авральних” заходів та часті зриви у виконанні зобов'язань суб'єктом підприємництва.

Таблиця 1.4

Критерії ймовірності настання банкрутства за Аргенті

Дефекти	Оцінка, балів
Автократичний стиль управління у членів правління	8
Суміщення обов'язків членами правління	4
Бездіяльність правління	2
У правлінні більше фахівців з банківської справи, ніж з управління	2
Слабкий фінансовий менеджер	2
Нерозвиненість управлінської структури	1
Відсутність контролю над бюджетом	3
Відсутність планування потоку коштів	3
Відсутність контролю над витратами	3
Відсутність реакції на зміну зовнішнього середовища, відсутність контролю над змінами в ньому	3
Максимум для дефектів	43
Небезпечний рівень для дефектів	10
Помилки	
Занадто великий рівень продажів	15
Занадто багато позикових коштів	15
Занадто великий проект	15
Максимум для помилок	45
Небезпечний рівень для помилок	15
Небезпечні симптоми	
Погані фінансові показники (значення окремих економічних нормативів)	4
Проведення "авральних" заходів: збільшення позикових коштів, зниження заробітної плати і витрат на утримання, згорання перспективних програм	4
Небезпечні нефінансові симптоми (наприклад, падіння якості продуктів і послуг, морального духу персоналу)	3
Частий зрив виконання зобов'язань	1
Максимум для симптомів	12
Небезпечний рівень для симптомів	–
Максимум загальної оцінки	100
Небезпечний рівень загальної оцінки	25

Основною перевагою методу Аргенті є те, що в ньому вперше була зроблена спроба упорядкування і систематизації показників, що описані в так званих списках збанкрутілих компаній на Заході. Таким чином, досліднику залишається тільки порівняти ознаки вже збанкрутілих компаній з аналогічними ознаками досліджуваної.

Головною позитивною особливістю приведеного якісного методу є його системний і комплексний підходи до прогнозування кризових явищ. Недоліки ж полягають у тому, що дана модель надзвичайно складна в плані практики ухвалення рішення в умовах задачі з багатьма критеріями. Також слід відзначити суб'єктивність прийнятого прогнозного рішення.

Ще однією методикою, яку можна віднести до якісних, є Свот-аналіз (SWOT-analysis). Його основним змістом є дослідження характеру сильних і слабких сторін суб'єкта підприємництва в розрізі окремих внутрішніх факторів, а також позитивного чи негативного впливу окремих зовнішніх факторів, що обумовлюють кризовий фінансовий розвиток підприємства [39].

Щодо досліджень вітчизняних учених, то в сфері якісного прогнозування їх небагато. Слід відзначити роботу В.В. Ковальова [129], який, ґрунтуючись на розробках західних аудиторських фірм і адаптуючи ці розробки до пострадянської специфіки бізнесу, запропонував дворівневу систему показників.

До першої групи належать критерії і показники, несприятливі поточні значення чи динаміка зміни яких свідчать про можливі в найближчому майбутньому значні фінансові ускладнення, зокрема і банкрутство. До них належать:

- повторювані істотні втрати в основній виробничій діяльності;
- перевищення деякого критичного рівня простроченої кредиторської заборгованості;
- надмірне використання короткострокових позикових коштів як джерела фінансування довгострокових вкладень;
- стійкі низькі значення коефіцієнтів ліквідності;
- хронічна нестача оборотних коштів;
- стійко збільшується до небезпечних меж частка позикових коштів у загальній сумі пасивів;
- перевищення розмірів позикових коштів над установленими нормами;
- хронічне невиконання зобов'язань перед інвесторами, кредиторами й акціонерами;
- висока питома вага простроченої дебіторської заборгованості;
- наявність наднормативних і залежаних товарів і виробничих запасів;

- погіршення відносин з установами банківської системи;
- використання (вимушене) нових джерел фінансових ресурсів на відносно не вигідних умовах;
- застосування у виробничому процесі устаткування з простроченими термінами експлуатації;
- потенційні втрати довгострокових контрактів;
- несприятливі зміни в портфелі замовлень.

У другу групу входять критерії і показники, несприятливі значення яких не дають підстави розглядати поточний фінансовий стан як критичний. Водночас вони вказують, що за певних умов чи неприйнятті дійових заходів ситуація може різко погіршитися. До них належать:

- втрата ключових співробітників апарату управління;
- вимушені зупинки, а також порушення виробничо-технологічного процесу;
- недостатня диверсифікованість діяльності підприємства, тобто надмірна залежність фінансових результатів від якогось одного конкретного проекту, типу устаткування, виду активів та ін.;
- зайва ставка на успішність і прибутковість нового проекту;
- участь підприємства в судових розглядах з непередбаченим результатом;
- втрата ключових контрагентів;
- недооцінка технічного і технологічного відновлення підприємства;
- неефективні довгострокові угоди;
- політичний ризик, пов'язаний з підприємством у цілому чи його ключовими підрозділами.

Одним із сигналів настання кризи у майбутньому є фінансова нестійкість. На цій стадії починаються труднощі з наявними коштами, виявляються деякі ранні ознаки криз, різкі зміни в структурі балансу в будь-якому напрямку. Однак особливе занепокоєння повинні викликати:

- різке зменшення коштів на рахунках;
- збільшення дебіторської заборгованості;
- старіння дебіторських рахунків;
- розбалансування дебіторської і кредиторської заборгованості;
- зниження обсягів продажів. Несприятливим може виявитися і різке збільшення обсягів продажів, тому що в цьому випадку банкрутство може настати в результаті наступного розбалансування боргів, якщо відбудеться непередбачене збільшення закупівель, капітальних витрат; крім того, зростання обсягів продажів може свідчити про скидання продукції перед ліквідацією підприємства.

При аналізі діяльності суб'єкта підприємництва зовнішніми користувачами тривогу повинні викликати:

- затримки з наданням звітності (ці затримки, можливо, сигналізують про погану роботу фінансових служб);
- конфлікти у суб'єкта підприємництва, звільнення працівників тощо [130].

Отже, аналізуючи будь-яку якісну методику, слід мати на увазі, що кожне прогнозне рішення, незалежно від числа критеріїв, є суб'єктивним, а розраховані значення критеріїв мають, скоріше за все, характер інформації до роздумів, ніж спонукальних стимулів для прийняття негайних рішень.

Теоретичних знань у сфері діагностики фінансової безпеки суб'єктів підприємництва досить багато, вони дуже різноманітні по суті й особливостям реалізації. На нашу думку, головним недоліком є те, що ці методики здебільшого були розроблені західними фахівцями для західних же компаній, тобто ефективність їх роботи в Україні викликає сумніви. Ураховуючи це, в аналітиків в Україні насправді не дуже великий вибір діагностичного інструментарію. Таким чином, сфера діагностики фінансової безпеки суб'єктів підприємництва в Україні вимагає істотного удосконалення.

Мабуть, найбільш важливою в рішенні цієї проблеми з практичної точки зору й у той же час теоретично проробленою є область знань у сфері фінансового інструментарію і методів нейтралізації кризових явищ на суб'єктах підприємництва та забезпечення ефективної їх діяльності.

Основні складові, а також їх застосування достатньо широко висвітлюються в навчальних посібниках і книгах з фінансів підприємств, фінансового менеджменту та антикризового управління, зокрема в роботах А.І. Балабанова, І.А. Бланка, В.В. Буряковського, Е.М. Короткова, Л.О. Лігоненко, В.П. Москаленка, А.М. Поддєрьогіна, А.Д. Шеремета, С.Я. Салиги та багатьох інших.

Основні підходи до розуміння фінансових важелів і методів нейтралізації кризових явищ та забезпечення ефективної діяльності подані в таблиці 1.5.

Вчені-економісти виділяють такі фінансові методи: фінансове прогнозування і планування, інвестування, кредитування, страхування, ціноутворення, матеріальне стимулювання, система оплати праці та інші.

Стосовно важелів, на яких ці методи базуються, виділяють такі: дохід, прибуток, амортизація, ціна, податки, кредити, пільги та санкції, заробітна платня, дивіденди тощо.

**Фінансові важелі та методи, що є в розпорядженні
суб'єкта підприємництва**

Прізвище	Фінансові важелі	Фінансові методи
Поддєрьогін А.М. [282, с. 18]	<ul style="list-style-type: none"> - прогнозування; - планування; - інвестування; - кредитування; - оподатковування; - самофінансування; - матеріальне стимулювання; - страхування; - інші 	<ul style="list-style-type: none"> - дохід; - прибуток; - амортизація; - ціна; - податки; - відсотки; - інвестиції; - форми розрахунків; - інші
Балабанов А.І. [20, с. 129]	<ul style="list-style-type: none"> - інвестування; - кредитування; - страхування; - інші 	<ul style="list-style-type: none"> - прибуток; - процентні ставки; - види кредиту; - інші
Буряковський В.В. [54, с. 27]	<ul style="list-style-type: none"> - фінансовий облік; - фінансовий аналіз; - фінансове планування; - фінансове регулювання; - фінансовий контроль 	<ul style="list-style-type: none"> - прибуток; - дохід; - фінансові санкції; - дивіденди; - ціна; - відсотки; - заробітна плата; - інші
Шеремет А.Д. [294, с. 13-14]	<ul style="list-style-type: none"> - фінансовий облік; - фінансовий аналіз; - фінансове планування; - фінансове регулювання; - фінансовий контроль 	<ul style="list-style-type: none"> - прибуток; - дохід; - фінансові санкції; - дивіденди; - ціна; - відсотки; - заробітна плата; - податки
Москаленко В.П. [196, с. 23]	<ul style="list-style-type: none"> - планування; - прогнозування; - регулювання; - ціноутворення; - система оплати праці; - аналіз; - облік 	<ul style="list-style-type: none"> - прибуток; - ціна; - податки (розмір і ставки); - кредити (види і ставки); - страхові платежі (розміри і ставки); - амортизаційні відрахування; - фінансове стимулювання; - пільги і санкції

Вибір важелів, методів з нейтралізації криз та забезпечення ефективної діяльності досить широкий. Особливості застосування тих чи інших інструментів і механізмів, а також їх сутність будуть розглянуті нами в наступних розділах роботи. Шляхом поєднання важелів і механізмів одержують інструментарій щодо забезпечення фінансової безпеки суб'єктів підприємництва. Крім того, для нейтралізації кризових явищ організація може використовувати специфічні методи антикризового управління суб'єктом підприємництва.

Методи фінансового управління в рамках системи фінансової безпеки умовно можна розділити на дві групи:

- методи звичайного фінансового управління;
- методи антикризового фінансового управління.

До методів нормального фінансового управління можна віднести фінансове прогнозування і планування, регулювання і стимулювання, управління прибутком і витратами, грошовими потоками, страхування тощо.

Даним методам приділялась значна увага як вченими-теоретиками, так і в практичній фінансовій діяльності суб'єктів підприємництва. Тому ми лише коротко зупинимось на ключових засадах, а основну увагу зосередимо на методах антикризового фінансового управління.

Фінансове планування охоплює весь комплекс заходів як з розробки планових завдань, так і з втілення їх у життя. Фінансове планування – це також процес розробки конкретного плану фінансових заходів, тобто звичайний вид діяльності суб'єкта підприємництва. Для того, щоб ця діяльність була успішною, існують відповідні методологія й методика розробки фінансових планів.

Фінансове прогнозування – це розробка на тривалу перспективу змін фінансового стану об'єкта в цілому і його окремих складових. Прогнозування, на відміну від планування, не ставить завдання безпосереднього здійснення на практиці розроблених прогнозів. Ці прогнози являють собою передбачення відповідних змін. Особливістю прогнозування є також альтернативність у побудові фінансових показників і параметрів, що визначає варіантність розвитку фінансового стану об'єкта управління на основі тенденцій, що намітилися. Прогнозування може здійснюватися на основі як екстраполяції минулого в майбутнє з урахуванням експертної оцінки тенденції зміни, так і прямого передбачення змін.

Фінансове регулювання – вплив на об'єкт управління, за допомогою якого досягається стан стійкості фінансової системи у випадку виникнення відхилення від заданих параметрів. Регулювання охоплює

головним чином поточні заходи щодо усунення поточних відхилень від графіків, планових завдань, установлених норм і нормативів.

Фінансове стимулювання виражається в спонуканні працівників фінансової служби до зацікавленості в результатах своєї праці. За допомогою стимулювання здійснюється управління розподілом матеріальних і духовних цінностей залежно від кількості і якості витраченої праці.

Ще однією важливою групою фінансових методів є управління грошовими потоками, до складу якої входять управління готівкою, дебіторською та кредиторською заборгованістю, податковий менеджмент, а також специфічні операції, наприклад, факторинг.

Управління дебіторською заборгованістю припускає, по-перше, управління оборотністю коштів у розрахунках з метою їх прискорення; по-друге, контроль за недопущенням невинуватеної дебіторської заборгованості (тобто заборгованості матеріально відповідальних осіб з нестач, розкрадань, за псування цінностей та ін.); по-третє, зниження суми дебіторської заборгованості.

Специфічним методом управління дебіторською заборгованістю є факторинг. Він являє собою інкасування дебіторської заборгованості покупця і є специфічним різновидом короткострокового кредитування й посередницької діяльності. Факторинг містить у собі:

- 1) стягнення дебіторської заборгованості покупця;
- 2) надання продавцеві короткострокового кредиту;
- 3) звільнення продавця від кредитних ризиків по операціях.

Основною метою факторингу є одержання коштів негайно або в строк, обумовлений договором. У результаті продавець не залежить від платоспроможності покупця. Банк укладає договір з покупцем про гарантування його платежів у випадку виникнення фінансових труднощів або із продавцем і покупцем про переуступку неоплачених у строк платіжних документів факторинговому відділу банку.

Важливим методом контролю й управління за фінансовими ризиками є страхування. Страхування – це відносини по захисту майнових інтересів господарюючих суб'єктів і громадян при настанні певних подій (страхових випадків) за рахунок грошових фондів, сформованих зі страхових внесків, що сплачуються ними (страхових премій).

Специфічним видом страхування ризиків є хеджування – страхування ризиків від несприятливих змін цін на будь-які товарно-матеріальні цінності за контрактами і комерційними операціями, що передбачає поставки (продажу) товарів у майбутніх періодах. Практично реалізовується шляхом купівлі/продажу строкових контрактів.

Поряд з цими класичними формами страхування суб'єкти підприємства мають використовувати власні можливості щодо мінімізації впливу негативних наслідків на їх діяльність, а також підвищувати власні захисні можливості та потенціал щодо нейтралізації кризових явищ. Одним з варіантів таких дій є самострахування.

Самострахування означає, що суб'єкт підприємства сам себе захищає від можливих втрат і збитків.

Основне завдання самострахування полягає в оперативному подоланні тимчасових ускладнень фінансово-комерційної діяльності.

Самострахування реалізується шляхом створення господарюючим суб'єктом відособленого фонду відшкодування можливих збитків у процесі фінансово-господарської діяльності. Такий фонд може створюватися за різною назвою (резервний, страховий, фонд комерційного ризику) переважно у грошовій формі.

Резервні грошові фонди створюються насамперед на випадок покриття непередбачених витрат, кредиторської заборгованості, витрат по ліквідації господарюючого суб'єкта та ін. [21].

Другою важливою групою фінансових методів у рамках підсистеми важелів і методів системи фінансової безпеки суб'єктів підприємства є методи антикризового фінансового управління. Можна виділити ряд найбільш розповсюджених технологій, які можна брати за основу при розробці заходів щодо нейтралізації кризових явищ.

Спочатку проаналізуємо найбільш розповсюджені захисні технології, що полягають в оптимізації діяльності суб'єкта підприємства, зниженні собівартості й економії витрат.

Щодо економії витрат, то виділяють такі методи:

1. Продаж короткострокових фінансових вкладень. Як правило, є одним із перших кроків у мобілізації додаткових коштів на підприємстві.

2. Продаж запасів готової продукції. Це ще один відносно нескладний метод. Тут дуже багато чого залежить від ефективності роботи відділу збуту чи маркетингу, якщо такий є, оскільки, з огляду на терміновість цього заходу, ціни реалізації можуть значно відрізнятись в гіршу сторону від стандартних цін продажу підприємства.

3. Продаж дебіторської заборгованості є наступним за популярністю варіантом вирішення проблеми неплатоспроможності. Головний недолік даного кроку – присутність дисконту, що може бути дуже значним, а також відсутність попиту, борги деяких дебіторів.

4. Продаж умовно надлишкових виробничих запасів.

5. Продаж інвестицій. Може бути у формі зупинки інвестиційних проектів, що реалізуються, з одночасним продажем об'єктів незавершеного виробництва й устаткування або ж у формі ліквідації участі

в інших підприємствах. Слід зазначити, що рішення про деінвестування приймається урахуванням аналізу потенційних строків і обсягів повернення коштів від інвестицій. У випадку, якщо ці терміни перевищують рамки реалізації антикризової програми, то приймається рішення про деінвестування, оскільки збереження довгострокових інвестиційних проектів в умовах кризи – правильний шлях до банкрутства підприємства.

б. Продаж нерентабельних виробництв і об'єктів невиробничої сфери. Даний варіант захисної стратегії, мабуть, найбільш хворобливий для підприємства. Застосування даної процедури значно обмежує його розвиток у майбутньому. Крім того, ускладнюється тим, що частина нерентабельних виробництв може входити у виробничий цикл. Тому підходити до його реалізації потрібно вкрай обережно і виважено. Для того, щоб мінімізувати ризики від подібного кроку, слід диференціювати виробництва за ступенем залежності від них технологічного циклу підприємства.

Як правило, ранжування здійснюється експертним методом, проте існує ряд загальних правил його реалізації:

- а) насамперед варто продавати об'єкти невиробничої сфери і допоміжні виробництва, що використовують універсальне технологічне устаткування (наприклад, будівельні чи ремонтні цехи). Їх функції передаються зовнішнім підрядникам;
- б) далі ліквідації підлягають допоміжні виробництва з унікальним устаткуванням. Надалі відсутність цих виробництв можна буде компенсувати за рахунок купівлі відповідних послуг чи їхнього жевідтворення у випадку економічної доцільності;
- в) наступними в черзі є об'єкти основного виробництва, що знаходяться на початку технологічного циклу (наприклад, ливарні цехи). Їх функції передаються зовнішнім постачальникам;
- г) останні відмовляються від нерентабельних виробництв, що знаходяться на кінцевій стадії технологічного циклу.

Крім таких радикальних заходів, існують ще ряд механізмів з оптимізації структури й обсягів витрат. Зокрема, підприємство може вжити таких заходів.

1. Призупинити нерентабельні виробництва. Даний крок досить просто сприймається з погляду економічної доцільності. Оскільки у випадку, коли кризова фаза все ж наступила, першими кроками мають бути заходи щодо недопущення її подальшого розвитку (у даному випадку виключення подальших збитків від такої виробничої діяльності), а потім вже нейтралізація причин і наслідків. Винятком є об'єкти, зупинення яких призведе до зупинки всього виробництва.

Щодо черговості зупинення виробництв, то вона така, як і у випадку їхньої ліквідації.

Слід зазначити, що багато підприємств на даному етапі допускають ряд типових помилок. Наприклад, продовжують експлуатувати збиткові виробництва лише тому, що продукція знаходить збут, нехай і за ціною, нижчою від собівартості. Ще одна помилка полягає в тому, що виробництво продовжують експлуатувати, оскільки не вистачає коштів на консервацію. У випадку, якщо виробництво необхідно зупинити, але немає можливості провести його консервацію, варто зупинити без неї. При цьому відновлювати устаткування слід лише у випадку економічної доцільності повторного запуску виробництва. Тобто, маємо черговий приклад маневру минулими і майбутніми коштами.

2. Продати чи здати в оренду надлишки основних засобів.

3. Ввести систему контролю за використанням паливно-енергетичних ресурсів.

4. Зайнятися проблемою оптимізації податкових платежів.

5. Ввести режим твердої економії та персональної відповідальності працівників за використанні матеріальні ресурси.

6. Вивести зі складу підприємства витратні об'єкти. Звичайно, це здійснюється у формі організації дочірніх підприємств. У такому випадку подальше фінансування виведених об'єктів не здійснюється, що стимулює підприємницьку ініціативу їх персоналу.

7. Удосконалення організації праці й оптимізація чисельності зайнятих на підприємстві. Як правило, в докризовій ситуації на більшості підприємств спостерігається надлишкова чисельність персоналу, тому одним з першочергових завдань оптимізації обсягів і структури витрат є приведення чисельності до економічно обґрунтованого оптимуму. Дане завдання є, мабуть, одним із найважчих серед антикризових заходів, оскільки дуже просто переступити межу, за якою персонал, що залишився, не зможе справлятися з обсягами робіт, що призведе до посилення кризових явищ на підприємстві. Проте існує ряд загальних правил щодо такої оптимізації.

Відповідно до одного з них працівників основного виробництва скорочують пропорційно обсягам виробленої продукції. Скорочення не повинне відбуватися одночасно, особливо це стосується персоналу допоміжних підрозділів і сфери управління, оскільки тут немає такого чіткого критерію, як у випадку з працівниками основного виробництва.

При проведенні оптимізаційних заходів, пов'язаних з персоналом, слід вкрай обережно відноситись до відмовлення від виплати надбавок і премій, соціальних виплат, оскільки це може призвести

до різкого падіння зацікавленості працівників у результатах роботи. Як наслідок, погіршиться її якість. Тоді не інтереси фірми, а пошук нової роботи постануть в основі поведінки працівника.

Разом з тим економія фонду зарплати при її вмілому проведенні може стати діючим фактором антикризового управління.

8. Зменшення поточних фінансових потреб шляхом реструктуризації боргових зобов'язань. Даний інструмент з успіхом застосовується й успішно діючими підприємствами для оптимізації своїх фінансів, але для кризових підприємств дана процедура трохи полегшується тим, що кредитори більш охоче погоджуються на реструктуризацію боргів, оскільки розуміють, що в протилежному випадку можуть взагалі не отримати борг (якщо підприємство-боржник збанкрутує).

9. Конвертація боргів у статутний капітал – у край небажаний крок для власників підприємства, оскільки зменшує ступінь їх впливу і контролю, але це дозволяє оптимізувати поточні фінансові потреби і розраховатися з боргами.

10. Викуп боргових зобов'язань із дисконтом – один з найкращих заходів. Кризовий стан підприємства-боржника знецінює його борги, тому й виникає можливість викупити їх зі значним дисконтом.

Ми розглянули найбільш радикальні заходи щодо оптимізації роботи суб'єкта підприємництва, що, як правило, супроводжуються ліквідацією активів, скороченням обсягів діяльності, втратами частки ринку й іншими негативними з погляду розвитку фірми наслідками. Але основною метою антикризового управління є відновлення нормальної діяльності підприємства в колишніх чи навіть більших обсягах і повернення його в коло ефективно діючих суб'єктів економіки. Тому наступним нашим кроком буде розгляд заходів щодо виходу з кризових ситуацій шляхом збільшення грошових потоків від основної діяльності.

Для цього застосовуються так звані “атакуючі” технології, основними завданнями яких є:

- підвищення конкурентних переваг продукції;
- збільшення грошового компонента в розрахунках;
- збільшення оборотності активів.

Передусім необхідно звернути увагу на маркетинг. Як відомо, маркетинг – одне із самих болючих місць наших суб'єктів підприємництва, тому антикризові менеджери повинні вміло проводити маркетингові дії, інакше фірмі не вижити [134].

При цьому до основних заходів можна віднести:

- створення ринково орієнтованої служби маркетингу;
- аналіз споживачів, вибір цільового ринку;

- прийняття комплексної концепції маркетингової діяльності, що пов'язує між собою основні елементи маркетингового комплексу: ринок фірми; товар, створюваний для цього ринку; ціни, за якими він продається; методи просування товарів на ринок і канали збуту.

Ще одним важливим кроком є підвищення ефективності роботи персоналу. Це можна зробити за умови, якщо:

- ввести (або вдосконалити) внутрішній госпрозрахунок, яким передбачається залежність оплати праці працівників від обсягу виробництва, ефективності використання ресурсів;
- більше уваги приділяти поліпшенню виробничої дисципліни й підвищенню зацікавленості у результатах праці своїх співробітників;
- запровадити контрактну систему роботи із професіоналами;
- розробити і впровадити систему підвищення кваліфікації, кар'єрного зростання, гнучкого стимулювання праці.

Популярними є також кроки з інтенсифікації виробничого процесу та збільшення обсягів продукції, що випускається. Серед них можна виділити такі:

- створення програми з розробки й модернізації нових видів продукції;
- інновації й модернізація виробництва – впровадження інновацій на підприємстві та доведення виробництва до сучасних галузевих стандартів або навіть перевищення їх.

Ми перелічили найбільш розповсюджені заходи щодо нейтралізації криз на суб'єктах підприємництва та забезпечення їх стабільної та ефективної діяльності. Втім, кожен суб'єкт підприємництва є структурою унікальною, тому, враховуючи значну кількість важелів та методів, що має в розпорядженні фірма для побудови системи фінансової безпеки, можна використовувати багато інших заходів. Нами була проведена певна систематизація наявних методів та підходів, сформовано загальний перелік та ключові заходи в рамках їх реалізації.

Заключною сферою знань, що необхідна для формування системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва, є контроль. Саме він є тією ланкою, що має пов'язати між собою усі перераховані нами вище складові.

Контроль визначається як процес забезпечення досягнення організацією своїх цілей, за допомогою якого керівники досягають відповідності фактичних дій до запланованих, і розглядається як одна з обов'язкових функцій будь-якого управлінського впливу, що є його логічним завершенням. Основною метою системи контролю будь-якого процесу визнано своєчасне виявлення відхилень від нормального (запланованого) перебігу провадження та здійснення адекватних управлінських заходів щодо покращення становища для забезпечення

виконання розроблених планів, досягнення встановлених цілей діяльності [165, с. 458].

На думку багатьох фахівців, саме ця сфера знань є однією з найбільш проблемних у комплексі дій щодо недопущення та нейтралізації криз. Так, Л.О. Лігоненко у своїй монографії відмічає, що “автори обмежуються лише констатацією необхідності контролю антикризового процесу, висвітлюючи фрагментарно окремі організаційні та методичні питання його здійснення. Відсутнє науково-теоретичне обґрунтування змісту, ролі та місця контролю як специфічної сфери антикризового управління та організаційно-методичних основ” [165, с. 458].

Основним завданням контролю в системі фінансової безпеки суб'єктів підприємництва є коригування поведінки підконтрольного об'єкта спостереження та перевірка заходів щодо забезпечення фінансової безпеки організації, блокування відхилень, що виявляються, та приведення системи до цільового стану за допомогою спеціальних інструментів-регуляторів. Контроль за ефективністю роботи системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва орієнтується на створення умов для досягнення встановлених цільових показників фінансової діяльності.

Щодо функцій контролю, то виділяють три ключові [36]:

- визначення стандартів;
- визначення досягнутих результатів та їх порівняння з встановленими стандартами;
- обґрунтування необхідних дій та заходів управлінського впливу.

Якщо ж розглянути ці функції більш детально, то можна виділити такий їх спектр:

- спостереження за ходом реалізації завдань, встановлених системою планових показників і нормативів;
- визначення ступеня відхилення фактичних результатів від запланованих;
- діагностування за розмірами відхилень серйозних погіршень у фінансовому стані підприємства й істотного зниження темпів його фінансового розвитку;
- розробка оперативних управлінських рішень щодо нормалізації фінансової діяльності відповідно до передбачених цілей і показників;
- коригування за необхідності окремих цілей і показників фінансового розвитку в зв'язку зі зміною зовнішнього фінансового середовища, кон'юнктури фінансового ринку та внутрішніх умов роботи.

Функціонально контроль вирішує цілий комплекс завдань та поєднує між собою всі ключові елементи системи фінансової безпеки

суб'єктів підприємництва. Він забезпечує взаємозв'язок між формуванням інформаційної бази, аналізом, плануванням, розробкою та реалізацією необхідних заходів, оцінкою їх ефективності та формуванням висновків.

Таким чином, контроль є заключним етапом процесу формування системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва. Він забезпечує зворотний зв'язок, звертаючи увагу менеджерів на значні відхилення від запланованих показників, що дає можливість приймати оперативні управлінські рішення, спрямовані на виконання поставлених завдань. Застосування контролю дозволяє суттєво підвищити ефективність всього фінансового управління.

Отже, теоретичних знань для побудови основних блоків системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва вистачає, за винятком, мабуть, методології щодо контролю й оцінки. Головними ж недоліками є неадаптованість знань до сучасної української економіки й особливостей сфери банкрутства суб'єктів підприємництва нашої країни. Крім того, теорія, методологія та методика мають потребу в ретельній систематизації і логічній комплектації.

Таким чином, існує не тільки принципова можливість побудови системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва, але й накопичена значна кількість знань у даній та суміжній сферах. Головні проблеми – відсутність чіткої систематизації знань, а також їхньої адаптації до українських умов. Саме вирішенню цих проблем і будуть присвячені наступні розділи роботи.

1.2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА

1.2.1. Аналіз основних недоліків існуючої методології в сфері фінансової безпеки суб'єктів підприємництва

Аналіз теоретичних аспектів формування фінансової безпеки суб'єктів підприємництва, проведений нами в першому розділі, показав, що систему фінансової безпеки суб'єктів підприємництва можна сформулювати, використовуючи поточні можливості економічної науки. Втім, практично кожна зі сфер знань вимагає удосконалення, причому саме в теоретичній області. Основними недоліками є:

- відсутність сучасних та адаптованих до умов української економіки методів прогнозування настання кризових явищ на суб'єктах підприємництва;
- недосконалість системи нормативних значень коефіцієнтів;

- недостатньо досліджені питання циклічності розвитку суб'єктів підприємництва і залежності кризових явищ від них;
- нерозвиненість знань у сфері людського фактора як основи забезпечення фінансової безпеки.

Одним з найбільш серйозних недоліків у здійсненні діагностики фінансової безпеки є відсутність достовірних методик прогнозування ймовірності настання криз та можливого банкрутства суб'єкта підприємництва. Дійсно, на сьогоднішній день існують цілий ряд методик прогнозування криз та банкрутства, але проблемою є те, що більшість з них розроблялася для західних підприємств, до того ж досить давно.

Проаналізуємо ключові недоліки основних моделей прогнозування настання кризи та банкрутства суб'єктів підприємництва. Почнемо з п'ятифакторної моделі Альтмана. Слід зазначити, що оскільки макро- і мікроекономічні умови в сучасній Україні і США 60-х років ХХ ст. зовсім різні, то і коефіцієнти в регресійній моделі будуть іншими (навіть якщо вважати, що використання даної моделі доцільне), що означає неможливість її використання в класичному виді для підприємств України.

Крім того, ряд питань викликає і підбір базових коефіцієнтів. В основу цієї моделі покладений рівень рентабельності суб'єкта підприємництва. Для країн з розвинутою економікою, дійсно, рівень рентабельності є визначальним орієнтиром і свого роду індикатором фінансового стану фірми, що виправдовує винесення його на перше місце серед факторів, які визначають ймовірність банкрутства. Однак виникає питання, наскільки правомірною є його визначальна роль в умовах української економіки.

Українськими суб'єктами підприємництва прибуток дотепер використовується для мінімізації податкових платежів, тобто даний показник намагаються звести до нуля чи взагалі до негативної області. Отже, фінансово стійке і достатньо ефективне підприємство, але без прибутку в балансі, може бути визнане потенційним банкрутом за методикою Альтмана.

Для того, щоб перевірити наше припущення, проведемо аналіз ряду українських підприємств з різних галузей народного господарства. Оскільки прогноз за методикою Альтмана працює в діапазоні п'яти років, ми аналізували фінансову звітність 17 підприємств за станом на 2000 рік, щоб можна було з повною впевненістю говорити про значущість результатів. Всі відібрані нами підприємства функціонують і на сьогодні.

Для практичних розрахунків, зважаючи на відсутність певних початкових даних, скористаємося модифікованою моделлю Альтмана.

Згідно з модифікацією:

$$Z = 1,2 \cdot K_{об} + 3,3 \cdot K_p + 0,6 \cdot K_n + 1,0 \cdot K_{от}, \quad (1.5)$$

де $K_{об}$ – відношення власного оборотного капіталу до загальної суми активів;

K_p – відношення балансового прибутку до загальної суми активів;

K_n – відношення загальної суми активів до залученого капіталу;

$K_{от}$ – відношення виручки до загальної суми активів.

За цією версією моделі Альтмана другий показник класичної моделі прийнятий рівним нулю. Це пояснюється тим, що діяльність наших підприємств як акціонерних ще недостатньо розвинена. Змінений і четвертий показник, який розраховується як відношення активів до величини позикових коштів, у зв'язку з відсутністю в Україні інформації про ринкову вартість акцій.

Розрахувавши коефіцієнти і проаналізувавши дані, отримали такі результати (табл. 1.6).

Значний, якщо не вирішальний, вплив на результативний показник надає рентабельність, що, загалом, і так виходило з коефіцієнтів моделі. Наявність негативної рентабельності практично гарантує (за моделлю Альтмана) майбутнє банкрутство.

З 17 аналізованих підприємств 10 (60 %) мають високу ймовірність банкрутства, 5 (29 %) – низьку і 2 (11%) середню. І це при тому, що на сьогодні всі ці підприємства продовжують працювати, ні на одному з них не ініціювалася процедура банкрутства. Тобто, модель фактично спрацювала на 30 зі 100 % можливих, оскільки за п'ятифакторною моделлю Альтмана прогноз банкрутства в перспективі одного року можна установити з точністю 95 %. Отже, необхідно перерахувати коефіцієнти у рівнянні регресії, а можливо, сам підбір коефіцієнтів в принципі неправильний і не працюватиме в умовах сучасної української економіки. Таким чином, використання п'ятифакторної моделі Альтмана, навіть модифікованої до фінансової звітності українських підприємств, недоцільне і з великою часткою ймовірності дасть хибну відповідь.

На нашу думку, недоліки, характерні для моделі Альтмана, розповсюджуються і на інші західні кількісні методики прогнозування настання криз і банкрутства суб'єктів підприємництва. Таким чином, доходимо до висновку, що західні методики не можуть без істотних доопрацювань застосовуватись на підприємствах України, оскільки в їх основі лежать помилкові (для сучасних українських умов) передумови. Отже, необхідно розробити такі методики прогнозування криз та настання банкрутства суб'єктів підприємництва, які б працювали в наших умовах.

Таблиця 1.6

**Прогнозування банкрутства українських підприємств
за допомогою 5-факторної моделі Альтмана**

Вид економічної діяльності	Назва компанії	Оборотність	Рентабельність	Покриття	Віддача активів	Значення Альтмана	Ймовірність банкрутства
Виробництво та розподілення електроенергії	ВАТ "Донецькенерго"	-0,22	-0,21	1,09	0,97	0,66	Висока
	ВАТ "Харківенерго"	-0,08	-0,01	1,43	0,13	0,86	Висока
	ВАТ "Київенерго"	0,11	0,00	3,80	0,90	3,32	Низька
Хімічне виробництво	ВАТ "Стирол"	0,17	0,13	3,96	0,78	3,79	Низька
	ВАТ "Краситель"	-0,17	-1,45	1,80	0,07	-3,84	Висока
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	ВАТ "Донецький металургійний завод"	-0,07	-0,21	1,32	1,21	1,21	Висока
	ВАТ "Запоріжсталь"	0,01	-0,02	2,44	0,84	2,26	Середня
	ВАТ "Південний гірничозбагачувальний комбінат"	-0,31	-0,48	1,34	0,54	-0,62	Висока
Нафтогазова промисловість	ВАТ "Нафтогаз"	-0,07	-0,04	1,21	0,79	1,31	Висока
	ВАТ "Лисичанський НПЗ"	-0,02	-0,09	5,31	1,82	4,67	Низька
Виробництво машин та устаткування	ВАТ "КРАЗ"	0,01	-0,47	2,19	0,35	0,13	Висока
	ВАТ "МоторСІЧ"	0,24	0,08	3,37	0,53	3,09	Низька
	ВАТ "Азовмаш"	0,12	0,00	1,39	1,08	2,06	Середня
Легка та харчова промисловість	ВАТ "Славутич"	-0,42	0,01	1,38	1,20	1,55	Висока
Інші види економічної діяльності	ВАТ "Універмаг "Україна"	-0,06	-0,14	1,05	0,10	0,21	Висока
	Аеропорт "Бориспіль"	0,00	0,02	1,65	0,27	1,34	Висока
	ВАТ "Укртелеком"	0,13	0,04	4,44	0,56	3,53	Низька

У першому розділі ми зауважували, що ряд вчених пропонують використовувати R-модель як альтернативу до моделі Альтмана. Для того, щоб оцінити працездатність моделі та її результативність, ми провели аналіз, аналогічний тому, що проводився для моделі Альтмана. Були отримані такі результати (табл. 1.7).

Таблиця 1.7

**Прогнозування банкрутства українських підприємств
за допомогою моделі R**

Вид економічної діяльності	Назва компанії	Оборотність	Рентабельність	Віддача активів	Ефективність	R-коефіцієнт	Ймовірність банкрутства
Виробництво та розподілення електроенергії	ВАТ "Донецькенерго"	-0,22	-3,61	0,97	-0,18	-5,52	Максимальна
	ВАТ "Харківенерго"	-0,05	-0,04	0,15	-0,07	-0,52	Максимальна
	ВАТ "Київенерго"	0,11	0,01	0,90	0,01	0,94	Мінімальна
Хімічне виробництво	ВАТ "Стирол"	0,17	0,18	0,78	0,20	1,73	Мінімальна
	ВАТ "Краситель"	-0,17	-3,26	0,07	-0,96	-5,26	Максимальна
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	ВАТ "Донецький металургійний завод"	-0,07	-0,89	1,21	-0,15	-1,52	Максимальна
	ВАТ "Запоріжсталь"	0,19	0,01	1,27	0,01	1,69	Мінімальна
	ВАТ "Південний гірничозбагачувальний комбінат"	-0,31	-1,90	0,54	-0,47	-4,77	Максимальна
Нафтогазова промисловість	ВАТ "Нафтогаз"	-0,07	-0,21	0,79	-0,04	-0,75	Максимальна
	ВАТ "Лисичанський НПЗ"	-0,02	-0,11	1,82	-0,05	-0,23	Максимальна
Виробництво машин та устаткування	ВАТ "КРАЗ"	0,01	-1,19	0,35	-0,58	-1,44	Максимальна
	ВАТ "МоторСІЧ"	0,24	0,11	0,53	0,16	2,27	Низька
	ВАТ "Азовмаш"	0,12	0,00	1,08	0,00	1,07	Мінімальна
Легка та харчова промисловість	ВАТ "Славутич"	-0,42	0,03	1,20	0,01	-3,39	Максимальна
Інші види економічної діяльності	ВАТ "Універмаг "Україна"	-0,06	-2,82	0,10	-0,57	-3,67	Максимальна
	Аеропорт "Бориспіль"	0,00	0,06	0,27	0,09	0,17	Висока
	ВАТ "Укртелеком"	0,13	0,06	0,56	0,09	1,21	Мінімальна

Результати аналізу за даною методикою мало чим відрізняються від результатів, одержаних за моделлю Альтмана. І це при тому, що моделі мають різні коефіцієнти. На наш погляд, головною причиною, яка викликала такі результати за моделлю R , є надмірна її зосередженість на параметрі оборотності. Якщо Альтман поклав в основу моделі прибутковість, то вчені Іркутська, на наш погляд, гіперболізували значення коефіцієнта оборотності. За цією моделлю прийнятне значення даного коефіцієнта практично гарантує мінімальну ймовірність банкрутства. На нашу думку, це неправильно, про що свідчить проведений аналіз. Підприємства, які аналізуються, є великими, значну питому вагу в їх активах має основний капітал, що автоматично означає проблеми з коефіцієнтом оборотності. У результаті ми одержали набір потенційних банкрутів, хоча, як показав час, це виявилось помилковим. Таким чином, практичного значення для українських підприємств дана методика не має.

Аналіз досліджень українських учених, присвячених даній проблематиці, показав, що їх існує небагато. До найбільш серйозних і логічно несуперечливих ми б віднесли дискримінаційну модель інтегральної оцінки фінансового стану підприємства, розроблену О. Терещенко. Дана модель побудована на основі перевірених часом алгоритмів західних учених, але на базі даних українських підприємств з урахуванням основних недоліків існуючих моделей. Проте немає чіткого уявлення про базу аналізу при побудові даної моделі, використовувалися дані великих підприємств чи дрібних, крім того, немає даних за рядом показників моделі, зокрема коефіцієнта детермінації, без якого складно оцінити достовірність моделі. Втім, хочеться ще раз відзначити, що дана модель найбільше відповідає українським умовам порівняно з іншими моделями з погляду економічної логіки.

Отже, можемо відзначити, що, незважаючи на важливість проблеми, фінансові аналітики в Україні на сьогодні фактично не мають у розпорядженні інструментів прогнозування криз та банкрутства.

Таким чином, необхідні вітчизняні розробки, присвячені прогнозуванню настання криз та банкрутства підприємств. Головною проблемою, з якою, як нам здається, зіткнуться дослідники, буде база для аналізу, оскільки сам алгоритм розрахунку і побудови моделі цілком можна запозичити у західних дослідників. На наш погляд, методики прогнозування доцільно використовувати на суб'єктах підприємництва середнього і великого бізнесу, відповідно, і для бази аналізу потрібно використовувати результати їх діяльності.

Ще одним істотним недоліком знань у сфері фінансового аналізу є недосконалість методології в області коефіцієнтного аналізу

фінансового стану підприємства, як відправної точки, свого роду базису для формування моделей, інтегральних оцінок тощо.

Основні недоліки зосереджені не в самому розрахунку коефіцієнтів, формули показували свою ефективність у різні періоди часу в різних країнах, а головне, є логічно й економічно обґрунтованими в нормативно закріплених орієнтирах для них. Отже, існують певні межі, перебування в яких того чи іншого коефіцієнта вважається нормою для суб'єкта підприємництва, однак дані нормативи розраховувалися для країн з розвинутою ринковою економікою, а в умовах України їх використання є недостатньо аргументованим. Крім того, не враховуються галузеві особливості, що можуть просто кардинально змінювати оцінку того самого фінансового коефіцієнта залежно від того, в якій галузі народного господарства функціонує суб'єкт підприємництва.

На наш погляд, принаймні у досить мінливих економічних умовах України, нормативи коефіцієнтів повинні переглядатися (скажімо, раз у п'ять років), доки економіка й економічні умови не стабілізуються.

Отже, важливим завданням, на нашу думку, є уточнення нормативів за ключовими коефіцієнтами фінансового аналізу, а також розробка нормативів за окремими видами економічної діяльності сфери матеріального виробництва.

Характеризуючи якісні підходи, відзначимо, що важелі та методи забезпечення фінансової безпеки суб'єктів підприємництва варто використовувати з поправками на кризове середовище суб'єкта та його критичні ризики. Однак на сьогоднішній день ідеї дворівневого кризового середовища ще недостатньо розвинені.

Важливим напрямом розвитку якісних методів діагностики як складової частини фінансової безпеки є теорія життєвого циклу суб'єктів підприємництва. Оскільки вплив на організацію тих самих факторів на різних стадіях її життєвого циклу є різним, дуже важливо знати, на якій з них підприємство перебуває в теперішній момент і до якої рухається.

Кожній з фаз циклу (криза або спад, депресія або стагнація, підйом або бум, зрілість та зародження) відповідають певні особливості стану фінансово-економічної системи суб'єкта підприємництва. Знаючи стадію життєвого циклу, аналітик вже має інформацію про цілий ряд типових критичних ризиків, з якими стикаються підприємства на даній фазі свого життєвого циклу.

Характерною рисою ринкової економіки є те, що кризові ситуації виникають на всіх стадіях життєвого циклу суб'єкта підприємництва. Якщо організація своєчасно не реагує на вимоги різних стадій життєвого циклу, то справа буде неухильно наближатися до спаду ділової

активності, втрати фінансової рівноваги і стабільного стану, і як наслідок, банкрутства [86].

Таким чином, необхідно поглибити знання про цикли, їх причини і пошук ефективних методів та засобів для мінімізації їх негативних наслідків, розробити набори типових критичних ризиків, характерних для тієї чи іншої стадії життєвого циклу.

Недостатньо висвітленими є також питання контролю за реалізацією заходів щодо забезпечення фінансової безпеки. Відсутні чіткі критерії оцінки ефективності заходів. На думку багатьох фахівців, саме ця сфера знань є однією з найбільш проблемних у комплексі дій щодо забезпечення фінансової безпеки.

Мабуть, найбільш важливою складовою в діяльності суб'єктів підприємництва є трудові ресурси. Саме людський потенціал у кінцевому підсумку визначає успішність фірми. Особливу роль він відіграє при виникненні кризових ситуацій. Людський фактор є вирішальним у процесі формування системи фінансової безпеки. До речі, теоретична база ролі і місця людського фактора в системі фінансової безпеки розроблена недостатньо. І це при тому, що проблемі управління персоналом надається ключове значення в теорії і практиці закордонного менеджменту. Саме цей напрямок є фундаментом успіхів фірми у всіх інших аспектах управління [62, с. 168].

Стосовно ролі людського фактора при формуванні системи фінансової безпеки підприємства, то слід зазначити, що в кожен окремий момент часу фірма прагне досягнути стану фінансово-економічної рівноваги. Оскільки постійно змінюється зовнішнє середовище підприємства, змінюється і якість рівноважного стану, а отже, повинне змінюватись і внутрішнє середовище. На думку І. Ансоффа, управління процесом змін через зміну поведінки працівників є найважливішим заходом для приведення потенціалу організації до відповідності із зовнішнім середовищем [10, с. 25].

Враховуючи специфіку нашого дослідження, проблеми, пов'язані з людським фактором, можуть бути такими:

- головною проблемою, звичайно ж, є недостатньо ефективна діяльність суб'єкта підприємництва, як наслідок, його неконкурентоздатність і виникнення різного роду проблем, що можуть спричинити втрату фінансової стабільності. При цьому саме персонал і його дії багато в чому визначають ефективність роботи організації;
- часто першими кроками в подоланні кризи є звільнення працівників, припинення виплат додаткових винагород, а часом навіть і основних. Фактично роль людського фактора зводиться в кращому випадку до нуля, а часом і, навпаки, ще сильніше погіршує ситуацію;

- працівники, що не відчувають відповідальності за фірму, з появою загрози кризи звільняються, а частіше переходять до конкурентів із усіма наслідками, що з цього випливають, для суб'єкта підприємництва. У результаті підприємство залишається фактично беззбройним перед поточними і майбутніми проблемами, водночас як конкуренти підсилюють свої позиції.

Впливу персоналу на ефективність роботи підприємства приділялася значна увага в роботах класиків економічної думки [10; 179; 216 та ін.], водночас поточні теоретичні розробки в сфері фінансової безпеки багато в чому обходять цю проблему. Тому ми вважаємо, що необхідно більш детально проаналізувати деякі аспекти ролі людського фактора в забезпеченні фінансової безпеки підприємства.

Таким чином, найбільш актуальними, на наш погляд, проблемами, що заважають формуванню та ефективній дії системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва, на сьогоднішній день є відсутність сучасних та адаптованих до умов української економіки методів прогнозування настання кризових явищ на суб'єктах підприємництва, недосконалість системи нормативних значень коефіцієнтів, недостатньо досліджені питання циклічності розвитку суб'єктів підприємництва і залежності кризових явищ від них, нерозвиненість знань в області людського фактора як основи забезпечення фінансової безпеки. Їх вирішення дозволить сформувати ефективну систему фінансової безпеки підприємства та створить передумови для стабільного і безкризового існування суб'єктів господарювання.

1.2.2. Розробка методики комплексної оцінки фінансової безпеки суб'єкта підприємництва

Складовою частиною системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва є фінансова діагностика. Достовірна оцінка фінансового стану дуже важлива для формування правильних висновків та прийняття адекватних рішень.

Існує два підходи до оцінки та діагностики рівня фінансової безпеки – це якісні та кількісні методи. Головною проблемою є те, що здебільшого ці методики є розробками західних економістів. Вони створювались для західних компаній. Вітчизняні ж аналітики намагаються використовувати їх в оригінальному вигляді, аналізуючи підприємства України, тому досить часто отримують результати, що не повною мірою відповідають їх реальному становищу, тобто не враховується специфіка економічної системи України.

Якщо в якісних методиках слід уточнити ряд критеріїв і відкоригувати оцінки, то в кількісних – труднощі набагато складніші.

Головними проблемами, на наш погляд, є неадаптованість західних методик до умов України і недосконалість методології в області коефіцієнтного аналізу фінансового стану суб'єктів підприємництва як відправної точки, свого роду основи для формування оцінних значень для моделей, інтегральних оцінок тощо.

Основні недоліки сконцентровані не в самому розрахунку коефіцієнтів, а в нормативно закріплених орієнтирах для них. Ці нормативи розраховувалися для країн з розвиненою ринковою економікою, а в умовах України їх використання може бути недостатньо аргументованим. Крім того, ніяк не враховуються галузеві особливості, що можуть просто кардинально змінювати оцінку того самого фінансового коефіцієнта залежно від того, в якій галузі народного господарства функціонує суб'єкт підприємництва.

Отже, першочерговим завданням є уточнення нормативів за ключовими коефіцієнтами фінансового аналізу, а також розробка нормативів за окремими видами економічної діяльності сфери матеріального виробництва.

Для виконання поставлених завдань нами були відібрані дані з 60 підприємств 6 різних видів економічної діяльності сфери матеріального виробництва України (металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів, хімічне виробництво, виробництво машин та устаткування, нафтогазова промисловість, легка та харчова промисловість, виробництво та розподілення електроенергії).

Список підприємств, розподілений за видами економічної діяльності, поданий нижче:

- 1) металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів – ВАТ “Металургійний комбінат “Азовсталь”, ВАТ “Донецький металургійний завод”, ВАТ “Харцизький трубний завод”, ВАТ “Запорізький завод феросплавів”, ВАТ “Стахановський завод феросплавів”, ВАТ “Північний гірничозбагачувальний комбінат”, ВАТ “Нижньодніпровський трубопрокатний завод”, ВАТ “Маріупольський металургійний комбінат імені Ілліча”, Спільне українсько-швейцарське підприємство ТОВ “Метален”, ВАТ “Запорізький металургійний комбінат “Запоріжсталь” імені С. Орджонікідзе”;
- 2) легка і харчова промисловість – ЗАТ “АВК”, ВАТ “Галактон”, ВАТ “Мономах”, Акціонерне товариство відкритого типу “Пиво-безалкогольний комбінат “Радомишль”, ВАТ “Решетилівський маслозавод”, ВАТ “Пивзавод “Рогань”, ЗАТ “Сармат”, ВАТ “Універмаг “Україна”; ВАТ “Севастопольський холодокомбінат”, ВАТ “Пиво-безалкогольний комбінат “Славутич”.

- 3) хімічне виробництво – ВАТ “Азот”, АТВТ “Галичфарм”, ВАТ “Фармацевтична фірма “Здоров’я”, ВАТ “Барвник”, ВАТ “Маркохім”, ВАТ “Рівнеазот”, ВАТ “Концерн Стирол”, Державна акціонерна компанія “Титан”, ВАТ “Фармак”, ВАТ “Черкаське хімволокно”;
- 4) виробництво машин та устаткування – ВАТ “Сумське машинобудівне науково-виробниче об’єднання ім. М.В. Фрунзе”, Чернігівський завод радіоприладів, ВАТ “Суднобудівний завод “Океан”, ВАТ “МоторСіч”, ВАТ “Львівський автобусний завод”, ВАТ “Запоріжтрансформатор”, ВАТ “Запорізький автомобільний завод”, ВАТ Бориславський машинобудівний завод, ВАТ “Азовмаш”, Холдингова компанія “Автокраз” у формі ВАТ;
- 5) нафтогазова промисловість – НАК “Нафтогаз України”, Державне акціонерне товариство “Чорноморнафтогаз”, ВАТ “Укрнафта”, ВАТ з газопостачання та газифікації “Хмельницькгаз”, ВАТ “Херсонський нафтопереробний комплекс”, ВАТ “Суминафтопродукт”, ВАТ “Нафтохімік Прикарпаття”, ВАТ “Львівський дослідний нафтомаслозавод”, “Лисичанськнафтопродукт”, ВАТ “Концерн Галнафтогаз”, ВАТ “Нафтопереробний комплекс “Галичина”;
- 6) виробництво та розподілення електроенергії – ВАТ “Державна енергогенеруюча компанія “Центренерго”, ВАТ енергопостачальна компанія “Хмельницькобленерго”, Акціонерна компанія “Харківобленерго”, ВАТ “Львівобленерго”, ВАТ “Крименерго”, Акціонерна енергопостачальна компанія “Київенерго”, ВАТ “Західенерго”, ВАТ енергопостачальна компанія “Закарпаттяобленерго”, ВАТ “Донецькобленерго”, ВАТ “Дніпроенерго”.

Для того, щоб дані й отримані результати аналізу були достатньо об’єктивними і статистично значущими, ми взяли форми фінансових звітностей (баланс, звіт про фінансові результати) підприємств за період у 3-4 роки, починаючи з 2000-2001 і закінчуючи 2005 роком [316].

Отже, інформаційною базою аналізу була фінансова звітність більше ніж 500 підприємств України, що дозволяє розраховувати на достатній ступінь достовірності результатів і їх відповідність загальній ситуації в країні.

Наступним важливим завданням є вибір системи показників, яка б найбільш повно і об’єктивно відображала всі аспекти фінансово-економічної діяльності підприємства, тобто ефективність, прибутковість, захищеність і кредитоспроможність, ділову активність та ін.

Залежно від мети, періодичності фінансового аналізу, його об'єкта і результатів науковцями були розроблені цілі комплекси аналітико-оцінних показників, зокрема показники оцінки майнового стану суб'єкта підприємництва, прибутковості, ліквідності, платоспроможності, кредитоспроможності, фінансової стійкості, стабільності, ділової активності, акціонерного капіталу.

На нашу думку, зважаючи на те, що деякі показники багато в чому дублюють один одного, варто скоротити кількість аналізованих коефіцієнтів до мінімуму – у межах 7-8 позицій.

Отже, слід відібрати деякий набір показників, який би комплексно оцінював фінансовий стан суб'єкта підприємництва як з погляду ризиків, так і ефективності діяльності. Особливу увагу варто звернути на показники фінансової стійкості підприємства, оскільки саме вони є визначальними при визначенні рівня фінансової безпеки.

Для цього розглянемо кожен з перерахованих вище груп показників окремо (табл. 1.8) [130; 146; 180; 293] і виберемо ті з них, що найбільш повно відповідають нашим аналітичним потребам.

Оскільки вибір коефіцієнтів проводиться для побудови методики аналізу саме українських підприємств (у такий спосіб обмежуємо спектр її дії, але підвищуємо якість роботи для України), то, на наш погляд, найбільш прийнятним з п'яти перерахованих показників оцінки майнового стану є коефіцієнт зносу основних засобів, оскільки він є одним з найбільш проблемних показників підприємств України і динаміка його значень багато в чому розкриває зміни в інших запропонованих показниках (коефіцієнт відновлення основних засобів, коефіцієнт вибуття основних засобів).

Обов'язковою і важливою складовою фінансового аналізу має бути оцінка показників рентабельності суб'єктів підприємництва. На наш погляд, найбільш задовольняючим наші потреби є показник рентабельності активів, оскільки він дає загальну картину за ступенем прибутковості діяльності, при цьому в масштабах усього підприємства, а не окремих складових його діяльності.

Для детальної оцінки ліквідності, платоспроможності і кредитоспроможності суб'єкта підприємництва рекомендують використовувати більш широке коло показників, ніж для оцінки майнового стану і прибутковості. Ключовими показниками, на наш погляд, є такі: коефіцієнт покриття загальний та коефіцієнт фінансування, оскільки вони, з одного боку, характеризують загальну захищеність підприємства, а з іншого – найменш залежать від особливостей діяльності того чи іншого суб'єкта підприємництва та локальних і незначних змін у структурі балансу.

Розподіл основних показників фінансового аналізу за групами

Група показників	Назва показника
Показники оцінки майнового стану	<ul style="list-style-type: none"> - сума господарських засобів, що є в розпорядженні підприємства; - питома вага активної частини основних засобів; - коефіцієнт зносу основних засобів; - коефіцієнт оновлення основних засобів; - коефіцієнт вибуття основних засобів
Показники рентабельності	<ul style="list-style-type: none"> - рентабельність продажів; - рентабельність основної діяльності; - рентабельність основного капіталу; - рентабельність власного капіталу; - період окупності власного капіталу; - рентабельність усього капіталу підприємства; - рентабельність активів
Показники оцінки ліквідності, платоспроможності та кредитоспроможності	<ul style="list-style-type: none"> - величина власних оборотних коштів; - маневреність власних оборотних коштів; - коефіцієнт покриття поточний; - коефіцієнт покриття загальний; - коефіцієнт швидкої ліквідності; - коефіцієнт абсолютної ліквідності; - коефіцієнт платоспроможності; - частка оборотних коштів в активах; - частка виробничих запасів у поточних активах; - частка власних оборотних коштів у покритті запасів; - коефіцієнт покриття запасів; - коефіцієнт критичної ліквідності; - період інкасації дебіторської заборгованості; - тривалість кредиторської заборгованості; - коефіцієнт поточної заборгованості; - коефіцієнт автономії (незалежності); - коефіцієнт співвідношення позикових і власних засобів
Показники ділової активності	<ul style="list-style-type: none"> - загальна оборотність капіталу; - коефіцієнт оборотності активів; - оборотність мобільних засобів; - оборотність матеріальних оборотних коштів; - оборотність готової продукції; - оборотність дебіторської заборгованості

Група показників	Назва показника
	<ul style="list-style-type: none"> - середній термін обороту дебіторської заборгованості; - оборотність кредиторської заборгованості; - середній строк обороту кредиторської заборгованості; - фондівіддача основних необоротних активів; - оборотність власного капіталу
Показники, що аналізують акціонерний капітал та ефективність його використання	<ul style="list-style-type: none"> - прибутковість акцій; - дохід на звичайну акцію; - цінність акції; - рентабельність акції; - дивідендний дохід; - коефіцієнт котирування акцій

Найбільш цікавим з погляду фінансової безпеки суб'єкта підприємства й оцінки ступеня захищеності від зовнішніх фінансових ризиків є коефіцієнт втрати платоспроможності, оскільки саме він дає уявлення про ступінь теоретичної спроможності виконувати суб'єктом підприємства свої зобов'язання у випадку настання певних негативних подій, тобто дає загальну характеристику його захисним фінансовим резервам.

Узагальнюючими показниками оцінки фінансового стану суб'єктів підприємства є показники ділової активності. Оскільки значення більшості наведених показників ділової активності багато в чому визначаються специфікою діяльності того чи іншого суб'єкта підприємства, його відносинами з контрагентами, на наш погляд, для аналізу доцільно взяти коефіцієнт оборотності активів, оскільки він дає загальну картину ефективності використання активів. Для того, щоб дещо конкретизувати цей показник, нами було вирішено застосувати також коефіцієнт фондівіддачі основних засобів, оскільки ключовою статтею активів балансу суб'єкта підприємства сфери матеріального виробництва є його основні засоби. Тому ефективність саме їх використання необхідно оцінити та проаналізувати при аналізі ефективності діяльності суб'єкта підприємства.

Західні аналітики рекомендують застосовувати показники, що аналізують акціонерний капітал та ефективність його використання. Ми вважаємо, що на сьогоднішній день занадто мало українських суб'єктів підприємства приділяють належну увагу своїм акціонерам, а в умовах нерозвинутого вторинного фондового ринку про таке

поняття, як “ринкова ціна акції” можна говорити дуже умовно. Тому використання даних показників у фінансовому аналізі українських підприємств недоцільне.

Таким чином, на основі проведеного аналізу показників фінансового стану суб’єкта підприємництва наш вибір можна подати у вигляді таблиці 1.9, в якій наведено формули розрахунків показників, їх економічний зміст та поточні нормативні значення, що рекомендовані як орієнтири в більшості підручників та методик з фінансово-економічного аналізу, зокрема роботах А.М. Поддєрьогіна, В.В. Ковальова, А.Д. Шеремета, Р.С. Сайфуліна, а також в Методиці проведення поглибленого аналізу фінансово-господарського стану неплатоспроможних підприємств та організацій, розробленій Агентством з питань банкрутства підприємств та організацій.

Таблиця 1.9

Ключові показники аналізу діяльності суб’єкта підприємництва

Назва коефіцієнта	Формула розрахунку		Економічний зміст	Нормативне значення за основними методиками
	чисельник	знаменник		
Коефіцієнт зносу основних засобів	Сума зносу основних засобів	Балансова вартість основних засобів	Характеризує ступінь зношеності основних засобів підприємства	Менше 0,5
Фондовіддача основних засобів	Чистий дохід від реалізованої продукції	Середньорічна вартість основних засобів	Характеризує ефективність використання основних засобів	Більше 1
Рентабельність активів	Чистий прибуток	Середня вартість активів за період	Показує, який прибуток одержує підприємство з кожної гривні, вкладеної в активи. Дозволяє визначити ефективність використання активів підприємства	Більше 0,05
Коефіцієнт оборотності активів	Чистий дохід	Середня вартість активів за період	Визначає потенціал компанії з одержання доходу при існуючих інвестиціях і структурі капіталу	Немає

Назва коефіцієнта	Формула розрахунку		Економічний зміст	Нормативне значення за основними методиками
	чисельник	знаменник		
Коефіцієнт покриття загальний	Поточні активи	Короткострокові зобов'язання	Характеризує достатність оборотних коштів для погашення своїх боргів	Критичне значення = 2. Значення = 2-2,5 свідчать, що фірма вчасно ліквідує свої борги
Коефіцієнт фінансування	Середня вартість заборгованості за період	Середня вартість власного капіталу за період	Визначає співвідношення загальної заборгованості та власного капіталу	Менше 1
Коефіцієнт втрати платоспроможності	Виторг від реалізації	Витрати	Показує, наскільки внаслідок негативних факторів можуть бути скорочені надходження коштів, щоб при цьому була можливість здійснювати необхідні платежі	Значення даного коефіцієнта не повинне бути менше 1

В основу запропонованої методики покладений розрахунок коефіцієнтів за даними фінансової звітності підприємств з подальшою обробкою результатів засобами описової статистики, при цьому при здійсненні описової статистики робиться вибірка репрезентативних значень. Ця вибірка здійснювалась шляхом відсіювання нетипових значень. Як правило, це 2-3 значення, що найбільше відрізняються як у бік збільшення, так і в бік зменшення.

Отримані вибірки виявились досить якісними, за деякими коефіцієнтами окремих галузей (енергетичної, машинобудування) доводилося застосовувати мінімальну фільтрацію, оскільки розкид значень був дуже незначний.

Взагалі, слід відзначити, що в середньому близько 2/3 значень припадало на досить вузьку (в плані розміру діапазону змін) групу значень. Таким чином, отримані середні значення відповідають реальним середнім значенням суб'єктів підприємництва України сфери матеріального виробництва різних видів економічної діяльності.

Результати розрахунків у розрізі окремих видів економічної діяльності наведені в додатках Б-Ж.

Середні значення основних фінансово-економічних коефіцієнтів у розрізі видів економічної діяльності наведені в таблиці 1.10.

Таблиця 1.10

Середні значення ключових фінансових коефіцієнтів суб'єктів підприємництва сфери матеріального виробництва України за видами економічної діяльності

Вид економічної діяльності	Коефіцієнт зносу основних засобів	Фондовіддача основних засобів	Рентабельність активів	Коефіцієнт оборотності активів	Коефіцієнт покриття загальний	Коефіцієнт фінансування	Коефіцієнт втрати платоспроможності
Хімічне виробництво	0,52	1,56	0,04	0,72	1,56	0,39	1,09
Виробництво машин та устаткування	0,49	0,94	-0,02	0,37	1,67	1,03	0,94
Нафтогазова промисловість	0,46	2,81	0,02	1,01	1,45	1,32	1,07
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	0,58	3,04	0,07	1,18	1,56	0,97	1,10
Виробництво та розподілення електроенергії	0,55	1,74	-0,03	0,69	0,84	1,79	0,95
Легка та харчова промисловість	0,28	2,77	0,01	1,16	1,08	1,41	1,02
Нормативні значення	Менше 0,50	Більше 1,00	Більше 0,05	Немає	2,00-2,50	Менше 1,00	Більше 1,00

Щодо параметрів описової статистики й отриманих результатів. У середньому стандартна помилка обчислення не перевищує 10 %, що пов'язано з деякою обмеженістю вибірки (30-40 значень за окремим коефіцієнтом за кожним з аналізованих видів економічної діяльності галузі), а також “викидами” значень за окремими суб'єктами підприємства. На наш погляд, така погрішність не робить результати аналізу

нерепрезентативними. Стандартне відхилення дозволяє формувати діапазон зміни показника.

Мінімум і максимум, відповідно, найменше і найбільше значення коефіцієнта у виборці, а інтервал – різниця між ними. Кількість аргументів – кількість показників у вибірці, що залишились після фільтрації.

Розкид середніх значень коефіцієнтів за галузями досить значний, що підтверджує наше припущення про необхідність розрахунку середньогалузевих значень, а не тільки середніх показників по всій промисловості України в цілому.

Частина коефіцієнтів укладається в нормативні значення, але більшість з них, як ми і передбачали, відрізняється від них. Проаналізуємо кожний з коефіцієнтів окремо.

Розглянемо коефіцієнт зносу основних засобів. Більшість підприємств України (за винятком підприємств легкої промисловості) перевищують чи знаходяться в критичній зоні значень щодо нормативу даного показника. Підприємства хімічної, енергетичної та важкої промисловості використали свої основні фонди більш ніж на половину (по окремих підприємствах цей показник перевищує 70-80 %), що є, без сумніву, негативним явищем. Негативна ситуація складається і на підприємствах нафтової промисловості, машинобудування (їхні значення дуже близькі до 50 %). Єдиною із семи аналізованих галузей, в якій ситуація зі зносом основних засобів далека від критичної, є легка промисловість.

Значення коефіцієнта фондівіддачі основних засобів розподілені вкрай нерівномірно по галузях, що пов'язане зі специфікою виробничої діяльності підприємств різних галузей. Лідирує за цим показником важка промисловість (3,04), специфіка виробничої діяльності якої припускає значну частку в балансі основних засобів і, відповідно, низьку їхню фондівіддачу. Однак, завдяки максимальному значенню середньої рентабельності, в цій галузі коефіцієнт фондівіддачі досить великий.

Також значну фондівіддачу мають підприємства нафтової і легкої промисловості (2,8 і 2,77 відповідно). Відносно низьку фондівіддачу мають підприємства машинобудування (0,94).

Проаналізуємо коефіцієнт, що характеризує рентабельність активів. Небажання підприємств України платити податок на прибуток, а якщо і платити, то по мінімуму, призвело до того, що у фінансовій звітності підприємства бажають у графі “чистий прибуток” мати нульові чи від’ємні значення. Це, а також те, що ще не цілком закінчився перехід підприємств на ринкове ведення справ (з усіма особливостями

господарської діяльності, що впливають, і відповідного її відображення у фінансовій звітності) пояснює гранично низький рівень рентабельності активів у всіх галузях. У деяких з них (машинобудування й енергетика) цей коефіцієнт навіть приймає негативні значення ($-0,02$ і $-0,03$ відповідно). В інших галузях рівень рентабельності не перевищує 5 %, за винятком важкої промисловості, де середній показник дорівнює 7 %.

Щодо останнього з розглянутих нами коефіцієнтів ефективності діяльності підприємства, зокрема коефіцієнта оборотності активів, варто сказати, що його значення розподілені в діапазоні 0,7-1,1 більш-менш рівномірно, за винятком тільки підприємств машинобудування (0,37). Лідерами ж є важка і легка промисловість (1,18 і 1,16).

Проаналізуємо показники захищеності. Почнемо з загального коефіцієнта покриття. Основна маса значень розподілена рівномірно і коливається в зоні 1,5, як правило, перевищуючи її, що з погляду ступеня захищеності все-таки більш позитивно, ніж, скажімо, значення коефіцієнта нижче одиниці. Винятком є показники в енергетиці – 0,84.

Значення коефіцієнта фінансування розподілені дуже нерівномірно між галузями з досить великою амплітудою розкиду: від мінімуму в 0,39 по підприємствах хімічної промисловості до 1,79 в енергетиці. Якщо перебування значень даного показника в зоні мінімумів чи принаймні менше одиниці (0,39 – хімічна і 0,97 – важка промисловість) можна розцінювати як позитивну характеристику ступеня їхньої захищеності, то наближення показників до зони максимумів та й навіть просте перевищення одиниці уже є негативною характеристикою. На жаль, саме це спостерігається в більшості галузей (енергетиці, що вже згадувалось нами, а також легкій і нафтовій промисловості, машинобудуванні).

Коефіцієнт втрати платоспроможності змінювався у дуже вузькому діапазоні 0,94-1,1, і в цілому більшість галузей відповідають нормативним значенням, тобто мають достатній рівень платоспроможності. Умовними аутсайдерами є машинобудування й енергетика, значення даного показника в них менше одиниці, що свідчить про можливі проблеми з платоспроможністю. В інших галузях коефіцієнт втрати платоспроможності більше одиниці.

Отже, аналіз основних фінансових коефіцієнтів за видами економічної діяльності показав, що українські аналітики у своєму розпорядженні мають перекручений і неточний інструментарій аналізу. Це стосується не логіки розрахунку коефіцієнтів або ж економічного змісту нормативних значень того чи іншого показника, а саме реальних

середніх значень коефіцієнтів, тобто реальної ситуації суб'єктів підприємництва України.

За більшістю розглянутих нами показників реальні середні значення за галузями відрізняються від рекомендованих нормативних значень, тобто на загальному тлі суб'єкт підприємництва може мати відносно стійке фінансове становище і проводити досить (з погляду галузі) ефективну діяльність. У той час як існуючі нормативи будуть характеризувати його фінансовий стан як негативний, що може позначитися на відносинах із кредиторами, контрагентами, інвесторами тощо. Отже, при здійсненні фінансового чи порівняльного аналізу діяльності суб'єкта підприємництва необхідно враховувати галузевий фактор або принаймні мати його на увазі.

Запропоноване нами сполучення “класичних” нормативних значень із середніми показниками в розрізі галузей дозволить зробити фінансовий аналіз більш об'єктивним і точним.

Підсумкові результати по всій промисловості України в цілому подані в таблиці 1.11. Вони розраховувалися шляхом усереднення середніх галузевих значень. Типовий діапазон, тобто діапазон, в якому коливається переважна більшість значень за даним показником, визначався шляхом корегування середнього значення по промисловості на усереднене стандартне відхилення як у бік збільшення, так і в бік зменшення.

Таблиця 1.11

**Середні значення основних фінансових показників
та типові діапазони за суб'єктами підприємництва сфери
матеріального виробництва України**

Назва коефіцієнта	Нормативне значення	У середньому за сферою матеріального виробництва	Типовий діапазон
Коефіцієнт зносу основних засобів	Менше 0,5	0,48	0,40-0,60
Фондовіддача основних засобів	Більше 1	2,00	1,00-3,00
Рентабельність активів	Більше 0,05	0,01	-0,02-0,04
Коефіцієнт оборотності активів	Немає	0,84	0,40-1,20
Коефіцієнт покриття загальний	2-2,5	1,50	0,80-2,10
Коефіцієнт фінансування	Менше 1	1,02	0,40-1,60
Коефіцієнт втрати платоспроможності	Більше 1	1,04	0,90-1,20

Середні значення основних фінансових показників по промисловості України в цілому знаходяться не дуже далеко від рекомендованих нормативних значень, хоча більшість їх перебуває в критичних зонах чи перевищує їх. Найбільш “слабкими місцями” є коефіцієнти зносу основних засобів, рентабельності активів та коефіцієнт співвідношення залучених та власних коштів.

Значний розкид значень коефіцієнтів за суб’єктами підприємництва різних видів економічної діяльності обумовлює досить широкий типовий діапазон, що робить дещо нечітким уявлення про ліміти коливання показника, в котрих та чи інша зміна не буде трактуватись як погіршення фінансового стану чи невідповідність його нормативним значенням.

Тому ми вважаємо за необхідне використання типових діапазонів з поправкою на рекомендовані нормативні значення по промисловості в цілому та в розрізі окремих галузей – це надасть можливість аналітику максимально точно і об’єктивно оцінити фінансовий стан суб’єкта підприємництва.

Розглянуті вище фінансові показники, навіть з урахуванням наших рекомендацій, дають усе-таки лише розрізнену і часткову оцінку рівня фінансової безпеки суб’єкта підприємництва. З одного боку, при використанні досить великої кількості коефіцієнтів з’являється можливість максимально різнобічно проаналізувати діяльність суб’єкта підприємництва і його поточне, а можливо, і майбутнє фінансове становище. З іншого боку, велика кількість фінансових показників значно ускладнює роботу аналітиків, а також може створити неясність у результаті суперечливих сигналів від різних показників. Кінцевою метою використання окремих показників є одержання узагальнених даних і відповідних висновків.

У зв’язку з цим необхідно розробити методичку, яка б, об’єднавши в певній пропорції окремі значення коефіцієнтів, з достатнім ступенем ймовірності і точності дала загальну оцінку фінансового стану суб’єкта підприємництва.

Існує кілька підходів створення подібних методик. Це методики комплексного аналізу, методики з використанням інтегральних коефіцієнтів, скорингові системи.

Кожен суб’єкт підприємництва в процесі своєї діяльності намагається знайти межу між прибутковістю і ризиком, що знаходяться в прямій залежності, тобто йдучи на великі ризики, підприємець розраховує одержати більший прибуток. Дану ситуацію можна уявити як терези, на одній шальці яких ризики, а на іншій – прибуток. Ідеальним буде стан рівноваги. Перекоси ж ведуть до дестабілізації діяльності

суб'єкта підприємництва: занадто високі ризики, нехай і при значному прибутку, роблять діяльність суб'єкта підприємництва дуже залежною від тих чи інших факторів, що в кінцевому підсумку може призвести до його неплатоспроможності і, як наслідок, банкрутства. У той же час малі ризики, що супроводжуються незначними обсягами прибутку, ставлять під сумнів доцільність діяльності суб'єкта підприємництва.

Тому ми вважаємо, що при оцінці фінансової безпеки суб'єктів підприємництва ключовими є дві сторони їх діяльності: ефективність і захищеність. В основу рекомендованої методики ми пропонуємо ввести коефіцієнти, розглянуті вище.

Як базу для побудови кількісної методики оцінки фінансової безпеки суб'єктів підприємництва ми пропонуємо використовувати комплексну методику з інтегральним значенням у 100 балів. Визначення рівня фінансової безпеки залежно від кількості набраних балів, а також кількість балів, яка відповідає тому чи іншому коефіцієнту, визначались нами на основі експертних оцінок економістів та керівників підприємств. Крім того, нами були враховані думки та побажання вчених-економістів та спеціалістів-теоретиків з фінансового та економічного аналізу.

Таким чином, оцінку фінансової безпеки суб'єктів підприємництва пропонується проводити за такою формулою.

$$\begin{cases} I = \sum_{i=1}^n MAX_i \cdot P_i \\ P_i = 1, & K_i > t_i, \\ P_i = 0,5, & K_i \in t_i \\ P_i = 0, & K_i < t_i \end{cases} \quad (1.6)$$

де I – інтегральна оцінка рівня фінансової безпеки;
 MAX_i – максимальна кількість балів за i -м коефіцієнтом;
 P_i – поправочний коефіцієнт;
 K_i – фактичне значення i -го коефіцієнта.

Оскільки, виходячи з загальної спрямованості роботи, ключовими, на наш погляд, є показники фінансової безпеки, ми пропонуємо такий розподіл внеску кожного з коефіцієнтів у загальний результат (табл. 1.12).

Наступним кроком є визначення інтервалів значень показників за допомогою поправочних коефіцієнтів – кількості балів, що присвоюються аналітиком. Значення поправочних коефіцієнтів пропонуємо поділити на три групи: 0; 0,5 і 1. Це зроблено з урахуванням наявності трьох типів оцінки рівня фінансової безпеки: критичного, недостатнього, достатнього.

Таблиця 1.12

**Максимальні бальні оцінки в розрізі окремих коефіцієнтів
фінансового аналізу для оцінки рівня фінансової безпеки
суб'єктів підприємництва**

Назва коефіцієнта	Максимальна кількість балів
Коефіцієнт зносу основних засобів	10
Фондовіддача основних засобів	10
Рентабельність активів	10
Коефіцієнт оборотності активів	10
Коефіцієнт покриття загальний	20
Коефіцієнт фінансування	20
Коефіцієнт втрати платоспроможності	20
Максимально можлива кількість балів	100

Конкретні значення коефіцієнтів і вибір для них поправочного коефіцієнта визначалися нами на основі як реальних середніх значень за видами економічної діяльності сфери матеріального виробництва України, так і рекомендованих нормативних значень.

У результаті отримуємо такий розподіл (табл. 1.13).

Таблиця 1.13

**Визначення поправочного коефіцієнта за ключовими показниками
фінансового аналізу для суб'єктів підприємництва
сфери матеріального виробництва України**

Назва коефіцієнта	Поправочний коефіцієнт		
	0,00	0,50	1,00
Коефіцієнт зносу основних засобів	>0,60	0,40-0,60	<0,40
Фондовіддача основних засобів	<1,00	1,00-2,00	>2,00
Рентабельність активів	<0,00	0,00-0,05	>0,05
Коефіцієнт оборотності активів	<0,50	0,50-0,90	>0,90
Коефіцієнт покриття загальний	<0,80	0,80-1,00; >1,50	1,00-1,50
Коефіцієнт фінансування	>1,10	0,90-1,10	<0,90
Коефіцієнт втрати платоспроможності	<0,85	0,85-1,00	>1,00

Таким чином, при визначенні поправочного коефіцієнта ми керувалися в основному реальними даними економіки України, не втрачаючи при цьому логічного зв'язку з економічним змістом кожного з наведених фінансових показників. За результатами аналізу суб'єкт підприємництва може отримати один з трьох типів оцінки рівня фінансової безпеки: критичний (менше 60 балів), недостатній (60-80 балів), достатній (80-100 балів). Критична оцінка означає значну фінансову небезпеку в діяльності суб'єкта підприємництва. Недостатня оцінка свідчить про наявність ряду проблем у діяльності суб'єкта підприємництва, що в майбутньому можуть спричинити кризові явища. Достатня оцінка відповідає фінансово безпечному стану суб'єкта підприємництва.

Проілюструємо запропоновану нами методику оцінки фінансового стану на прикладі ТОВ "Рогань" за станом на 2005 рік (табл. 1.14). Згідно з нашою класифікацією рівень фінансової безпеки ТОВ "Рогань" у 2005 році можна охарактеризувати як достатній, а отже, підприємство є фінансово безпечним.

Таблиця 1.14

**Визначення рівня фінансової безпеки
ТОВ "Рогань" за станом на 2005 рік**

Назва коефіцієнта	Значення коефіцієнта	Поправочний коефіцієнт	Максимальна кількість балів	Реальна кількість балів
Коефіцієнт зносу основних засобів	0,25	1	10	10
Фондовіддача основних засобів	3,21	1	10	10
Рентабельність активів	-0,01	0	10	0
Коефіцієнт оборотності активів	1,43	1	10	10
Коефіцієнт покриття загальний	1,01	1	20	20
Коефіцієнт фінансування	0,56	1	20	20
Коефіцієнт втрати платоспроможності	1,00	1	20	20
Усього балів	-	-	100	90

Таким чином, використання запропонованої нами кількісної методики оцінки рівня фінансової безпеки суб'єкта підприємництва на базі уточнених нормативних значень коефіцієнтів значно полегшить роботу фінансових аналітиків, а результати їх діяльності будуть більш об'єктивними та такими, що відповідають реальній ситуації в економіці країни.

1.2.3. Посилення ролі соціально-організаційних факторів при забезпеченні фінансової безпеки суб'єктів підприємництва сфери матеріального виробництва

Однією з найважливіших складових у діяльності суб'єктів підприємництва є трудові ресурси. Саме людський потенціал у кінцевому підсумку визначає ефективність діяльності суб'єктів підприємництва. Особливу роль він набуває при виникненні кризових ситуацій. До того ж головним фактором забезпечення фінансової безпеки є ефективна фінансово-економічна діяльність фірми, яка неможлива без кваліфікованого персоналу, зацікавленого в результатах своєї діяльності.

Стосовно ролі людського чинника при забезпеченні фінансової безпеки підприємства, то ми вже відзначали, що в кожен окремий момент часу фірма прагне досягнути стану економічної рівноваги. Але оскільки постійно змінюється зовнішнє середовище підприємства, змінюється і якість рівноважного стану, а отже, повинне змінюватись і внутрішнє середовище. На думку І. Ансоффа, управління процесом змін через зміну поведінки працівників входить до складу найважливіших заходів щодо приведення потенціалу організації до відповідності із зовнішнім середовищем [10; 25].

Враховуючи специфіку нашого дослідження з розробки системи заходів щодо забезпечення фінансової безпеки, проблеми, пов'язані з людським чинником, можуть бути такими:

- основною проблемою є недостатня ефективність діяльності підприємства внаслідок недовикористання людського потенціалу;
- досить типовою є ситуація, коли під час антикризових заходів припиняють виплати працівникам і навіть звільняють їх, тобто людський фактор замість інструмента вирішення проблеми стає причиною подальших проблем, адже без професійного та відданого персоналу жодна фірма не буде конкурентноздатною;
- фактор відданості персоналу досить часто ігнорується підприємствами, в результаті працівники, що не відчують відповідальності за фірму, при появі загрози банкрутства звільняються, а часто і переходять до конкурентів з усіма наслідками, що випливають звідси для підприємства. Як наслідок, фірма залишається фактично обеззброєною перед проблемами, що виникають, тоді як конкуренти підсилюють свої позиції.

Дії персоналу в критичний момент, власне, і визначають, виживе фірма або збанкрутує. Але все-таки головним чинником забезпечення фінансової безпеки є ефективна фінансово-економічна діяльність фірми,

яка неможлива без кваліфікованого персоналу, зацікавленого в результатах своєї роботи.

Впливу персоналу на ефективність роботи підприємства приділялася значна увага в роботах класиків економічної думки [10; 180; 217 та ін.], тоді як антикризове управління багато в чому не торкається цієї проблеми. Тому ми вважаємо, що необхідно більш детально проаналізувати деякі аспекти ролі людського чинника в забезпеченні фінансової безпеки та запобіганні банкрутству підприємства.

Головною метою підприємства має бути створення таких умов для працівників, за яких ефективність їх праці буде максимальною.

Крім того, на наш погляд, підприємство повинне стати свого роду сім'єю для працівника. У нього (працівника) має бути моральна дилема, при цьому дуже серйозна – кинути підприємство у момент кризи або ж залишатися з ним до кінця і боротися за його виживання всіма доступними засобами. Дуже важливо сформулювати мислення працівника так, щоб варіант залишити підприємство був для нього рівнозначний зраді сім'ї або друга, оскільки саме поведінка персоналу в критичний для підприємства момент і визначить – бути йому чи не бути.

Ми вважаємо, що ефективним методом підвищення ролі людського фактора в роботі суб'єктів підприємництва та їх фінансовій безпеці є розвиток соціальної сфери. З нею працівники одержують не тільки пряму винагороду у вигляді зарплатні чи премії, але й цілий ряд непрямих бонусів, що підвищують якість їх життя. Розвиток соціальної сфери є дуже важливим, якщо не ключовим у вирішенні питання людського фактора на суб'єктах підприємництва в цілому й у системі фінансової безпеки зокрема.

З цього приводу Н.Н. Румянцев у своїй книзі “Що було? Що буде?” пише: “Я давно взяв собі за правило: якщо хочеш чогось домогтися на виробництві, то починай займатися насамперед не виробництвом, а умовами життя людей. Морально запитувати тільки з людини, якій ти допоміг улаштувати нормальне життя і роботу, а не діяти за принципом: ви потерпіть, от налагодимо виробництво, з'являться гроші і тоді візьмемося за житло, дитячі садки, клуби. Люди й у цьому випадку будуть працювати, але не так добре” [247].

На думку українського вченого-практика, керівника одного з найбільших українських машинобудівних підприємств ВАТ “Новокраматорський машинобудівний завод”, доктора економічних наук Г.М. Скударя: “Відданість, прихильність персоналу, його готовність поділяти цілі та цінності організації і напружено працювати в її інтересах – це найважливіша умова максимальної віддачі не тільки від

людських, але й від усіх інших ресурсів, що є в розпорядженні вищого керівництва” [258, с. 408].

А. Гош вважає, що соціальна сфера на підприємстві “консолідує і зміцнює трудові колективи, виховує колективістський тип життя, сприяє підвищенню кваліфікації і трудової активності, ріднить працівника з підприємством” [80].

Дане питання є особливо актуальним для країн СНД та України, тому що ці держави не справляються із завданнями забезпечення посилення ролі людського фактора, зокрема і в розвитку соціальної сфери. Як наслідок, маємо вкрай низьку якість життя більшості населення цих країн. Так, відомий російський соціолог С.Г. Кара-Мурза відзначає: “Що відбувається сьогодні? Той варіант ліберальної ідеології, що був покладений в основу реформ, не залишає в населення ніяких надій на соціальну відповідальність держави. У цих умовах значне і навіть непропорційне місце в житті людей зайняло саме підприємство як острівець соціального захисту і взаємодопомоги. Цей острівець та не і кришиться, як крижина, на якій рятуються віднесені в море люди, але тримається. Подальша ліквідація соціальних служб підприємства – питання не економічне. Воно має сьогодні навіть не тільки політичне, але і велике духовне значення. Це – питання надії, а значить, і миру. Чи втрати надії, а виходить, війни” [122].

Тому слід надати першочергове значення розвитку соціальної сфери суб’єктів підприємництва з метою посилення ролі людського фактора через фінансово-економічні методи.

Перш ніж характеризувати поточне становище в соціальній сфері суб’єктів підприємництва України і пропонувати шляхи її подальшого розвитку й удосконалення, проаналізуємо її сутність, основні складові, а також ті досягнення, що були в минулому і залишки яких зараз так активно знищуються.

На підставі загального визначення поняття “соціальна сфера”, запропонованого в “Сучасному економічному словнику” Б.А. Райзберга, дамо визначення поняття “соціальна сфера” суб’єктів підприємництва.

Отже, соціальна сфера – сукупність галузей, підприємств, організацій, безпосередньо пов’язаних із визначенням способу та рівня життя людей, їх добробуту, споживання. До соціальної сфери відносять, насамперед, сферу послуг (освіту, культуру, охорону здоров’я, соціальне забезпечення, фізичну культуру, громадське харчування, комунальне обслуговування, пасажирський транспорт, зв’язок) [241].

Екстраполюючи визначення Б.А. Райзберга на рівень суб’єкта підприємництва, приходимо до трактування поняття “соціальна сфера”

суб'єкта підприємництва як сукупності матеріальних об'єктів і трансферних платежів працівникам і їх родинам з боку суб'єкта підприємництва, що безпосередньо впливають на спосіб і рівень життя людей.

Більшість сьогоденних промислових підприємств України утворені ще за часів СРСР. На цих підприємствах соціальна сфера являє собою окремий комплекс об'єктів і послуг.

С.Г. Кара-Мурза у своїй книзі “Радянська цивілізація. Книга 2” приводить такий перелік складових соціальної сфери на радянських підприємствах:

- 1) громадське харчування;
- 2) підсобні господарства;
- 3) торгівля на підприємствах, а також наявність “невидимих” каналів розподілу продуктів харчування;
- 4) житлово-комунальні послуги підприємства;
- 5) охорона здоров'я;
- 6) оздоровчі дитячі табори;
- 7) дошкільні дитячі заклади [122].

Але це була неринкова система ведення господарства, заснована на інших принципах. Наскільки актуальним цей комплекс стає при переході на ринкове ведення справ? З цього приводу існує кілька думок.

Частина західних учених вважає, що система соціального забезпечення на радянських підприємствах є ненормальною з ринкової точки зору. Зокрема, Річард Роуз, один з керівників дослідницького проекту “Новий російський барометр”, охарактеризував наявність на радянських підприємствах великих соціальних служб як “наслідок патології неринкової системи” [246].

Інший експерт (J. Le Cacheux) розглядає цю проблему з погляду балансу вигід і дефектів від утримання соціальної інфраструктури на підприємствах. Він пише: “З мікроекономічної точки зору очевидно, що залучення підприємства, що виробляє товари і послуги для ринку, у виробництво і надання соціальних благ для своїх робітників суперечить принципам спеціалізації і поділу праці. Хоча така практика може давати деяку економію на адміністративних та інших трансакційних витратах, вона швидше за все призводить до виробничої неефективності та підвищення собівартості, якщо порівнювати з виробництвом цих соціальних благ спеціалізованими державними чи приватними фірмами” [122].

Але як контраргумент доводям цього експерта можна зазначити, що ефективність будь-яких суб'єктів підприємництва, що використовують “общинні” механізми, визначається сильними кооперативними

(синергетичними) взаємодіями, що можуть багаторазово перекривати вигоди “поділу праці” [122].

Практика суб’єктів підприємництва у країнах з розвинутою ринковою економікою, а також вчення багатьох західних учених-економістів, показують, що соціальна сфера є необхідним атрибутом успішної роботи фірми.

Звернемось до М.Х. Мескона як до класика науки про ринкове ведення справ суб’єктами підприємництва. У своїй книзі “Основи менеджменту” він відзначає, що, крім заробітної плати, організація надає своїм працівникам різні додаткові пільги, що раніше називали “дрібними привілеями” (fringe benefits). Але оскільки ці доплати становлять значну частину пакета винагород, виплачуваних організацією, то зараз їх називають додатковими пільгами. Сьогодні цілком очевидно, що такі пільги, як оплачувані відпустки, оплата лікарняних, страхування здоров’я і життя, а також пенсійне забезпечення є складовими будь-якої постійної роботи.

До інших видів пільг належать субсидовані підприємством кафетерії, позички за зниженою процентною ставкою на навчання в коледжах дітей співробітників, дитячі садки, надання оплачених юридичних послуг, програми фізичного оздоровлення, колективні гаражі, оплачені творчі відпустки після визначеної кількості років роботи.

Одним з факторів, що характеризують якість трудового життя, крім справедливої винагороди й умов праці, є забезпечення засобами побутового і медичного обслуговування [179].

Як бачимо, ринкова економіка не тільки не заперечує необхідність розвитку соціальної сфери, але, навпаки, усіляко підтримує її. Більшість складових соціальних сфер радянських підприємств відповідало уявленням про ринкове ведення справ. На користь цього свідчать також і факти з організації соціальної сфери на підприємствах у країнах з розвинутою ринковою економікою.

Наприклад, в Японії широко поширене забезпечення житлом і будинками відпочинку за рахунок компанії. “Тойота”, зокрема, забезпечує будинками 4 200 родин і гуртожитками – 17 200 безсімейних. У неї сім будинків відпочинку, а також лікарня і кілька рекреаційних об’єктів. Багато компаній надають позички для придбання будинку, придбання пакета акцій частково за рахунок компанії, відкривають ощадні рахунки в компанії з виплатою високих відсотків.

Взагалі, Японія є зразком у плані відносин підприємства до своїх працівників. Кенічі Омає, голова токійського відділення компанії

“Маккінсі”, говорить, що в Японії організація і люди (в організації) – це синоніми [216].

Ще один приклад впровадження і розвитку соціальної сфери на західних підприємствах – американська корпорація “Гугл”, в якій платять не більше, ніж в інших компаніях, але приваблюють гарними умовами роботи. Кожен співробітник одержує будь-який ноутбук на вибір в особисте користування і сучасний десктоп із двома 21-дюймовими моніторами. Кожен працівник може безкоштовно харчуватися в одному з п’яти ресторанів скільки завгодно разів на добу і так само приводити безкоштовно харчуватися будь-яку кількість своїх друзів.

Отже, поняття соціальної сфери зовсім не є чужим компаніям у країнах з розвинутою ринковою економікою. Таким чином, інститут соціальної сфери на підприємствах є необхідною складовою успіху фірми. Він дозволяє формувати не тільки ефективно діючий, але і відданий справі персонал – основа для формування ефективної системи фінансової безпеки суб’єктів підприємництва.

Розглянемо ситуацію з розвитком соціальної сфери на підприємствах України з погляду сьогодення. Звичайно, зараз далеко не всі складові соціальної сфери підприємств радянського часу доцільно використовувати на підприємствах України, але все-таки значна частина їх є актуальною і в даний час. Проте в процесі руйнування радянської економічної системи була зруйнована і соціальна сфера підприємств, оскільки ця практика розглядалася як така, що суперечить принципам ринкової економіки і перешкоджає перетворенню радянської людини у вільного індивідуума. Звідси поспішна і непродумана муніципалізація об’єктів соціальної сфери. Особливо нерозумно в цьому плані виглядає преамбула закону “Про передачу об’єктів права державної та комунальної власності”, де говориться, що “з метою створення сприятливих умов для господарювання суб’єктів підприємницької діяльності, які утримують об’єкти соціальної інфраструктури, ці об’єкти передаються безоплатно в комунальну власність” [238].

Основними положеннями в дискусії про необхідність наявності соціальної сфери на підприємствах були такі:

- 1) утримання підприємством соціальної сфери відволікає значні ресурси, необхідні для розвитку основної виробничої діяльності підприємства, і заважає його перетворенню в конкурентоздатну організацію;
- 2) пільги, які підприємство надає своїм працівникам, знижують мотивацію до зміни місця роботи і надійно “прикріплюють” робочу силу

до підприємства, тобто соціальна сфера є перешкодою для розвитку динамічного ринку праці;

- 3) збереження соціальної сфери на колишніх державних підприємствах великого і середнього розміру заважає розвитку приватного підприємництва, яке не здатне в сучасних умовах забезпечити соціальне обслуговування працівників цього сектора виробництва;
- 4) надання соціальних пільг тільки працюючим на підприємстві обмежує доступ до соціальних благ іншим категоріям населення;
- 5) підприємство з солідною соціальною сферою є важким випадком для здійснення процедури банкрутства, особливо якщо мова йде про містоутворююче підприємство, що несе основний тягар відповідальності за забезпечення населення міста соціальними благами [121].

Як бачимо з цієї аргументації, проблема розглядалася винятково однобоко з точки зору непотрібності соціальної сфери на підприємстві. Усі зусилля були спрямовані на те, щоб зруйнувати стару систему, однак питання про те, чим її замінити, які інституціональні механізми і структури повинні бути створені, залишається відкритим.

Сповідувався вузько економічний підхід до трансформації соціальної інфраструктури підприємств, не прораховувалася “ціна” його реалізації, не кажучи вже про те, що він не був ув’язаний із соціальною реформою. Нормативні твердження про необхідність передачі соціальної сфери муніципалітетам висловлювалися в той час, коли ще не існувало (і дотепер не існує) концепції соціальної реформи і чіткого уявлення про соціальні зобов’язання держави на різних рівнях, а відсутність грошей у місцевих бюджетах, на які покладалося фінансування цих об’єктів, практично приводило до їх знищення. В основі ідеї муніципалізації були, скоріше за все, абстрактні переконання, ніж дослідження того, яке значення має в реальності соціальна сфера підприємств для його працівників і керівників, для населення в цілому.

Характеризуючи ситуацію, що склалась на сьогодні, відзначимо, що ставлення держави до об’єктів соціальної сфери підприємств більш ніж за 15 років незалежності України так і не змінилося, про що свідчать матеріали парламентських слухань “Про збереження та цільове використання об’єктів соціально-культурного призначення в процесі зміни форми власності суб’єктів господарювання, що їх утримують”, що проводилися влітку 2004 року. Держава, як і раніше, наполягає на передачі їй об’єктів соціальної сфери підприємств [240].

Так, при розгляді Кабінетом Міністрів України фінансового плану Укрзалізниці на 2006 рік Міністерство фінансів наполягало на передачі

в комунальну власність об'єктів соціальної сфери, зокрема медичних закладів, що утримує Укрзалізниця. А втім, Міністерство транспорту відмовилось не тільки від цього, а й від скасування доплати пенсіонерам та інших соціальних пільг [135, с. 4].

Основною проблемою на шляху до ринку було і залишається нав'язування чужого досвіду без його адаптації до особливостей нашої економічної системи. Даний випадок не є винятком. Справа в тому, що протягом тривалого часу наше і західне суспільство розвивалися за різних умов. Підприємство в радянські часи було, як і громада в селі, центром життя працівника. Тому створення на підприємстві і довкола нього великої системи соціальних служб стало цілком природним явищем, що не суперечить культурному генотипу підприємства, а впливає з нього. Після руйнування старої системи економіки місце соціальної сфери мали б заповнити державні програми, але цього не сталося. Отже, сьогодні утворилася ніша, заповнити яку держава в найближчі кілька років не зможе, а ось підприємства, які ще пам'ятають, як це було, цілком можуть відновити те, що було, і розвивати нові напрямки.

Тим більше, практика за останні 10-15 років показала неправильність цілого ряду “ринкових підходів” до вирішення тих чи інших проблем, це ж стосується і соціальної сфери суб'єктів підприємництва. Прикладом цього може бути поточна ситуація з житлом для робітників. Якщо раніше існував інститут “безкоштовного” житла, частково за рахунок держави, а багато в чому за рахунок підприємств, то сьогодні він практично ліквідований (надання безкоштовного житла скоротилося в 6 разів), йому на зміну прийшов ринок житла. Ринковий інститут недоступний для 90 % громадян. Сьогодні на заробітну плату робітник не здатний купити собі житло. Навіть банківські іпотечні кредити не допоможуть – занадто велика різниця між реальною зарплатою і ринковою вартістю житла.

Таким чином, визначимо такі завдання: не дати зруйнувати до кінця соціальну сферу там, де вона ще є, а там, де її немає, обґрунтувати необхідність зайнятися нею і запропонувати конкретні механізми впровадження.

Проаналізуємо поточний стан у соціальній сфері підприємств України. За 14 років від розпаду СРСР у галузях легкої та текстильної промисловості втрачено більше 50 % об'єктів соціальної сфери. Підприємства металургійної та гірничодобувної промисловості втратили 44 % санаторіїв-профілакторіїв, 25 % дитячих оздоровчих таборів, 33 % палаців культури [240].

Все це відбувається на тлі вкрай низького рівня соціального самопочуття населення і соціальних настроїв. За даними соціологічних досліджень, незадоволених і таких, що не визначились, виявилось понад 80 %. Цікава і низка відповідей на запитання: чого з наведеного вам не вистачає: відповідної роботи – 46 %; необхідного одягу – 31 %; необхідної медичної допомоги – 59 %; повноцінного дозвілля – 46 %; справедливої оцінки заслуг людини перед суспільством – 50 %; екологічної безпеки – 67,7 % [90]. Як бачимо, половина опитаних незадоволена рівнем поточних соціальних благ, що ними споживаються.

У плані одержання більш детальної інформації з розвитку соціальної сфери на підприємствах пострадянського простору, певний інтерес являє собою дослідження, проведене науковцями з Росії. Оскільки економіки наших країн мають спільні корені (радянські підприємства) і схожий шлях становлення на ринкові рейки, ми вважаємо, що можна скористатися їх результатами для характеристики загальної картини і в Україні. Отже, вченими російського Центру економічних і фінансових досліджень і розробок К. Журавською, О. Лазаревою (Центр економічних і фінансових досліджень і розробок – ЦЕФДР) наприкінці 2003 року була зроблена спроба аналізу стану соціальної сфери підприємств в Росії.

Було проаналізовано 404 промислові підприємства з кількістю працівників понад 400 чоловік на кожному з них. Головним результатом дослідження став висновок про те, що великі промислові підприємства, як і раніше, надають широкий спектр соціальних послуг чи фінансують їх, незважаючи на те, що багато соціальних об'єктів знято з їх балансів. У 2003 році більше 90 % підприємств, як і раніше, підтримують, як мінімум, один вид послуг, хоча масштаб участі підприємств у наданні соціальних послуг значно зменшився за минуле десятиліття. Більше того, багато підприємств не мають наміру цілком відмовлятися від своїх активів і продовжують надавати пакет соціальних послуг своїм працівникам.

У середньому підприємства передали 75 % свого житла і 86 % дитячих садків. 90 % підприємств повністю або частково позбавилися від житла (з них 60 % передали житло повністю) і близько 90 % підприємств повністю або частково передали дитячі садки (з них 90 % повністю).

В окремому дослідженні на основі даних опитування, присвяченого муніципалізації соціальних активів [311], показано, що підприємства, які передали житло пізніше або продовжують його утримувати,

одержують більше підтримки з Держбюджету у вигляді податкових та інших пільг, а також більше державних замовлень на продукцію.

У 1990 році більшість підприємств утримували житло, медичні установи і дитячі садки. До 2003 року велике значення мало пряме субсидування працівників і членів їх сімей для придбання соціальних послуг. Важливими формами житлової підтримки працівників стали кредити або гарантії підприємств на придбання житла.

Важливо відзначити, що значна частина користувачів соціальних послуг не є працівниками підприємства. Це може означати, що підприємство змушене надавати послуги місцевим жителям за відсутності альтернативних можливостей (наприклад, в мономістах), або підприємство надає ці послуги зовнішнім користувачам на комерційній основі. Серед підприємств, які надають послуги не тільки працівникам, середній відсоток зовнішніх користувачів становить 40 % для житла, дитячих садків і рекреаційних послуг і близько 20 % для медичних послуг.

Частіше соціальні послуги надаються крупними підприємствами. Вони також меншою мірою позбавлялися від своїх активів. Таким чином, крупні підприємства активніші в наданні соціальних послуг.

На багатьох підприємствах витрати на житло і надання житлових послуг становили найбільшу частину витрат на соціальну сферу.

Більше 40 % підприємств уклали за останні три роки інвестиції в об'єкти охорони здоров'я і лише 2 % передали ці об'єкти муніципальній владі.

Соціальні послуги відіграють важливу роль у залученні й утриманні працівників на підприємстві. Так, на думку менеджерів, на половині обстежених підприємств деякі працівники готові будуть залишити підприємство, якщо воно припинить надання соціальних послуг. Особливо це стосується підприємств, на яких витрати на соціальну сферу становлять високий відсоток від фонду оплати праці. Хоча останнім часом відбулося скорочення негрошових форм оплати праці, соціальні послуги, мабуть, як і раніше, є важливою формою матеріального заохочення на підприємствах.

Дані обстеження свідчать, що підприємства зазвичай відіграють активну роль у наданні соціальних послуг. Вони розглядають надання таких послуг, як інструмент залучення й утримання робочої сили, тобто підприємства використовують людський фактор для зміцнення своїх ринкових позицій [110].

Як бачимо, дане дослідження дає дуже багато інформації для уявлення більш-менш чіткої картини про поточний стан соціальної сфери

на підприємствах колишнього СРСР, а також формування пропозицій щодо удосконалення й оптимізації використання соціальної сфери на підприємствах.

З метою максимального наближення до економічної ситуації в Україні й особливостей соціальної сфери на підприємствах нашої країни проаналізуємо наявний досвід у цій сфері в наших суб'єктів підприємництва. Характерно, що соціальну сферу утримують не тільки великі підприємства, але й суб'єкти середнього і навіть малого бізнесу. При цьому після 15 років від розпаду Радянського Союзу та його економічної системи це явище навряд чи можна назвати відгомонам минулого. Це результат уже ринкового ведення господарства – економічний розрахунок, необхідна складова, що забезпечує успіх у сучасному світі.

Розглянемо це на прикладах підприємств України, на яких збереглася і розвивається соціальна сфера. Найбільш повно і різноманітно вона представлена флагманами української промисловості: ВАТ “Новокраматорський машинобудівний завод”, ВАТ “Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча”, Одеський припортовий завод, ВАТ “Нікопольський завод феросплавів”, ВАТ “Ватра”, ВАТ “Сумихімпром”.

Усі керівники та власники аналізованих нами суб'єктів підприємництва як один заявляли про необхідність соціальної сфери на підприємстві, про підвищення ефективності роботи після її впровадження. Наведемо деякі з їх висловлень.

Генеральний директор ВАТ “Новокраматорський машинобудівний завод” В. Панків говорить: “Соціальна сфера підприємства – це не ознака соціалізму, а мінімум, необхідний для того, щоб працівники заводу почували себе комфортно... Якщо людина відчуває турботу про себе, у неї піднімається настрій, зростає ефективність праці... Зменшується відтік кадрів, поліпшується добір професіоналів, у цілому фірма піднімається в технічному, корпоративному, якісному рівнях” [158].

Директор із питань соціального розвитку ВАТ “Сумихімпром” В.І. Лаврик зауважує: “У колективі ВАТ “Сумихімпром” соціальні проблеми прийнято вирішувати настільки ж відповідально, як і виробничі. На підприємстві добре розуміють, що успіх будь-якої справи вирішують люди, і працездатність колективу є не меншою турботою адміністрації, ніж виробничі досягнення” [205].

Приведемо кілька фактів із соціальної сфери перерахованих нами вище суб'єктів підприємництва.

ВАТ “Новокраматорський машинобудівний завод” на соціальні потреби трудового колективу спрямовує до 35 % від чистого прибутку. За рахунок прибутку підприємство утримує житлове господарство

(близько 450 тис. м²), 23 дитсадки, Палац культури, бази відпочинку, дитячий оздоровчий центр, профілакторій, турбазу та ін. [296].

ВАТ “Маріупольський металургійний комбінат імені Ілліча”. За п’ять років на соціальні потреби підприємство виділило понад 1,2 мільярдів гривень власних коштів. Це і утримання дитсадків та об’єктів соцкультпобуту, соціальний захист і оздоровлення працівників і членів їх родин, благоустрій міста, доплати пенсіонерам. Комбінат побудував і передав на умовах безпроцентного довгострокового кредиту своїм працівникам сім житлових будинків на 526 квартир. Майже дві тисячі “іллівців” сіли за кермо власних автомобілів, придбаних за підтримки підприємства [158].

Одеський припортовий завод надає своїм працівникам безкоштовне медичне забезпечення протягом всього життя, навіть для пенсіонерів керівники заводу створили спеціальні лікарні [148].

ВАТ “Нікопольський завод феросплавів” виділяє безпроцентні позички своїм працівникам у розмірі 5 тис. гривень на соціальні потреби. Працівники заводу і пенсіонери купують путівки в санаторно-курортні комплекси НЗФ усього за 10 % їх вартості. При виході на пенсію працівникам виплачується одноразова допомога, розмір якої залежить від стажу. Завод компенсує вартість добровільного медичного страхування працівників, тобто оплачує близько 70 % суми [211].

Соціальна сфера підприємства ВАТ “Ватра” представлена Будинком культури, спортивною базою і медичною частиною. Те, що інші давно розпродали, тут функціонує, служить людям [158].

У ВАТ “Сумихімпром” до послуг співробітників підприємства медико-санітарна частина на 600 відвідувачів, оснащена сучасним обладнанням, де кваліфіковану медичну допомогу готові надати пацієнтам 23 лікарі різних спеціальностей. Гордістю ВАТ “Сумихімпром” є санаторій-профілакторій “Олдиш”, що приймає за зміну до 100 відпочиваючих. Дитячий оздоровчий табір “Зоряний”, який може приймати до 350 дітей одночасно, й зараз по праву вважається найкращим на Сумщині. З 1957 р. й дотепер працює Будинок культури “Хімік” [205].

Поворотним моментом у розвитку соціальної сфери підприємств в Україні можна назвати як приклад приватизації іноземним інвестором ВАТ “Криворізький гірничо-металургійний комбінат “Криворіжсталь”. Однією з ключових умов при проведенні конкурсу з продажу пакета його акцій був блок питань щодо утримання, фінансування і розвитку соціальної сфери:

- утримання соціальної сфери товариства (оздоровчі комплекси, санаторій-профілакторій, Палац культури, приміські оздоровчі бази, гуртожитки) з обсягами її фінансування не нижче ніж рівень, досягнутий на дату підписання договору купівлі-продажу;

- витрати товариства на поліпшення соціально-побутових умов працюючих на рівні не менш як 0,5 % від суми реалізованої продукції товариства на рік;
- продовження будівництва житлових будинків і безоплатної передачі житла працівникам товариства, що перебувають на квартирному обліку;
- інші питання з розвитку соціальної сфери підприємства [235].

Як показує досвід успішних українських суб'єктів підприємництва, одним із компонентів ефективної діяльності там вважають методи заохочення трудового колективу шляхом надання соціальних послуг, чим підвищують роль і значення людського фактора. Об'єкти соціальної сфери і форми соціальної підтримки та розвитку на суб'єктах підприємництва дуже різноманітні і відрізняються як масштабами діяльності, так і обсягами фінансової підтримки. Ця розмаїтість створює передумови для впровадження соціальної сфери не лише на великих, але й середніх і навіть малих суб'єктах підприємництва. Хоча, звичайно, найбільш актуальною дана проблема є для перших двох груп.

Крім очевидних переваг від розвитку соціальної сфери суб'єктів підприємництва, які ми уже відзначили, можна виділити ще ряд позитивних факторів.

Одним із позитивних моментів впровадження соціальної сфери суб'єктами підприємництва є такий. Витрати на соціальну сферу формують свого роду резервний фонд, яким так зневажають підприємства в Україні. У випадку, якщо виникають проблеми, а саме: локальна криза неплатежів, немає грошей на погашення боргів, суб'єкт підприємництва може знизити витрати на соціальну сферу, у результаті відносно безболісно для поточної фінансово-економічної діяльності вивільняються кошти.

Займаючись соціальною сферою, підприємства фактично виконують цілий ряд важливих функцій держави, знижуючи навантаження на бюджет. На наш погляд, цілком логічним виглядав би зворотний зв'язок з боку держави. Стосовно форм такого зв'язку, то це можуть бути:

- 1) зниження оподаткування суб'єктів підприємництва, що утримують об'єкти соціальної сфери;
- 2) для великих підприємств можна було б розраховувати на субсидування з боку держави, оскільки вони частково виконують його функції. Скажімо, у радянські часи таке субсидіювання було;
- 3) пільги з боку держави;
- 4) політика Національного банку щодо стимулювання пільгового кредитування банками будівництва і утримання об'єктів соціальної сфери.

Крім того, існує таке поняття, як соціальна відповідальність бізнесу. У квітні 2006 року відбулося перше робоче засідання “Форуму соціально відповідального бізнесу”, що взявся за досить складне завдання – розробити критерії оцінки соціальної відповідальності бізнесу перед споживачами, співробітниками, суспільством у цілому.

Так, начальник відділу зі зв'язків із громадськістю та внутрішніми комунікаціями компанії “Київстар” Р. Скиб вважає, що “сьогодні суспільство сприймає соціальну відповідальність бізнесу як невід’ємну складову репутації тієї чи іншої компанії. Водночас відповідальний підхід стосовно суспільства в цілому стає дуже значущим компонентом ефективності бізнесу. Адже він існує не у вакуумі і є частиною суспільства, а тому повинен відігравати важливу роль у його розвитку. З іншого боку, соціально відповідальний бізнес є системною цінністю і для самого суспільства” [128].

Виходячи з усього сказаного вище, можемо сформулювати перелік вигід для суб’єктів підприємництва від розвитку об’єктів соціальної сфери:

- 1) підвищення ролі людського фактора і ефективності роботи персоналу та суб’єкта підприємництва в цілому за рахунок зменшення плинності кадрів, поліпшення добору професіоналів, вироблення в працівників почуття відповідальності за долю організації;
- 2) можливість додаткового заробітку від використання об’єктів соціальної сфери не працівниками суб’єкта підприємництва;
- 3) оптимізація оподаткування;
- 4) можливість одержання пільг, субсидій і ряду інших преференцій з боку держави за те, що суб’єкт підприємництва бере на себе виконання частини державних функцій;
- 5) соціальна сфера може бути свого роду резервним фондом суб’єкта підприємництва;
- 6) поліпшується імідж суб’єкта підприємництва в очах суспільства.

Як бачимо, позитивних моментів від використання і впровадження соціальної сфери на суб’єктах підприємництва досить багато. А втім, є ряд факторів, що заважають її розвитку на суб’єктах підприємництва України.

Однією з головних причин того, що соціальній сфері, сформованій на радянських підприємствах, дуже проблематично існувати в ринкових умовах є те, що вона з погляду ринкової економіки нераціональна. Послугами соціальної сфери підприємства, крім його працівників, користувалися (безкоштовно) ще багато інших. Існуюча “зрівнялівка” в соціальній сфері багато в чому знижувала її потенційний стимулюючий ефект. Одним і тим же пакетом соцпослуг користувалися, наприклад, сторож

і майстер, у той час як їх внесок у кінцевий результат діяльності підприємства був різний. У результаті у майстра не було випереджального стимулу до роботи, він не відчував своєї важливості для підприємства. Як наслідок, ефект соціальної сфери може частково нівелюватися.

На наш погляд, раціоналізація соціальної сфери підприємств може багато в чому оптимізувати витрати на її утримання і підвищити ефект від її використання суб'єктами підприємництва. Досвід західних компаній показує, що принципово така можливість існує. Тому доцільно запропонувати ряд рекомендацій з удосконалення підходів щодо організації соціальної сфери на суб'єктах підприємництва в ринкових умовах, що дозволить підвищити роль людського фактора в діяльності фірми.

У першу чергу необхідно позбутися підходів минулої економічної системи, зокрема, послугами соціальної сфери підприємства “безкоштовно” повинні користуватися тільки його працівники та члени їх родин, при цьому необхідно диференціювати обсяги отриманих благ залежно від внеску підрозділів і працівників для покращення результатів діяльності суб'єкта підприємництва.

Оскільки фінансування соціальної сфери суб'єктів підприємництва здійснюється за рахунок прибутку, користуватися соціальними благами насамперед повинні ті підрозділи та працівники, що внесли найбільший вклад у збільшення його обсягів. Отже, загальний фонд на соціальні потреби має розподілятися відповідно до досягнутих результатів окремих підрозділів.

Диференціація розміру заохочення залежно від досягнутих результатів роботи, якщо вона наочна і заздалегідь відома колективу, сприяє справедливій винагороді за реальним внеском. При такій системі виникає зацікавленість колективів у підвищенні ефективності використання виробничих можливостей і поліпшенні якості продукції, у виявленні резервів удосконалення виробництва, забезпечується краще поєднання інтересів окремого працівника, колективу і організації в цілому. Одержання додаткових заохочень вимагає від працівників цілеспрямованих зусиль з підвищення ефективності роботи устаткування, скорочення витрат робочого часу на виконання робіт, забезпечення зростання продуктивності праці та якості продукції [191, с. 60].

Для того, щоб максимально комплексно підійти до цього питання, ми пропонуємо створити систему оцінки особистого внеску працівника в діяльність суб'єктів підприємництва.

Виділимо ключові принципи, на яких вона повинна базуватися:

- 1) принцип справедливості, суть якого полягає в тому, що кожен працівник має відчувати значущість свого особистого внеску в діяльність суб'єкта підприємництва й одержувати за це відповідну

винагороду, при цьому соціальні блага повинні розподілятися винятково за результатами роботи кожного окремо взятого працівника, а не за ступенем близькості до керівництва чи наявності родинних зв'язків з ним;

- 2) принцип об'єктивності. Оцінка особистого внеску повинна здійснюватись гранично неупереджено на підставі заздалегідь відомих критеріїв і реальних, документально підтверджених даних;
- 3) принцип відкритості. Організація має розробити нормативне Положення про оцінку особистого внеску працівників, з яким слід ознайомити всіх співробітників суб'єкта підприємництва, незалежно від посади і місця роботи. Тільки так, на нашу думку, можна максимально наблизитися до реалізації принципу справедливості.

Ми пропонуємо такий набір критеріїв, які впливають на підсумкову оцінку внеску працівника:

1. Виконання нормативів. Необхідно розробити і впровадити на суб'єкті підприємництва систему нормативів, які б оцінювали результати праці підрозділу чи працівника.
2. Пропозиції працівником різного роду новацій у діяльність суб'єкта підприємництва.
3. Відсутність негативних моментів у роботі за період (прогули, запізнення, брак продукції, псування майна та ін.).
4. Професійний рівень працівника та володіння суміжними професіями.
5. Участь у житті суб'єкта підприємництва.
6. Складність виконуваних робіт та умов праці.
7. Виконання особливо відповідальних робіт.
8. Дефіцитність професії.
9. Економія матеріальних, паливно-енергетичних та інших ресурсів суб'єкта підприємництва.
10. Інші критерії.

У плані практичної реалізації даних критеріїв ми пропонуємо введення технології “динамічної черги”, що має на увазі перерозподіл початкових квот на блага соціальної сфери підрозділів, а також первинності доступу до них. Таким чином, підрозділи, що працювали гірше за інших, одержать менше соціальних благ і в останню чергу, фактично за залишковим принципом.

До того ж загальна величина соціальних благ залежить від підсумкових результатів роботи, тобто при більш ефективній роботі суб'єкт підприємництва більше заробляє, відповідно, збільшується обсяг чистого прибутку і відрахування на соціальну сферу, а отже, зростають

квоти на підрозділи, все більше працівників можуть скористатися соціальними благами.

Для того, щоб максимально згуртувати колектив окремих підрозділів, ми пропонуємо оцінювати результати роботи структурної одиниці, а потім вже особисто кожного в складі підрозділу. Таким чином, буде стимулюватись командна робота, оскільки загальний результат буде мати першорядне значення. У результаті зросте підсумковий показник роботи підрозділу.

Щодо конкретних показників оцінки ефективності діяльності підрозділу і працівника, то їх існує безліч. Детальний аналіз їх – тема окремого дослідження. Наше завдання – намітити загальні підходи щодо побудови системи оцінки особистого внеску на суб'єкті підприємства і наступного розподілу соціальних благ. Тому відзначимо: на сьогоднішній день більшість суб'єктів підприємства основний акцент при оцінці ефективності роблять на кількісні показники. Ми ж пропонуємо змістити його на користь якісних, таких як продуктивність праці, ступінь економії ресурсів, рівень завантаження устаткування, освоєння проектних потужностей, показники техніко-організаційного рівня виробництва та ін. Для кожного з цих показників слід установити свій норматив, досягнення якого є позитивним сигналом з погляду роботи підрозділу чи працівника.

Ми пропонуємо використовувати інтегральний показник оцінки внеску (B), для розрахунку якого пропонується використовувати показник економічного ефекту (EE).

Економічний ефект слід розраховувати в грошових одиницях за кожним працівником шляхом множення фактично відпрацьованого робітником часу на його годинну ставку заробітної плати. У такий спосіб буде реалізовуватися принцип справедливості й об'єктивності оцінки і ліквідована “зрівнялівка”, оскільки економічний ефект від 40 відпрацьованих годин майстра і сторожа в очах підприємства не буде поняттям тотожним.

EE необхідно корегувати на коефіцієнт досягнення нормативів ($КДН$). $КДН$ визначається співвідношенням фактично досягнутого результату до нормативного значення даного показника. Нормативне значення показника визначається як максимально можливий обсяг робіт у даних умовах. Таким чином, досягнення нормативу буде збільшувати економічний ефект і підсумковий показник внеску (B).

Ще один аспект, який необхідно враховувати при розрахунку EE , це ступінь важливості, терміновості тих чи інших робіт. Для таких випадків EE варто корегувати на коефіцієнт значущості робіт ($КЗ$).

Особистий внесок також має враховувати і ряд факторів, що досить складно визначити за допомогою показника економічного ефекту. Наприклад, завдяки особистим зусиллям працівника був укладений важливий контракт. Втім, за допомогою EE ми зможемо відобразити лише фактичну кількість витрачених годин, а не реальну користь для суб'єкта підприємництва. А якщо він робив це у позаробочий час, то формально EE і зовсім залишиться незмінним. Проте користь для організації була відчутною. Для такого роду випадків потрібно використовувати систему бонусів для нагородження працівників додатковим EE за внесок у розвиток суб'єкта підприємництва. Бонуси також можуть нараховуватися за якість виконаних робіт, стаж роботи в організації, володіння суміжними професіями, наставництво тощо. У випадку ж, якщо працівник, навпаки, провинився чи виконав роботу неякісно, бонуси можуть приймати негативну величину і діяти як елемент покарання.

Отже, можна виділити таку формулу для розрахунку внеску чи підрозділу працівника.

$$B = \sum_{i=1}^n EE_i \cdot КДН_i \cdot КЗ_i + \sum B, \quad (1.7)$$

де B – внесок підрозділу чи працівника за період;

EE_i – економічний ефект i -го виду робіт;

$КДН_i$ – коефіцієнт досягнення нормативів з i -го виду робіт;

$КЗ_i$ – коефіцієнт значущості i -го виду робіт;

$\sum B$ – сума бонусів за період (може бути як позитивною, так і негативною величиною).

Покажемо на конкретному прикладі оцінку особистого внеску робітника в роботу суб'єкта підприємництва. За певний період часу слюсарем в цеху було відпрацьовано 130 годин. Ставка його заробітної плати становить 10 грн. за годину. Ним було вироблено продукції на 10 тис. грн. при нормативі в 12 тис. грн. При цьому дана продукція була використана для виконання термінового замовлення. Отже, коефіцієнт значущості робіт становив 1,1. Оскільки роботу було виконано вчасно і якісно, слюсар отримав бонус у розмірі 20 % від економічного ефекту.

Таким чином, внесок слюсаря можна розрахувати таким чином:

$$\begin{aligned} B &= (130 \text{ год.} \cdot 10 \text{ грн./год.}) \cdot (10\,000 / 12\,000) \cdot 1,1 + \\ &+ 0,2 \cdot (130 \text{ год.} \cdot 10 \text{ грн./год.}) \cdot (10\,000 / 12\,000) \cdot 1,1 = \\ &= 1,2 \cdot 1300 \cdot 0,83 \cdot 1,1 = 1\,430 \text{ грн.} \end{aligned}$$

Отже, особистий вклад робітника в роботу суб'єкта підприємництва за період становив 1 430 грн.

Аналогічно можна розрахувати вплив інших працівників, а на їх базі можна визначити внесок підрозділу.

Відповідно, базуючись на конкретних цифрах за розміром внеску, суб'єкт підприємництва має можливість оцінити реальний вклад робітника чи підрозділу та порівняти його з іншими працівниками чи підрозділами і таким чином розподіляти соціальні блага лише за об'єктивними показниками.

Механізм дії системи оцінки внеску можна розподілити на такі складові:

- 1) встановлення нормативних значень ключових показників і контрольних завдань за обсягами економічного ефекту залежно від ступеня досягнення нормативів;
- 2) розподіл завдань плану між структурними підрозділами;
- 3) чітке встановлення виконавців і співвиконавців;
- 4) організація контролю й обліку виконання заходів за строками і розрахунком фактично отриманого обсягу економічного ефекту;
- 5) оцінка додаткового економічного ефекту, бонусів;
- 6) розрахунок величини особистого внеску конкретного працівника і середніх показників за структурними підрозділами;
- 7) розподіл соціальних благ залежно від середніх показників між структурними підрозділами і величини особистого внеску конкретного працівника [192, с. 118].

Таким чином, впровадження і використання фінансово-економічних заходів щодо посилення ролі людського фактора на суб'єктах підприємництва може підвищити ефективність роботи персоналу і організації в цілому, зросте відповідальність працівників за долю підприємства, що в кінцевому підсумку допоможе створити необхідні передумови для ефективної роботи системи фінансової безпеки. Головною проблемою розвитку соціальної сфери на суб'єктах підприємництва в Україні сьогодні є недостатня її раціоналізація. З метою подолання цієї проблеми в роботі була запропонована методика оцінки індивідуального внеску працівника чи підрозділу в загальний результат роботи підприємства.

1.3. СИСТЕМА ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА

1.3.1. Методичні підходи щодо формування системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва

Незважаючи на значну кількість проблем у сфері забезпечення фінансової безпеки суб'єктів підприємництва і, як наслідок, їх безкризової та ефективної діяльності, основною з них, на нашу думку, є недостатня увага, що приділяється підприємцями контролю за своїми ризиками, уповільненою реакцією на виникаючі кризові ситуації та нездатність здійснювати ефективне фінансове управління. До того ж рівень розвитку економічної науки на сьогоднішній день дозволяє вирішити більшість з перелічених проблемних питань.

Головним завданням є приведення цих, часом розрізнених знань, у певну систему, яка б забезпечувала стабільну і ефективну діяльність суб'єкта підприємництва.

Дана система являє собою сукупність фінансових важелів і методів нейтралізації кризових явищ та забезпечення стабільної і ефективної діяльності та має вирішувати такі завдання:

- 1) здійснення моніторингу фінансового стану суб'єкта підприємництва з метою раннього виявлення ознак його кризового розвитку;
- 2) визначення масштабів кризового стану;
- 3) дослідження основних факторів, що обумовлюють кризовий розвиток суб'єкта підприємництва;
- 4) створення і реалізація заходів щодо запобігання криз;
- 5) контроль за виконанням антикризових заходів і оцінка отриманих результатів;
- 6) забезпечення стабільної та ефективної діяльності суб'єкта підприємництва як у короткостроковому, так і довгостроковому періодах.

Слід відзначити, що втрата контролю над станом кризового середовища призводить до розвитку кризових ситуацій на суб'єкті підприємництва і в кінцевому підсумку може спричинити його банкрутство. Головною проблемою, на наш погляд, є те, що досить часто про необхідність фінансової безпеки згадують вже за фактом виникнення кризових ситуацій.

Тому ми вважаємо, що необхідно інтегрувати систему фінансової безпеки безпосередньо у господарський механізм суб'єкта підприємництва. Це дасть можливість здійснювати не тільки заходи з нейтралізації криз і, відповідно, попередження банкрутства суб'єкта підприємництва, але й здійснювати поточний моніторинг його кризового середовища з метою максимально швидкого реагування на виникаючі

загрози. Також це дає можливість впливати на ефективність діяльності суб'єкта підприємництва шляхом оптимізації фінансового управління.

Для того, щоб визначити місце запропонованої нами системи фінансової безпеки в комплексі господарської діяльності суб'єкта підприємництва, визначимо сутність і основні підходи до функціонування господарського механізму підприємства.

Поняття “економічний механізм” увійшло до складу категоріального апарата економічної науки в 60-х роках ХХ сторіччя. Суть цього терміна було розкрито відомим французьким економістом А. Кульманом у його всесвітньовідомій роботі за аналогічною назвою [154, с. 19].

Подальший розвиток дана економічна категорія, а також більш загальна категорія господарського механізму одержали в роботах Л.І. Абалкіна, П.Г. Буніча, С.А. Воєводіна, О.В. Козлової, Е.А. Лейса, В.С. Мочерного, В.П. Москаленка, Ю.М. Осіпова, Б.А. Райзберга.

Так, В.С. Мочерний визначає господарський механізм підприємства як систему основних форм, методів і важелів використання економічних законів, вирішення протиріч суспільного виробництва, досягнення основних цілей виробництва, а також формування потреб, створення системи стимулів та узгодження економічних інтересів основних класів і соціальних груп [259, с. 50].

Відзначимо, що Б.А. Райзберг розділяє поняття “система управління” і “господарський механізм” на дві різні економічні категорії, відзначаючи при цьому, що їм властивий ряд загальних рис. На його думку, система управління – поняття більш широке [241, с. 369].

Стосовно категорії “економічний механізм підприємства”, то, на думку Е.А. Лейса, він являє собою систему економічних процесів і станів, спрямованих на досягнення головної мети організації, що відбуваються у її внутрішньому середовищі під впливом зовнішніх факторів [162].

Враховуючи проаналізовані нами підходи до трактування сутності господарського й економічного механізмів, а також їх місця в системі управління підприємством, можемо визначити типову структуру господарського механізму, запропоновану доктором економічних наук, професором В.П. Москаленком (рис. 1.7) [102, с. 5].

Найбільш логічним і доречним місцем для впровадження системи фінансової безпеки суб'єкта підприємництва є його інтеграція у фінансово-економічний механізм підприємства, під яким мають на увазі найважливішу складову його господарського механізму, що відображає сукупність фінансових та економічних методів, способів, форм, інструментів і важелів, за допомогою яких здійснюється регулювання фінансово-економічних процесів й відносин з метою ефективного впливу на кінцеві результати діяльності підприємства [194, с. 35].

Рис. 1.7. Типова структура господарського механізму підприємства

Отже, після визначення місця запропонованої нами системи фінансової безпеки в господарській діяльності суб'єкта підприємництва розглянемо особливості її побудови. Можна виділити такі компоненти:

1. Мета – забезпечення стабільної, безкризової та ефективної діяльності суб'єкта підприємництва.

2. Функції:

- ідентифікація потенційно проблемних ситуацій, що полягає у визначенні проблемних місць у діяльності, оцінка причин їх виникнення та масштабів наслідків;
- ліквідація проблемних ситуацій, яка полягає у сукупності заходів з вибору важелів впливу на проблему та методів її усунення;
- контроль, що містить у собі всебічну оцінку ефективності вжитих заходів та аналіз поточного стану щодо наявності проблемних ситуацій;
- оптимізація фінансового управління, що полягає в забезпеченні оптимального використання фінансових ресурсів і потенціалу організації шляхом використання відповідного фінансового інструментарію та специфічних методів фінансового управління.

У рамках реалізації даних функцій ми пропонуємо таку структуру побудови системи фінансової безпеки суб'єкта підприємництва. Ключові підсистеми наведені в загальній структурі (рис. 1.8).

Рис. 1.8. Система фінансової безпеки суб'єкта підприємництва

Пропонована нами система має базуватися на таких принципах:

1. **Мінливості** – будь-яка організація, у випадку ряду помилок як у господарській, фінансовій, так і управлінській сферах, може стати жертвою кризи й у результаті цього банкрутом. Цей принцип обумовлює необхідність здійснення діагностичних, а також превентивних заходів щодо забезпечення стабільної та ефективної діяльності.

2. **Об'єктивності** – аналітик, що оцінює ймовірність втрати фінансової рівноваги та настання кризи, повинен робити це з урахуванням лише методики аналізу та поточної ситуації на суб'єкті підприємництва та ринкової кон'юнктури.

3. **Обачності** – передбачає формування суджень, необхідних при розрахунках, здійснених в умовах невизначеності, що запобігають уникнути завищення чи заниження ймовірності настання кризи, чи втрати фінансової рівноваги.

4. **Безперервності й оперативності** – процес із забезпечення фінансової безпеки суб'єкта підприємництва має здійснюватись на постійній основі, щоб вчасно відреагувати на появу негативних факторів як внутрішнього, так і зовнішнього середовищ, що можуть спричинити за собою виникнення кризових ситуацій і, як наслідок, банкрутства.

5. Конфіденційності – результати діагностики на предмет ймовірності настання криз та втрати фінансової рівноваги повинні бути комерційною таємницею суб'єкта підприємництва, оскільки розголошення даних може викликати негативну реакцію партнерів, контрагентів, інвесторів та ін.

6. Комплексності і системності, оскільки фактори, що призводять до втрати фінансової безпеки суб'єкта підприємництва, спричиняються різними причинами (як внутрішніми, так і зовнішніми), необхідно оцінювати фінансову ситуацію як взаємодію комплексу змінних у середині організації, відслідковуючи при цьому вплив зовнішнього середовища та його трансформації.

7. Явності в інтерпретації результатів – результати аналізу та рекомендації щодо забезпечення фінансової безпеки суб'єкта підприємництва мають бути чіткими, щоб уникнути неправильного їх розуміння і, як наслідок, хибних дій з боку керівництва.

Стосовно схеми дії запропонованої нами системи, то вона наведена на рис. 1.9.

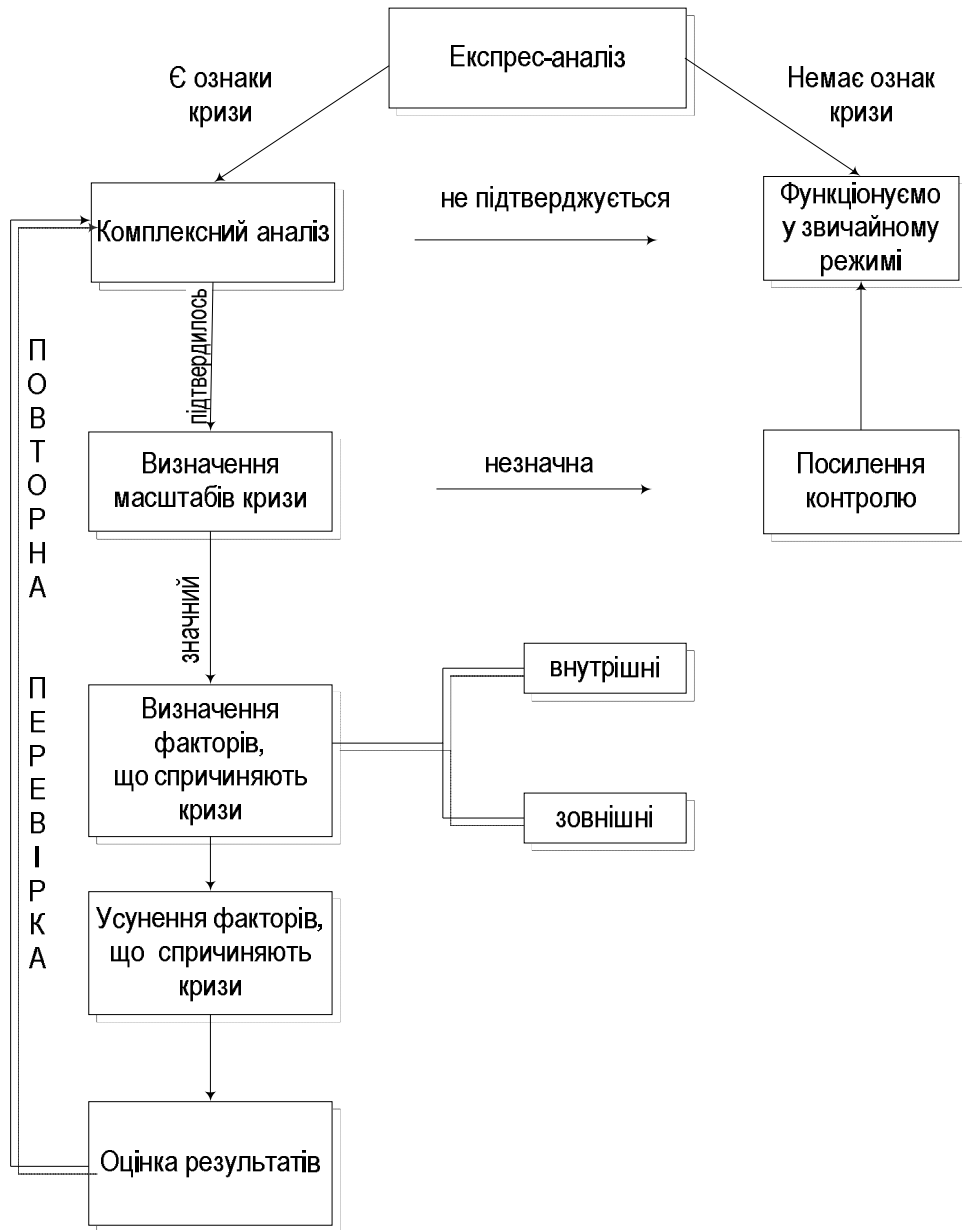
Пропонована система дозволить боротися із реальними кризами, а не їх фіктивними похідними. Фіктивні і навмисні кризові ситуації практично неможливо спрогнозувати. Дані види не є нормальними з точки зору функціонування господарського механізму підприємства. Як правило, вони генеруються самим суб'єктом підприємництва, що суперечить логіці функціонування системи, оскільки вважається, що організація прагне уникнути кризи та забезпечити стабільне та ефективне функціонування. Крім того, у випадку навмисних дій зі створення кризової ситуації система фінансової безпеки стикатиметься з цілим рядом перешкод для її нормального функціонування, а саме: перекручуванням даних фінансової звітності, саботуванням результатів аналізу з боку осіб, зацікавлених у створенні кризи, ігноруванням сигналів від окремих підсистем системи фінансової безпеки, маніпулюванням даними тощо.

Тому пропонована система буде працювати у випадку з реальними кризовими ситуаціями, тобто такими, що були спричинені об'єктивними внутрішніми чи зовнішніми факторами і при відсутності злого наміру з боку самого суб'єкта підприємництва.

Систему рекомендується використовувати внутрішніми суб'єктами, а не зовнішніми аналітиками, що має на увазі наявність внутрішньої зацікавленості самого суб'єкта підприємництва, у протилежному випадку вона буде неефективна.

Враховуючи вищезазначене, можемо сформулювати визначення системи фінансової безпеки суб'єкта підприємництва як сукупність

взаємопов'язаних діагностичних, інструментальних та контрольних заходів фінансового характеру, що мають оптимізувати використання фінансових ресурсів, забезпечити належний їх рівень та нівелювати вплив ризиків внутрішнього і зовнішнього середовищ.

Рис. 1.9. Схема дії системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва

Таким чином, систему фінансової безпеки пропонується інтегрувати у фінансово-економічний механізм підприємства, що дозволить здійснювати постійний контроль за ризиковим середовищем організації та приймати вчасні і обґрунтовані рішення. Її дія має ґрунтуватись

на принципах мінливості, обачності, об'єктивності, безперервності й оперативності, конфіденційності, комплексності і системності, явності в інтерпретації результатів та має на меті забезпечити стабільну, безкризову та ефективну діяльність суб'єкта підприємництва.

1.3.2. Основні складові системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва

Забезпечення стабільної та ефективної діяльності суб'єктів підприємництва передбачає здійснення ряду діагностичних заходів з метою оцінки як рівня фінансової безпеки, так і конкретних вразливих місць у їх діяльності. Крім того, обов'язковим є застосування певного набору фінансових важелів і методів з метою оптимізації фінансово-економічної діяльності. Також необхідними є контрольні заходи, що мають забезпечити правильність дій з фінансового управління й адекватну оцінку здійснених заходів. Тому до основних складових запропонованої нами системи фінансової безпеки належать такі: підсистема діагностики, підсистема фінансових важелів і методів забезпечення фінансової безпеки та підсистема контролю й оцінки результатів дії системи в цілому та окремих її частин.

Однією з ключових складових запропонованої нами системи є підсистема фінансової діагностики. Саме від її ефективності, своєчасності наданої інформації буде залежати кінцева результативність системи в цілому.

На цю підсистему покладені функції прогнозування настання кризи, оцінка ймовірності банкрутства суб'єкта підприємництва в перспективі, визначення масштабів кризи, а також причин, що її викликали. Також система має оцінювати ефективність діяльності організації в цілому та визначати можливі зони неефективної роботи.

На нашу думку, діагностика – це певний набір методичних розробок, який дозволяє на ранніх стадіях визначити кризові ситуації, оцінити ступінь їх загрози для суб'єкта підприємництва та фактори, що їх викликали.

Основна мета даної підсистеми – вчасно інформувати про можливі проблемні місця в роботі суб'єкта підприємництва, а також оцінювати ступінь загрози.

Завдання, що поставлені перед діагностикою:

- аналіз внутрішнього і зовнішнього середовищ суб'єкта підприємництва;
- визначення кризового середовища суб'єкта підприємництва і виділення критичних ризиків;
- оцінка ймовірності настання криз та можливості банкрутства;

- виділення проблемних місць у роботі суб'єкта підприємництва, спираючись на дані проведеного аналізу;
- оцінка ефективності діяльності суб'єкта підприємництва.

Таким чином, діагностика дає підстави для прийняття тих чи інших рішень для попередження кризових ситуацій, а також оцінює ефективність фінансово-економічної діяльності.

Практично ці функції пропонується реалізовувати шляхом проведення багаторівневого комплексу діагностичних заходів. Ми пропонуємо трирівневу систему – експрес-аналіз, комплексний і фундаментальний аналіз. У загальному вигляді підсистему діагностики можна подати в такий спосіб (рис. 1.10).

Рис. 1.10. Підсистема фінансової діагностики

Експрес-діагностика проводиться щомісяця, комплексна – щокварталу, фундаментальна – раз на рік. Більш детально на особливостях кожного з цих рівнів діагностики ми зупинимось після визначення інструментарію.

У діагностиці суб'єктів підприємства є два основні об'єкти аналізу:

- результати діяльності суб'єкта підприємництва за період і його стан на поточний момент часу;
- основні бізнес-процеси суб'єкта підприємництва.

Не можна обмежувати інструментарій діагностики розрахунком тільки фінансових показників. Фінансові показники повинні використовуватися на кінцевій стадії діагностики. Діагностика служить цілям управління. Аналізувати слід не тільки бізнес-процеси, що забезпечують “фінансову функцію” підприємства, але й всі основні бізнес-процеси, пов’язані з діяльністю підприємства [280].

Щодо конкретних методів для здійснення процесу діагностики, то умовно їх можна розділити на дві групи: кількісні та якісні. У сучасній економічній науці методикам прогнозування настання криз та банкрутства приділялось достатньо уваги.

За основу якісного інструментарію розробленої нами підсистеми діагностики ми пропонуємо брати систему Аргенті, а також ряд критеріїв, розроблених Комітетом з питань узагальнення практики аудиту (Великобританія) і перероблених з метою адаптації до особливостей пострадянської економіки В.В. Ковальовим [129].

Конкретизуємо кожний з типів діагностики (експрес, комплексна, фундаментальна), які пропонується використовувати.

Експрес-діагностика проводиться раз на місяць (на початку кожного нового місяця) шляхом заповнення тестової анкети, побудованої з застосуванням якісних показників, розробленої нами на основі методу Аргенті і методики Комітету з питань узагальнення практики аудиту (Великобританія), адаптованої В.В. Ковальовим (табл. 1.15).

Анкета заповнюється в такий спосіб: по черзі розглядається кожний із поданих критеріїв і виставляється бальна оцінка від 0 до 10 залежно від ступеня його реальної реалізації на суб’єкті підприємництва.

Дана таблиця – це лише один із прикладів тестової анкети. При незмінності загального принципу побудови (10 показників) і критерію оцінки (із загальної кількості балів у 100 небезпечний рівень її становить 25) самі критерії можуть варіюватися, виходячи з критичних ризиків конкретного суб’єкта підприємництва.

Якщо ж загальна оцінка перевищує небезпечний рівень, то необхідно провести комплексний аналіз, що дозволить виявити конкретні проблемні місця в діяльності суб’єкта підприємництва.

Комплексний аналіз у штатному режимі пропонується проводити нами в рамках комплексної (щоквартальної) і фундаментальної (річної) діагностики. У випадку негативних результатів експрес-діагностики необхідно проводити наступний рівень діагностики (комплексний) позачергово.

Комплексна діагностика проводиться щоквартально і складається з двох типів аналізу:

1. Якісний аналіз діяльності суб’єкта підприємництва.
2. Комплексний аналіз із застосуванням коефіцієнтів.

Тестова анкета для щомісячної діагностики фінансової безпеки суб'єктів підприємництва сфери матеріального виробництва

Критерій	Максимальна оцінка, бал
Погані фінансові показники (наприклад, значення окремих статей фінансових звітів)	10
Проведення “авральних” заходів: збільшення залучених коштів, зниження заробітної плати, згортання перспективних програм	10
Небезпечні нефінансові симптоми (наприклад, погіршення якості продуктів і послуг, морального духу персоналу)	10
Зриви у виконанні зобов'язань	10
Перевищення деякого критичного рівня кредиторської заборгованості	10
Надмірне використання короткострокових позикових коштів як джерела фінансування довгострокових вкладень	10
Невиконання зобов'язань перед інвесторами, кредиторами тощо	10
Втрата ключових контрагентів	10
Зниження обсягів продажів	10
Втрата ключових співробітників апарату управління	10
Максимум загальної оцінки	100
Небезпечний рівень загальної оцінки	25

Якісний аналіз являє собою розширену тестову анкету, в яку, на відміну від експрес-діагностики, входить не 10, а 20 критеріїв (табл. 1.16).

Принцип заповнення комплексної анкети аналогічний експрес-анкеті, тобто по черзі розглядається кожний із наведених критеріїв і виставляється бальна оцінка від 0 до 10 залежно від ступеня його реальної реалізації на суб'єкті підприємництва. Загальний бал у цьому випадку становить 200, а критичний поріг – вище 50 балів.

Для комплексного аналізу фінансового стану з застосуванням коефіцієнтів пропонується використовувати методику, що була розроблена нами на підставі даних підприємств української промисловості в період з 2000 до 2005 року. Особливості побудови і розрахунків даної методики наведені в другому розділі.

Таким чином, комплексна діагностика поєднує в собі методи кількісного і якісного аналізу, що дає аналітику можливість одержання повної картини ситуації на суб'єкті підприємництва й оцінити реальний ступінь загрози його фінансовій безпеці.

Таблиця 1.16

Тестова анкета для комплексної діагностики фінансової безпеки суб'єктів підприємництва сфери матеріального виробництва

Критерій	Максимальна оцінка, бал
Погані фінансові показники	10
Проведення “авральних” заходів: збільшення залучених коштів, зниження заробітної плати, згорання перспективних програм	10
Небезпечні нефінансові симптоми (наприклад, погіршення якості продуктів і послуг, морального духу персоналу)	10
Зриви у виконанні зобов'язань	10
Перевищення критичного рівня кредиторської заборгованості	10
Надмірне використання короткострокових позикових коштів як джерела фінансування довгострокових вкладень	10
Невиконання зобов'язань перед інвесторами, кредиторами й акціонерами	10
Втрата ключових контрагентів	10
Зниження обсягів продажів	10
Втрата ключових співробітників апарату управління	10
Хронічна недостача оборотних коштів	10
Висока питома вага простроченої дебіторської заборгованості	10
Застосування у виробничому процесі устаткування з простроченими термінами експлуатації	10
Несприятливі зміни в портфелі замовлень	10
Недостатня диверсифікованість діяльності підприємства	10
Політичний ризик, пов'язаний з підприємством у цілому чи його ключовими підрозділами	10
Різне зменшення коштів на рахунках	10
Розбалансування дебіторської та кредиторської заборгованості	10
Конфлікти на підприємстві, звільнення керівників тощо	10
Недостатнє технічне та технологічне відновлення підприємства	10
Максимум загальної оцінки	200
Небезпечний рівень загальної оцінки	50

Ключовим елементом підсистеми діагностики є фундаментальна діагностика. Вона проводиться один раз на рік (у період підготовки річного звіту) і припускає використання максимального діагностичного інструментарію. Її основою є комплексна діагностика. Головною ж її відмінністю від комплексної діагностики є визначення критичних ризиків підприємства, на підставі яких і будуть визначатись, зокрема, якісні критерії.

При проведенні фундаментальної діагностики проводяться такі заходи:

1. Визначення стадії життєвого циклу суб'єкта підприємництва.
2. Якісний аналіз діяльності суб'єкта підприємництва.
3. Визначення критичних ризиків суб'єкта підприємництва.
4. Комплексний аналіз із застосуванням коефіцієнтів.

Для того, щоб полегшити роботу аналітиків, нами було запропоновано перелік типових критичних ризиків для суб'єктів підприємництва сфери матеріального виробництва залежно від виду їх економічної діяльності (табл. 1.17).

Таблиця 1.17

**Типові критичні ризики суб'єктів підприємництва
сфери матеріального виробництва
залежно від виду їх економічної діяльності**

Вид економічної діяльності	Типові критичні ризики
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	Значна залежність від кон'юнктури на зовнішніх ринках. Зміни тарифів на вантажні залізничні перевезення з боку Укрзалізниці. Значна залежність від світових цін на енергоресурси внаслідок високої витрати енергоресурсів. Антидемпінгові та протекційні санкції з боку інших держав. Нерозвиненість внутрішнього ринку. Значна зношеність основних засобів. Залежність від постачання сировини та цін на неї. Проблеми з компенсацією ПДВ
Виробництво машин та устаткування	Негативна рентабельність активів в середньому по галузі. Незадовільне співвідношення позикових і власних засобів. Втрата ринків збуту. Ціни на енергію та сировину
Хімічне виробництво	Ціни на енергоресурси на світових ринках. Зовнішньоекономічні протекційні заходи. Низька платіжна дисципліна на суб'єктах підприємництва галузі. Низька рентабельність діяльності. Посилення екологічних норм

Вид економічної діяльності	Типові критичні ризики
Нафтогазова промисловість	<p>Дуже низькі показники виходу світлих нафтопродуктів.</p> <p>Збої в постачаннях сировини та надзвичайна сировинна залежність.</p> <p>Нестача власної сировини.</p> <p>Збільшення цін на сировину.</p> <p>Нестача власних оборотних коштів.</p> <p>Політична нестабільність у відносинах із Росією.</p> <p>Низька рентабельність діяльності.</p> <p>Державне регулювання та обмеження</p>
Виробництво та розподілення електроенергії	<p>Несплата споживачами за отримані послуги.</p> <p>Значна зношеність основних фондів.</p> <p>Низька рентабельність діяльності.</p> <p>Різне зменшення експорту продукції внаслідок вжиття протекційних заходів іншими державами.</p> <p>Розкрадання енергетичного обладнання.</p> <p>Залежність від світових цін на енергоресурси внаслідок високої витрати енергоресурсів.</p> <p>Залежність від постачання сировини для атомних електростанцій від Росії</p>
Легка та харчова промисловість	<p>Зміни умов діяльності (ліцензування, акцизи, сертифікації тощо).</p> <p>Втрата ринків збуту внаслідок високої конкуренції з боку імпортової продукції.</p> <p>Проблеми з сировиною, як наслідок, відмови від давальницьких схем постачання сировини.</p> <p>Проблеми з експортом продукції – оподаткування продукції, виробленої на давальницьких умовах.</p> <p>Зміна валютного курсу гривні до основних світових валют</p>

Даний перелік формувався виходячи з наших досліджень, що були проведені у другому розділі роботи, даних аналітичних досліджень та оглядів різних галузей народного господарства України. Також нами були проаналізовані та використані думки експертів.

На основі перелічених вище типових ризиків за галузями сфери матеріального виробництва, нами були розроблені анкети для якісної експрес-діагностики (додатки З-Н).

Використовуючи запропонований нами інструментарій, у суб'єкта підприємництва з'являється можливість не тільки попередити зародження кризових ситуацій на початковій стадії, але і визначити їх причини, що створює необхідні передумови для правильного вибору

важелів і методів з нейтралізації потенційних криз і врешті-решт створити умови для ефективної діяльності суб'єкта підприємництва.

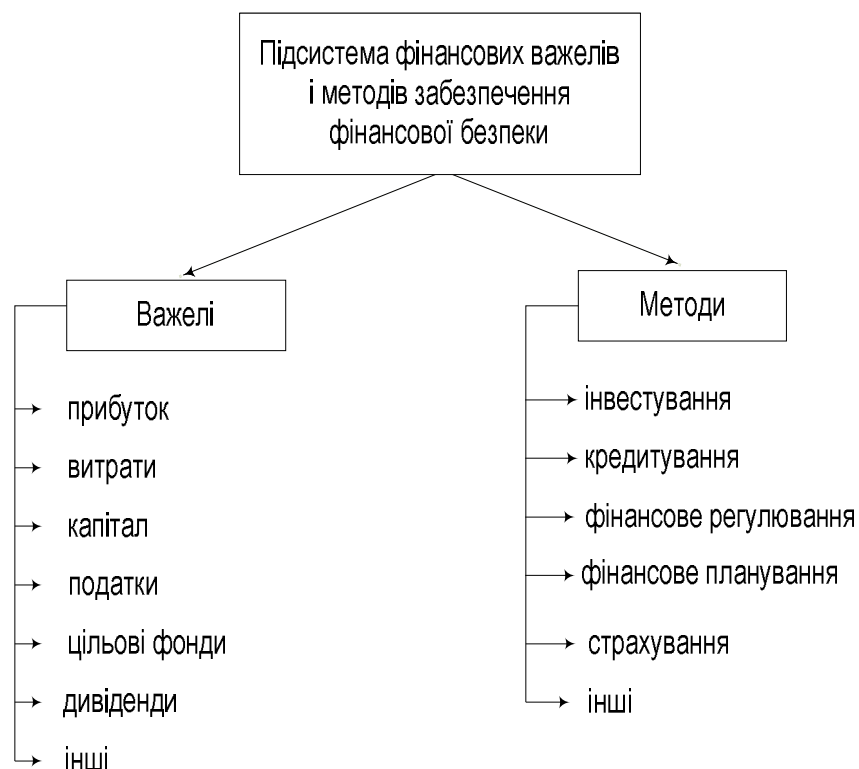
Центральною підсистемою, ядром системи фінансової безпеки суб'єкта підприємництва є підсистема фінансових важелів і методів забезпечення фінансової безпеки. Її метою є усунення кризових явищ і процесів, а також причин, що їх спричинили. Завданнями підсистеми є:

- вибір оптимальної антикризової стратегії й інструментарію;
- нейтралізація кризових явищ;
- усунення причин криз;
- усунення наслідків криз;
- забезпечення ефективної діяльності суб'єкта підприємництва.

Інструментарій, який має забезпечити ефективне виконання системою поставлених перед нею функцій, можна розділити на дві групи:

- фінансові методи – управління прибутком, витратами, капіталом, фінансовий облік, фінансовий аналіз, фінансове планування, фінансове регулювання, страхування тощо;
- фінансові важелі – прибуток, дохід, фінансові санкції, дивіденди, ціна, фінансове стимулювання, заробітна плата та інші.

Комбінація цих важелів і методів і становить підсистему фінансових важелів і методів забезпечення фінансової безпеки (рис. 1.11).

Рис. 1.11. Підсистема фінансових важелів і методів забезпечення фінансової безпеки

Дії щодо забезпечення фінансової безпеки не повинні зводитися тільки до разових заходів щодо підвищення продуктивності праці, скорочення витрат, пошуку нових ринків капіталу, розширення чи звуження асортиментних ліній, підвищення якості продукції та менеджменту, реструктуризації активів і пасивів компанії, удосконалення маркетингової політики тощо. Усі ці завдання необхідно вирішувати постійно, незалежно від того, в якому стані знаходиться суб'єкт підприємства. Кризовий же стан вимагає від менеджерів проведення незвичайних і нетрадиційних (а іноді навіть і неприйнятних) для нормального стану заходів. Склад і набір таких засобів, звичайно ж, залежить від тих конкретних причин і помилок, що спричинили фінансові труднощі на фірмі. Однак основною відмінністю ефективних антикризових заходів є підвищений ризик проведення операцій, що неприпустимо при звичайних умовах. Тому все ж таки кращою антикризовою програмою буде недопущення кризових явищ на суб'єктах підприємства і принаймні усунення їх при перших ознаках появи.

Враховуючи перелік критичних ризиків для тієї чи іншої галузі сфери матеріального виробництва, використовуючи експертні коментарі, аналітичні дослідження, а також власне розуміння економічних процесів, що відбуваються на суб'єктах підприємства, залежно від виду їх діяльності, нами були розроблені комплекси рекомендованих фінансових важелів та методів з нівелювання впливу критичних ризиків та забезпечення їх фінансової безпеки.

У таблиці 1.18 подано типові критичні ризики і залежно від цього рекомендовані фінансові важелі та методи для суб'єктів підприємства в металургійній галузі.

Аналізуючи типові загрози фінансовій безпеці суб'єктів підприємства в металургійній галузі України, відмітимо, що вплив кожної з них можна якщо не нівелювати, то принаймні значно зменшити за умови використання адекватних фінансових важелів та методів.

Однією з ключових загроз у діяльності та фінансовій безпеці суб'єктів підприємства в металургійній галузі України є значна залежність від кон'юнктури на зовнішніх ринках. Тобто, в разі несприятливих змін ціни на світових ринках підприємства металургійної галузі України автоматично зазнають значних втрат. Для зниження впливу цього ризику нами рекомендується використання елементів хеджування. Ще одним варіантом часткового вирішення даної проблеми є гнучка цінова політика суб'єктів підприємства.

**Рекомендовані фінансові важелі та методи
для суб'єктів підприємництва в металургійній галузі**

Типові критичні ризики	Рекомендовані фінансові важелі	Рекомендовані фінансові методи	
		з боку суб'єктів підприємництва	з боку держави
Значна залежність від кон'юнктури на зовнішніх ринках	Страхові платежі	Хеджування, ціноутворення	Державне замовлення
Зміни тарифів на вантажні залізничні перевезення з боку "Укрзалізниці"	Ціна, фінансові санкції	Ціноутворення	Пільгове кредитування
Значна залежність від світових цін на енергоресурси внаслідок високої витрати енергоресурсів	Прибуток, кредити	Інвестування	Грантове фінансування
Антидемпінгові та протекційні санкції з боку інших держав	Податки, пільги	Оподаткування	Зовнішньоекономічна політика
Нерозвиненість внутрішнього ринку	Пільги	Фінансове планування і регулювання	Пільгове оподаткування
Значна зношеність основних засобів	Кредити, прибуток	Інвестування	Державні інвестиції
Залежність від постачання сировини та цін на неї	Страхові платежі, фінансові санкції	Планування, страхування та хеджування	Державні інвестиції
Проблеми з компенсацією ПДВ	Податки	Оподаткування	Реформа законодавства в сфері ПДВ

Важливою проблемою також є значна залежність підприємств металургії від енергоресурсів, відповідно, фінансова безпека безпосередньо залежатиме від світових цін на енергоресурси. У даному випадку як короткострокові заходи можна використовувати такі фінансові методи, як хеджування ризиків, зміни світових цін на енергоресурси та ціноутворення. Втім, у середньо- і довгострокових перспективах необхідне впровадження енергозберігаючих технологій, що вимагає інвестицій. Їх можна здійснювати за рахунок прибутку або кредитів.

Зношеність основних засобів з плином часу перетворюється у загрозу, що може негативно вплинути на фінансову безпеку вже у найближчий час. Тому необхідне оновлення основних засобів. Основним фінансовим методом у даному випадку також є інвестування. Важелі теж аналогічні попередньому пункту – прибуток і кредити.

Також у своїй діяльності суб'єкти підприємництва металургійної галузі України мають обов'язково враховувати ймовірність вжиття проти них різних протекційних заходів з боку інших держав, а також проведення різного роду антидемпінгових розслідувань, що може означати для підприємств втрату ринків збуту, падіння валових доходів і, як наслідок, – втрату фінансової безпеки. У даному випадку наша держава має допомагати власним суб'єктам підприємництва шляхом проведення захисної для металургійної промисловості зовнішньоекономічної політики, використання механізмів державного замовлення та пільгового оподаткування. Частковим варіантом вирішення даної проблеми є розвиток власного внутрішнього ринку, для чого необхідне використання державою грантового фінансування, пільгового оподаткування, державних інвестицій та державного замовлення.

Ще однією загрозою фінансовій безпеці суб'єктів підприємництва в металургійній галузі є нестача оборотних коштів, однією з причин якої є неповернення ПДВ з боку держави. Варіантом її вирішення є скасування ПДВ чи внесення відповідних змін до законів України.

Потенційною загрозою є також збільшення тарифів на вантажні перевезення залізницею. Варіантом її вирішення є пільги для суб'єктів підприємництва чи підписання довгострокових договорів на перевезення, у випадку порушення яких можна буде застосовувати фінансові санкції. Ще одним методом нейтралізації даної загрози є інвестиції у власний парк вагонів, що дозволить, з одного боку, значно знизити тарифи на перевезення, а з іншого – застрахуватись від періодичної нестачі вагонів в Укрзалізниці та від їх низької якості, що може негативно вплинути на продукцію, що перевозиться.

Наступний вид економічної діяльності, що є об'єктом нашого аналізу – це виробництво машин та устаткування (табл. 1.19).

Аналіз фінансових коефіцієнтів за суб'єктами підприємництва, що працюють у сфері машинобудування, показав, що на сьогодні найбільшою загрозою для цих підприємств є два фактори: негативна рентабельність активів і незадовільне співвідношення позикових і власних коштів. При цьому негативний вплив цих факторів може збільшитись за умови реалізації ще двох критичних загроз – втрати ринків збуту та підвищення цін на енергоресурси.

**Рекомендовані фінансові важелі та методи
для суб'єктів підприємництва, що займаються
виробництвом машин та устаткування**

Типові критичні ризики	Рекомендовані фінансові важелі	Рекомендовані фінансові методи	
		з боку суб'єктів підприємництва	з боку держави
Негативна рентабельність активів у середньому по галузі	Ціна	Ціноутворення	Державні інвестиції
Незадовільне співвідношення позикових і власних засобів	Кредити	Фінансове планування і регулювання, кредитування	Державне замовлення
Втрата ринків збуту	Податки, кредити, амортизаційні відрахування	Інвестиції, пільгове оподаткування та кредитування	Грантове фінансування
Ціни на енергію та сировину	Прибуток, податки, кредити, страхові платежі	Інвестування в енергозберігаючі технології, страхування та хеджування	Пільгове кредитування

Стосовно фінансових важелів і методів, що мають запобігти та мінімізувати можливий негативний вплив даних факторів, підприємствам слід звернути увагу на інвестиційну політику. Необхідне оновлення основних засобів, з одного боку, для впровадження енергозберігаючих технологій, а з іншого – для випуску сучасної та конкурентноздатної продукції. Також суб'єктам підприємництва варто збільшити фінансування заходів з пошуку та виходу на нові ринки збуту, оскільки зараз підприємства України здебільшого є цілком залежними від зовнішніх замовлень. У випадку їх відсутності підприємства не мають резервних варіантів збуту, а отже, ризик значного падіння обсягів реалізації є більш ніж реальним. Щодо поточних дій з мінімізації впливу ризикового середовища на рівень фінансової безпеки підприємств, то це може бути активне використання захисних фінансових важелів і методів, зокрема страхування та хеджування.

Необхідною умовою забезпечення належного рівня фінансової безпеки суб'єктів підприємництва у сфері машинобудування є державна політика в галузі та підтримка вітчизняних підприємств. Елементи пільгового оподаткування, державні замовлення дозволять значно знизити критичні ризики та загрози. Як ми вже відмічали, значною

загрозою є залежність підприємств від зовнішніх джерел фінансування. У цьому випадку дуже корисним для підприємств було б державне кредитування та грантове фінансування, що дало б змогу дещо реструктуризувати власну заборгованість та знизити ризики втрати фінансової безпеки внаслідок дій кредиторів.

Необхідне також посилення державної протекційної політики, що, з одного боку, зробить продукцію вітчизняних підприємств більш конкурентноздатною на внутрішньому ринку, а з іншого – підвищить можливості цінової конкуренції на зовнішніх ринках, що позитивно вплине на рентабельність діяльності та обсяги реалізації.

Проблема ринків збуту є досить гострою на сьогодні ще й тому, що підприємства машинобудування недостатньо фінансують науково-технічні інноваційні розробки. А втім, саме інноваційні технології здатні забезпечити попит на продукцію. У даному випадку підприємствам варто використовувати такі фінансові важелі, як прибуток і, відповідно, метод інвестування. Дуже корисною і необхідною в даному випадку була б підтримка держави, яка має стимулювати розвиток суб'єктами підприємництва нових технологій. Як варіант, така участь держави може бути у вигляді фінансування з бюджету науково-дослідницьких та дослідницько-конструкторських робіт.

Рекомендовані фінансові важелі та методи для суб'єктів підприємництва хімічної промисловості наведені в таблиці 1.20.

Ключовою загрозою для підприємств хімічної промисловості України на сьогоднішній день залишається висока енергомісткість виробництва, а отже, значна залежність від світових цін на енергоресурси. Одночасно зі значною (більше 50 %) зношеністю основних засобів це обумовлює необхідність технічного переоснащення виробництва. Як фінансові важелі в цьому випадку рекомендовано використовувати прибуток та кредити. Відповідно, фінансовим методом буде інвестування.

Ще одним критичним ризиком для суб'єктів підприємництва хімічної промисловості є орієнтація галузі на виробництво експортно-орієнтованої продукції, що робить їх залежними від впливу зовнішньоекономічної політики країн-партнерів. Важелями мінімізації цього ризику є політика протекціонізму з боку держави, що дозволить зробити продукцію більш конкурентноздатною на внутрішньому ринку, а отже, створить резервну нішу для підприємств хімічної галузі. Крім того, як альтернативні варіанти реалізації продукції варто було б використовувати державні замовлення, а з метою підвищення конкурентноздатності продукції на світових ринках необхідно застосовувати також елементи пільгового оподаткування. Відповідно, фінансовими методами з боку держави будуть оподаткування, а підприємств – ціноутворення.

**Рекомендовані фінансові важелі та методи
для суб'єктів підприємництва хімічної промисловості**

Типові критичні ризики	Рекомендовані фінансові важелі	Рекомендовані фінансові методи	
		з боку суб'єктів підприємництва	з боку держави
Ціни на енергоресурси на світових ринках	Прибуток, кредити, амортизаційні відрахування	Інвестування	Державні інвестиції
Зовнішньоекономічні протекційні заходи	Страхові платежі, податки і тарифи	Страхування та хеджування, ціноутворення	Політика протекціонізму, державне замовлення
Погана платіжна дисципліна на суб'єктах підприємництва галузі	Пільги та санкції	Фінансове планування, прогнозування, регулювання	Пільгове кредитування
Низька рентабельність діяльності	Ціна	Фінансове регулювання та планування	Пільгове оподаткування
Посилення екологічних норм	Податки	Фінансове регулювання	Державні інвестиції, грантове фінансування

Досить специфічною проблемою для суб'єктів підприємництва хімічної галузі є посилення екологічних норм з боку держави. Це може призвести до рівня витратності виробництва з одного боку і до припинення окремих його видів – з іншого. Кожен з цих варіантів суттєво знизить рівень фінансової безпеки підприємств. Шляхами вирішення проблеми є перекладання витрат на кінцевих споживачів, тобто використання цінних важелів і, відповідно, методів ціноутворення. Втім, це може негативно відобразитись на конкурентоспроможності продукції на ринках. Тому проблему слід вирішувати більш комплексно, використовуючи підтримку держави, яка могла б використовувати такі фінансові методи, як пільгове оподаткування підприємств, що здійснюють інвестиції для покращення екології країни та власного виробництва, державні замовлення, приміром, могли б мати за пріоритет підприємства з більшим рівнем екології, надання пільгових кредитів та грантів підприємствам на потреби покращення екологічних умов виробництва.

Низька рентабельність діяльності також є значною небезпекою для фінансової діяльності суб'єктів підприємництва хімічної промисловості, особливо з огляду на перспективу їх розвитку. Зниження рівня

даного типу загрози ми вбачаємо в комплексному використанні фінансових важелів і методів з боку підприємств (ціна і ціноутворення) та держави (пільгове оподаткування, політика протекціонізму, державне замовлення).

Аналіз типових критичних ризиків та фінансових методів і важелів їх нівелювання наведено в таблиці 1.21.

Зважаючи на специфічність сфери та її критичну необхідність для споживачів, однією з найбільших загроз була і є несплата споживачів за отримані послуги, що вкрай негативно впливає на фінансову безпеку суб'єктів підприємництва в енергетиці. Рекомендованими фінансовими важелями в цьому випадку залишаються фінансові санкції, які слід зробити більш жорсткими, до того ж відсоток неплатежів можна перекласти на споживачів шляхом підвищення тарифів, тобто застосувати фінансовий метод ціноутворення.

Таблиця 1.21

**Рекомендовані фінансові важелі та методи
для суб'єктів підприємництва в енергетичній галузі**

Типові критичні ризики	Рекомендовані фінансові важелі	Рекомендовані фінансові методи	
		з боку суб'єктів підприємництва	з боку держави
Несплата споживачами за отримані послуги	Фінансові санкції	Ціноутворення	Посилення карних заходів
Значна зношеність основних фондів	Прибуток, кредити	Інвестування	Державні інвестиції, грантове фінансування
Низька рентабельність діяльності	Податки	Оподаткування	Пільгове оподаткування
Різде зменшення експорту продукції внаслідок вжиття протекційних заходів іншими державами	Ціна	Ціноутворення	Зовнішньоекономічна політика
Розкрадання енергетичного обладнання	Фінансові санкції	Інвестування	Посилення карних заходів
Залежність від світових цін на енергоресурси внаслідок високої витрати енергоресурсів	Створення спеціальних фондів	Страховання та хеджування, інвестування	Пільгове кредитування
Залежність від постачання сировини для атомних електростанцій від Росії	Прибуток, кредити	Інвестування	Державні інвестиції

Загрозою, актуальність якої з роками тільки збільшується, є високий рівень споживання енергоресурсів підприємствами енергетики, внаслідок чого, з одного боку, рівень фінансової безпеки їх безпосередньо залежить від світових цін на енергоресурси, а з іншого – від поставок цієї сировини з Росії. Шляхів вирішення даної проблеми декілька. Стратегічним є, звичайно, оновлення технологічної бази та орієнтація на енергозбереження. Фінансовими важелями в цьому випадку будуть прибуток та кредити, а методами – інвестування з боку суб'єктів підприємництва та інших зацікавлених інвесторів, а також різні форми державної фінансової допомоги, зокрема державні інвестиції, грантове фінансування тощо. Ще одним напрямком, який можуть використовувати суб'єкти підприємництва енергетичної галузі, є створення стратегічного резерву нафти, природного газу та ядерного палива, причому це слід робити як на загальнодержавному рівні, так і на рівні суб'єктів підприємництва. Ці ж фінансові методи варто використовувати і для розв'язання проблеми значної зношеності основних засобів.

Значною зовнішньою загрозою для підприємств атомної енергетики є залежність від постачання сировини для атомних електростанцій від Росії. На цей час потреби атомної енергетики України задовольняються за рахунок вітчизняного урану лише на 30 %, решта покривається поставками з Росії. На жаль, ця залежність має не тільки економічний, але й політичний аспект, що тільки збільшує її актуальність. У випадку ж зриву поставок ядерного палива компенсувати його нестачу за рахунок власних джерел буде неможливо. Частковою нейтралізацією даної загрози може бути закріплення в довгострокових договорах чіткої і дуже значної матеріальної відповідальності постачальників, скажімо, у вигляді фінансових санкцій за невиконання зобов'язань. Стратегічною метою має бути створення власних джерел постачання такої сировини. Рекомендованими важелями в цьому випадку мають бути прибуток та кредити, а методами – інвестування, а також різні форми державної фінансової підтримки, а саме: державні інвестиції, пільгове кредитування, грантове фінансування.

Ще однією проблемою енергетичної галузі України, яка з'явилась з незалежністю України та переходом на ринкове ведення справ, стала стабільна тенденція розкрадання кольорових металів з ліній електропередач і трансформаторних підстанцій всіх класів напруг. Це призводить як до прямих втрат суб'єктів підприємництва на заміну та ремонт, так і до невиконання ними своїх зобов'язань через фізичну неможливість нормального функціонування, що негативно впливає на фінансову безпеку підприємств. На нашу думку, слід більш активно і жорстко використовувати такі фінансові важелі, як санкції та штрафи. У даному випадку щодо розкрадачів майна як з боку держави, так

і суб'єктів підприємництва. А зважаючи на те, що це лихо стало системним, суб'єктам підприємництва енергетичної галузі слід вже на стадії здійснення фінансового планування встановлювати відповідний відсоток на втрати від таких дій.

Враховуючи те, що останнім часом збільшуються обсяги експорту електроенергії, поступово зростає залежність рівня фінансової безпеки суб'єктів підприємництва енергетики від зовнішньоекономічної кон'юнктури, з одного боку, та зовнішньоекономічної політики держав-контрагентів – з іншого. У даному випадку, на нашу думку, доречно використовувати такі фінансові методи, як страхування та хеджування, ціноутворення, а також фінансові санкції. Водночас держава має захищати власні підприємства на світовому ринку, підвищуючи конкурентоспроможність продукції власних підприємств, шляхом використання таких методів, як пільгове оподаткування, а також фінансові інструменти зовнішньоекономічної політики.

Аналіз критичних ризиків легкої та харчової промисловості, коментарів експертів та аналітичних оглядів даної галузі сфери матеріального виробництва дозволив нам сформулювати такий перелік рекомендованих фінансових важелів та методів щодо забезпечення їх фінансової безпеки (табл. 1.22).

Таблиця 1.22

**Рекомендовані фінансові важелі та методи
для суб'єктів підприємництва легкої та харчової промисловості**

Типові критичні ризики	Рекомендовані фінансові важелі	Рекомендовані фінансові методи	
		з боку суб'єктів підприємництва	з боку держави
Зміни умов діяльності (додаткове ліцензування, сертифікації тощо)	Ціна	Ціноутворення	Державне регулювання
Втрата ринків збуту внаслідок високої конкуренції з боку імпортової продукції	Податки	Фінансове планування	Політика протекціонізму
Проблеми з сировиною, як наслідок, відмови від давальницьких схем постачання сировини	Ціна, пільги	Оподаткування	Державне замовлення
Проблеми з експортом продукції – оподаткування продукції, виробленої на давальницьких умовах	Податки	Оподаткування	Реформа податкового законодавства
Зміна валютного курсу гривні щодо основних світових валют	Страхові платежі, фінансові деривативи	Страховання, хеджування	Валютне регулювання

Підприємства легкої промисловості більш ніж на 95 % працюють на давальницькій сировині іноземних фірм, що робить їх надзвичайно залежними від державного регулювання саме питань, що стосуються особливостей роботи й оподаткування підприємств, що працюють на давальницьких умовах. Проблемами, що виникали останнім часом, були такі: зміна умов ввезення давальницької сировини та оподаткування готової продукції, виробленої з давальницької сировини, що призвело до простоїв виробництва внаслідок відсутності сировини для роботи, а також падіння рівня рентабельності як результату зростання витрат на сплату ПДВ, яких до цього не було. Фінансових можливостей для реагування на даний тип загроз у підприємств майже немає, окрім зміни схеми роботи. Тому переважну роль тут має відігравати держава. Вона повинна враховувати інтереси власних суб'єктів підприємництва під час здійснення державної політики як при встановленні ставок мита, так і при оподаткуванні певних груп товарів.

Коливання валютних курсів безпосередньо впливає на конкурентоспроможність української продукції на внутрішньому ринку, оскільки в разі падіння внутрішніх цін на імпортні товари різко зменшиться попит на продукцію українських товаровиробників, а отже, значно знизиться рівень їх фінансової безпеки. Варіантами захисту від таких коливань з боку підприємств можуть бути використання фінансових деривативів та хеджування. Крім того, держава під час здійснення валютного регулювання має враховувати інтереси власних підприємств.

Легка та харчова промисловість найбільше потерпають від конкуренції з боку імпортних товарів. Подолати цю загрозу суто власними силами суб'єкти підприємництва України не можуть, тому необхідна підтримка держави. Основними фінансовими методами в даному випадку можуть бути фінансові заходи протекційної зовнішньоекономічної державної політики, зокрема підвищення ставок ввізного мита. Ефективним, на наш погляд, може бути використання механізмів державного замовлення.

Останнім видом економічної діяльності в сфері матеріального виробництва, що був об'єктом аналізу для формування ефективної системи фінансової безпеки, стала нафтогазова промисловість (табл. 1.23).

Оскільки ряд проблем нафтогазової галузі є типовим явищем для промисловості України (значна енергоємність, високий рівень споживання енергоресурсів і відповідна залежність від постання енергоресурсів та цін на них), то їх ми не розглядатимемо окремо, оскільки фінансові важелі та методи їх вирішення були проаналізовані та перелічені нами вище при розгляді металургійної та енергетичної галузей. Наразі проаналізуємо специфічні загрози фінансовій безпеці суб'єктів підприємництва саме нафтогазової промисловості.

**Рекомендовані фінансові важелі та методи
для суб'єктів підприємництва нафтогазової промисловості**

Типові критичні ризики	Рекомендовані фінансові важелі	Рекомендовані фінансові методи	
		з боку суб'єктів підприємництва	з боку держави
Дуже низькі показники виходу світлих нафтопродуктів	Кредити, прибуток	Інвестиції в нове обладнання	Державні інвестиції
Збої в постачаннях сировини та надзвичайна сировинна залежність від Росії	Санкції	Інвестиції в розробку нових родовищ	Створення спеціальних фондів
Нестача власної сировини	Кредити, пільги		Зовнішньоекономічне регулювання
Збільшення цін на сировину	Пільги		
Нестача власних оборотних коштів	Кредити, пільги, санкції	Фінансове планування і прогнозування	Пільгове оподаткування
Політична нестабільність у відносинах із Росією	Санкції та пільги	Ціноутворення, оподаткування	Зовнішньоекономічна політика
Низька рентабельність діяльності	Ціни, податки	Пільгове оподаткування, ціноутворення	Пільгове кредитування
Державне регулювання та обмеження	Податки	Фінансове планування і прогнозування	Державне регулювання, оподаткування

Вітчизняна нафтопереробна промисловість має дуже низькі показники виходу світлих нафтопродуктів. На деяких підприємствах цей показник з бензину не перевищує 12 %, у той час як новітні технології дозволяють довести його до 80 % і вище. Вирішення цього питання стримується відсутністю необхідних коштів. Однак, як свідчать розрахунки, залучення іноземних інвесторів дозволило б упродовж двох років змінити стан справ у нафтопереробній промисловості України. Отже, проблема коштів переходить, таким чином, із площини їх відсутності у площину створення сприятливого інвестиційного клімату для їх надходження в цю галузь. До того ж розв'язання проблеми можливе шляхом спрямування частини кредитів іноземних і світових банків, що надходять до України, в цю важливу для економіки країни галузь виробництва.

Проблемою, що стримує розвиток нафтогазової промисловості, негативно впливаючи на рівень її фінансової безпеки, є низька рентабельність діяльності, яка є прямим результатом низьких цін на продукцію підприємств. Для нівелювання проблеми ми рекомендуємо використовувати цінові фінансові важелі і, відповідно, метод ціноутворення, які дозволять довести рівень цін до економічно обґрунтованого та підвищать рентабельність діяльності суб'єктів підприємництва нафтогазової промисловості.

Значною загрозою для фінансової безпеки суб'єктів підприємництва нафтогазової промисловості є державне регулювання даної сфери діяльності. Особливо це стосується рівня ввізного мита на нафтопродукти, а також обладнання для реконструкції та модернізації виробництва. Це прямо впливає на рівень конкурентоспроможності вітчизняних підприємств на міжнародній арені та прибутковість їх діяльності в цілому. Для зменшення негативного впливу даної загрози ми пропонуємо встановлення обґрунтованих рівнів ввізного мита на нафтопродукти з боку держави, а також звільнення від обкладання податком на додану вартість і скасування ввізного мита на обладнання для реконструкції та модернізації нафтопереробних заводів.

Серйозною загрозою для фінансової безпеки можуть бути збої в поставках сировини через аварії на нафто- і газопроводах. Механізмами її мінімізації ми вважаємо інвестиції в безпеку і контроль за станом нафто- і газопроводів. Відповідно, фінансовим важелем може бути прибуток, якщо мова йде про власні ресурси чи кредити у випадку залучених коштів.

Таким чином, на нашу думку, використання пропонованих нами фінансових важелів і методів дозволить значно підвищити рівень фінансової безпеки як окремих суб'єктів підприємництва, так і цілих галузей народного господарства та промисловості в цілому.

Заключною підсистемою, що необхідна для ефективної діяльності системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва, є підсистема контролю та оцінки результатів. Саме контроль є тією ланкою, що має пов'язати між собою усі пропоновані нами підсистеми.

Контролем визначається процес забезпечення досягнення організацією своїх цілей, за допомогою якого керівники досягають відповідності фактичних дій із запланованими, він розглядається як одна з обов'язкових функцій будь-якого управлінського впливу, що є його логічним завершенням. Основною метою системи контролю будь-якого процесу визнано своєчасне виявлення відхилень від нормального (запланованого) перебігу провадження та здійснення адекватних управлінських заходів щодо покращання становища для забезпечення

виконання розроблених планів, досягнення встановлених цілей діяльності [165, с. 458].

Під оцінкою будемо розуміти співвідношення об'єкта з прийнятим критерієм, взірцем чи нормою [262, с. 864].

Отже, функції контролю за результативністю заходів щодо забезпечення фінансової безпеки, оцінки їх ефективності та достатності, а також координації інформаційних потоків у рамках пропонованої нами системи здійснюються підсистемою контролю й оцінки.

Мета підсистеми – контроль за належним виконанням своїх функцій іншими підсистемами та достовірна оцінка результативності й ефективності їх діяльності.

Підсистема контролю та оцінки має вирішувати такі завдання:

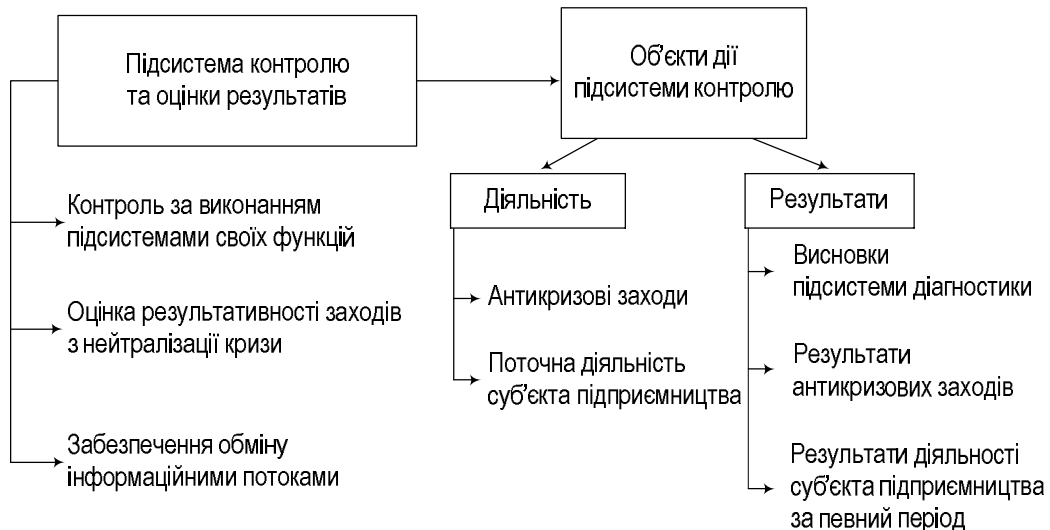
- контроль за виконанням своїх функцій іншими підсистемами системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва;
- на підставі даних інших підсистем – визначення причин і масштабів кризи, а також результатів, яких необхідно досягти в рамках реалізації антикризових заходів;
- порівняння досягнутих результатів з очікуваними показниками;
- визначення ступеня відхилення фактичних результатів від запланованих;
- контроль за розробкою оперативних рішень з нормалізації фінансової діяльності підприємства;
- оцінка ефективності заходів щодо нейтралізації кризи, висновки про їх достатність та необхідність додаткових заходів;
- спостереження за ходом реалізації завдань з фінансового управління;
- забезпечення обміну інформаційними потоками між ключовими підсистемами та обробка інформаційних потоків усередині системи.

Отже, функціонально контроль вирішує цілий комплекс завдань та поєднує між собою всі ключові елементи системи фінансової безпеки суб'єкта підприємництва. Він забезпечує взаємозв'язок між формуванням інформаційної бази, аналізом, плануванням, розробкою та реалізацією антикризових заходів, оцінкою їх ефективності та формуванням висновків (рис. 1.12).

І якщо інші підсистеми системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва, по суті, є виконавчими, то саме підсистема контролю повинна містити в собі аналітико-управлінські основи. Тому ми пропонуємо виділяти три ключові складові діяльності підсистеми контролю й оцінки результативності:

1. Методологічна складова – розробка методології оцінки рівня фінансової безпеки, участь у розробці антикризової програми.

2. Безпосередньо контроль – забезпечення достовірності даних від інших підсистем, контроль за виконанням підсистемами поставлених перед ними завдань.
3. Аналітична частина – обмін інформаційними потоками, аналіз змісту інформаційних потоків, аналіз відхилень, виявлення причин кризових ситуацій, вироблення рекомендацій керівнику.

Рис. 1.12. Комплекс контролю для забезпечення фінансової безпеки суб'єкта підприємництва

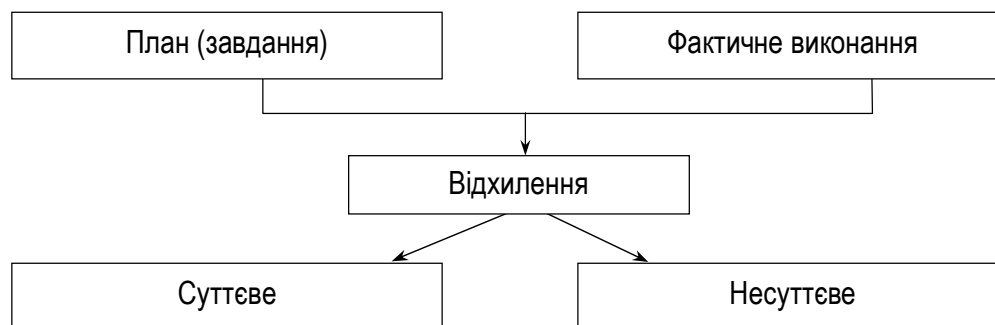
У рамках дії системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва ми пропонуємо здійснювати два типи контролю:

- поточний. Здійснюється безпосередньо під час функціонування суб'єкта підприємництва та виконання антикризових заходів. Його головною метою є відстеження відповідності фактичних результатів до поставлених завдань. А також оцінюється ступінь ефективності та адекватності дій щодо забезпечення фінансової безпеки;
- підсумковий. Здійснюється за фактом закінчення звітного періоду чи реалізації комплексу антикризових заходів. Його мета – перевірка відповідності досягнутих результатів поставленим цілям, а також оцінка ефективності розпочатих заходів та ухвалення рішення про необхідність додаткових заходів щодо забезпечення фінансової безпеки.

Наразі деталізуємо окремі аспекти функціонування підсистеми контролю та оцінки результатів. Ключовою функцією цієї підсистеми є оцінка результатів дії системи фінансової безпеки та окремих її складових, ефективності їх функціонування та достатності. Підсумком

дії функції оцінки є формування висновків за проведеною роботою. Дана функція реалізується шляхом проведення контролю за виконанням планів, аналізу відхилень і внесенням необхідних коректив. Завдання контролю за виконанням планів – звернути увагу на істотні відхилення, що вимагають детального аналізу. Це можна здійснити шляхом управління за відхиленнями.

Управління за відхиленнями – це принцип управління, при якому менеджер концентрує увагу тільки на істотних відхиленнях від плану і не звертає уваги на показники, що виконуються задовільно (рис. 1.13).

Рис. 1.13. Схема управління за відхиленнями

Визначення відхилень допомагає виявити зони ефективності чи неефективності системи фінансової безпеки або окремих її складових. Окрім визначення суми відхилення, важливо з'ясувати причину цього відхилення. Коли причина відома, менеджер може прийняти відповідні дії для корегування проблеми.

Зіставлення фактично досягнутих та планових (цільових) показників діяльності здійснюється шляхом їх порівняння та розрахунку показників абсолютного та відносного відхилень. Характер порівняння по кожному з показників системи контролю визначається його сутністю. Показники, що використовуються для цього, залежать від характеру діяльності, що аналізується. Якщо об'єктом аналізу є ліквідність, то, відповідно, ключовими є фінансові показники, що характеризують саме ліквідність. Отже, відповідність чи не відповідність їх нормам і буде визначати – виконано план чи ні, наскільки ефективно діяв суб'єкт підприємства під час здійснення фінансового управління чи виконання комплексу антикризових заходів.

Практично реалізовувати оцінку рекомендується шляхом проведення повторної діагностики, під час якої особливу увагу приділяють саме кризовим ділянкам роботи суб'єкта підприємництва.

Підсумковим критерієм ефективності буде поліпшення фінансового стану підприємства як з точки зору кількісного, так і якісного аналізу.

При цьому найбільш складним етапом роботи контролера є визначення допустимих меж відхилення контрольних показників та оцінка ступеня нейтралізації того чи іншого кризового явища. Згідно з класичним підходом до здійснення контролю, на підготовчому етапі мають бути визначені та зафіксовані допустимі межі відхилення та прогнозні значення за кожним з контрольованих показників у сумі або у відсотках. Розмір допусків залежить від трьох факторів: характеристики контрольного стандарту, масштабів діяльності, прийнятої стратегії. Кількісні параметри допустимих відхилень, як правило, не обґрунтовуються, а задаються емпірично, враховуючи досвід експерта та специфіку процесу, що контролюється.

Після визначення фактично досягнутих результатів та їх порівняння з встановленими стандартами процес контролю вступає в третій, заключний етап – обґрунтування необхідних заходів.

Як відомо, існує три варіанти рішень, що можуть прийматися суб'єктом контролю:

- не здійснювати ніяких дій;
- розробити план додаткових заходів, спрямованих на доведення фактичного стану суб'єкта підприємництва до його цільового стану (відповідно до визначених цільових параметрів);
- провести коригування визначених цільових параметрів.

Реакція менеджера на відхилення залежить від їх величини та причин, що призвели до них. Якщо відхилення несуттєві, то менеджер може їх ігнорувати, тобто не вивчати причини появи. Значні відхилення вимагають детального вивчення за допомогою додаткової інформації. Залежно від причин виникнення, відхилення поділяються на дві групи: відхилення, що виникли в результаті планування, та відхилення, що з'явилися як результат діяльності. Перші пов'язані з помилками і прорахунками в процесі складання прогнозів, визначення функцій доходів і витрат та ін. Другі є результатом діяльності персоналу або певних дій [25].

Ще однією функцією, що має виконувати підсистема контролю та оцінки результатів, є обмін інформаційними потоками між підсистемами фінансової безпеки суб'єкта підприємництва та аналітична робота. Вона є ланкою, яка поєднує інші частини системи. Саме підсистема контролю та оцінки результатів відповідає за інформаційні потоки, зокрема їх переміщення та доходження до адресата. Крім того, перевіряється зворотний зв'язок: чи правильно інтерпретована інформація, чи вживаються заходи. Вона є буфером між іншими підсистемами (рис. 1.14).

Рис. 1.14. Схема обміну інформаційними потоками в рамках системи фінансової безпеки суб'єкта підприємництва

Інформація, що постачається контролерами, використовується менеджерами з метою:

- а) планування, оцінки й управління діяльністю компанії;
- б) забезпечення належного використання та збереження активів компанії;
- в) комунікації із зацікавленими зовнішніми особами.

Очевидно, що для реалізації своїх функцій менеджерам необхідна інформація: повна, достовірна, своєчасна. При цьому необхідна не просто інформація, а інформація систематизована, проаналізована, інтерпретована й агрегована. Саме в цьому полягає завдання контролерів: в інформаційній, а також консультаційній підтримці менеджерів для того, щоб останні могли якісно виконувати свою роботу.

Вони виконують її двома способами, тобто постійно вирішують два завдання:

- постачають інформацію менеджерам;
- безпосередньо беруть участь у процесі фінансового менеджменту як внутрішні консультанти.

Як ми відзначили, постачанням інформації робота контролера не обмежується. Контролери активно включені в процес управління компанією:

- беруть участь у прийнятті стратегічних, тактичних та оперативних рішень;
- разом з менеджментом вносять свій вклад у забезпечення координації зусиль окремих підрозділів компанії;

- працюють на те, щоб компанія функціонувала як єдиний організм із метою досягнення найкращих результатів у довгостроковій, середньостроковій і короткостроковій перспективах.

Контролер в системі фінансової безпеки суб'єкта підприємництва несе відповідальність не тільки за побудову комплексу заходів щодо протидії кризовим явищам, але і за адаптацію персоналу компанії до роботи з цією системою. В обов'язки контролера також входить забезпечення учасників процесу фінансового управління необхідною фінансово-економічною інформацією, наприклад, фактичними даними минулих періодів, цільовими показниками на перспективу, плановими значеннями ряду коефіцієнтів, лімітів та нормативів, прогностичним показником інфляції та ін. Нарешті, контролер відповідає за організацію процесів попередження криз, а значить, повинен вміти переконувати інших у необхідності здійснення заходів щодо забезпечення фінансової безпеки.

Як бачимо, підсистема контролю та оцінки результатів не обмежується лише внутрішнім контролем за реалізацією заходів щодо забезпечення фінансової безпеки та оцінкою їх результативності, але й є ефективною координуючою системою забезпечення взаємозв'язку між формуванням інформаційної бази, діагностикою, плануванням і контролем.

Отже, контроль, з одного боку, є заключним етапом процесу забезпечення фінансової безпеки суб'єкта підприємництва, а з іншого – ланка, що поєднує всі інші складові пропонованої нами системи. Він забезпечує зворотний зв'язок, оцінюючи ефективність фінансових заходів та звертаючи увагу менеджерів на значні відхилення від запланованих показників, що дає можливість приймати оперативні управлінські рішення, спрямовані на виконання поставлених завдань. Застосування контролю дозволяє суттєво підвищити ефективність дії системи фінансової безпеки суб'єкта підприємництва в цілому.

Таким чином, використання пропонованої системи фінансової безпеки на суб'єктах підприємництва з урахуванням розроблених у роботі пропозицій дозволить підвищити рівень їх фінансової безпеки, ступінь ефективності та захищеності діяльності.

Розділ 2

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА БАНКІВ

2.1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ БАНКІВ

2.1.1. Роль і місце фінансової безпеки банків у системі забезпечення фінансової безпеки держави

Із прискоренням розвитку людства зменшуються періоди виникнення глобальних економічних криз, зростають їх масштаби, а головне – вони із сфери виробництва зміщуються в сферу фінансів, а в цій сфері, у свою чергу, акцент зміщується в банківський сектор. Таким чином, проблеми забезпечення фінансової безпеки банків сьогодні є найважливішими чинниками не тільки національної, але й міжнародної економіки.

Щодо банківської системи України, то в міру залучення економіки нашої країни до світової, із збільшенням ступеня її інтеграції в світову фінансову систему, залежність від нестабільності на світових фінансових ринках зростає. Зокрема, вплив останньої світової кризи все сильніше позначається на банківській системі України – починають виникати проблеми з ліквідністю, зростає вартість ресурсів для банків, згортаються перспективні проекти через нестачу фінансових ресурсів і неможливість їх отримання на зовнішніх ринках.

Схематично місце фінансової безпеки банків у фінансовій безпеці країни можна зобразити таким чином (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Структура фінансової безпеки [28]

Таким чином, безпека банків є частиною фінансової безпеки країни. Необхідно відзначити той факт, що банківська система є найважливішою складовою фінансово-кредитної сфери держави. Тобто, по суті, саме стан банківського сектора і визначає рівень фінансово-кредитної безпеки, а отже, багато в чому і рівень фінансової безпеки держави.

С.І. Адаменко відзначає, що “проблеми банківської сфери є одночасно і проблемами фінансової безпеки держави”. Він також підкреслює, що “саме стабільність і надійність банківської системи, удосконалення банківського менеджменту і зміцнення його стратегічної складової можуть забезпечити фінансову безпеку держави” [4].

У цілому, можна констатувати, що проблемам забезпечення фінансової безпеки банківських установ присвячено достатньо невелику кількість досліджень. Як бачимо, дана наукова проблематика на сьогоднішній день залишається малорозробленою. Цим, зокрема, пояснюється відсутність єдиного загальноприйнятого підходу до визначення даного поняття. Також потрібно відзначити, що досить велика кількість авторів взагалі ігнорують питання фінансової безпеки і, як правило, розглядають або економічну безпеку банку, або безпеку взагалі.

Автори, які займаються дослідженням фінансової безпеки, вказують на те, що дана проблема має два аспекти. З одного боку, необхідно працювати над забезпеченням фінансової безпеки банківської системи в цілому, а з іншого, потрібно також досліджувати питання забезпечення фінансової безпеки окремої банківської установи.

Розглянемо ключові визначення в даній сфері та їх співвідношення. Насамперед розглянемо існуючі визначення економічної та фінансової безпеки банківської системи.

Поняття економічної безпеки банківської системи, як правило, визначається як стан, при якому фінансова стабільність і репутація банківських установ не може бути втрачена внаслідок цілеспрямованих дій певної групи осіб або організації як всередині, так і за межами держави, а також через негативні макроекономічні та політичні фактори [113].

Щодо фінансової безпеки банківської системи, то її розглядають у двох аспектах:

- 1) з погляду фінансових наслідків їх діяльності для країни в цілому та окремих клієнтів і контрагентів;
- 2) з погляду недопущення та запобігання явним і потенційним загрозам фінансовому стану всієї банківської системи країни, Національного банку України й окремих банківських установ [28, с. 228].

Розглянемо існуючі підходи до визначення безпеки в цілому і фінансової безпеки окремо взятого банку зокрема.

Фінансова безпека окремого банку тісно пов'язана з безпекою банківської системи в цілому. Вони взаємно впливають одна на одну. З одного боку, проблеми, що виникли в одному банку, здатні викликати ефект доміно і привести до системної банківської кризи. Пояснюється це самою природою банківської діяльності. Банки працюють переважно на чужих грошах на відміну, наприклад, від промислових підприємств, і тому будь-яка недовіра з боку населення до окремого банку (особливо великого) може викликати масовий відтік депозитів з банківської системи. З іншого боку, структурні проблеми банківського сектора підривають довіру до будь-якого окремо взятого банку. Все це пояснює ту важливу роль, яку відіграє забезпечення фінансової безпеки банків.

Великий економічний словник дає таке визначення. Безпекою банку є стан захищеності його життєво важливих інтересів від недобросовісної конкуренції, протиправної діяльності кримінальних формувань і окремих осіб, здатність протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам, зберігати стабільність функціонування і розвитку відповідно до статутних цілей [49, с. 75]. При цьому поняття фінансової безпеки банків у даному словнику не розглядається.

М.І. Зубок і Л.В. Ніколаєв у спільній роботі “Організаційно-правові основи безпеки банківської діяльності в Україні” виділяють такі види банківської безпеки:

1. Особиста безпека – забезпечення ритмічної роботи, вільного переміщення та відпочинку кожного працівника банку.
2. Колективна безпека – забезпечення планового й ефективного ритму роботи підрозділів банку.
3. Економічна безпека – забезпечення умов для ефективного проведення банком операцій і здійснення угод, зберігання та раціонального використання кредитних і фінансових ресурсів банку, надійного зберігання і транспортування готівки та цінностей.
4. Інформаційна безпека – формування інформаційних ресурсів банку й організація гарантованого їх захисту [114, с. 4-5].

Питання фінансової безпеки М.І. Зубок і Л.В. Ніколаєв не розглядають.

П.А. Герасимов також робить акцент лише на економічній безпеці банку, не розглядаючи окремо фінансову безпеку банку. На його думку, економічна безпека банку – “це не лише стан захищеності інтересів самого банку та його акціонерів, матеріальних, фінансових, інформаційних та інших ресурсів від існуючих і потенційних загроз, але й забезпечення

поступального розвитку банку і абсолютного виконання контрагентами прийнятих ними перед банком зобов'язань” [71, с. 21].

У той же час кількість робіт, в яких розглядається поняття “фінансова безпека банків”, значно менша. У результаті, як ми підкресливали раніше, дотепер не існує єдиного, загальноприйнятого визначення даного поняття.

На думку О.І. Хитріна, фінансову безпеку банку можна визначити як динамічний стан, при якому він:

- 1) юридично і технічно здатний виконувати та реально виконує властиві йому функції;
- 2) забезпечує стійкий захист життєво важливих соціально-економічних інтересів громадян, господарюючих суб'єктів, суспільства та держави від негативного впливу внутрішніх і зовнішніх загроз;
- 3) володіє потенціалом як для кількісного, так і для якісного зростання і має в своєму розпорядженні механізми для реалізації даного потенціалу [285, с. 122].

Також він вказує на те, що головною метою фінансової безпеки банку є усунення можливостей нанесення шкоди банку або упущення ним вигоди, забезпечення його стійкого та максимально ефективного функціонування в даний момент часу та накопичення достатнього потенціалу розвитку і зростання в майбутньому, якісна реалізація операцій і угод [285, с. 123].

Даний підхід, на наш погляд, є не зовсім вдалим і викликає достатньо велику кількість питань. По-перше, надлишковим є використання терміна “динамічний стан”. По-друге, перший пункт визначення належить до організаційно-правових основ безпеки банків. По-третє, другий пункт стосується більшою мірою банківської системи, а не окремо взятого банку. Таким чином, запропоноване визначення не може вважатися повним та точним.

Д.А. Артеменко у своїй дисертаційній роботі в складі економічної безпеки банку виділяє такі її складові: фінансову, технічну, правову, інформаційно-технологічну, соціально-психологічну, організаційну. Він підкреслює, що фінансова складова є основою забезпечення економічної безпеки банківської діяльності, тому що в стійкому, ефективно працюючому банку, є достатньо коштів для вирішення завдань щодо захисту інформації, охорони співробітників, залучення у всі структури висококваліфікованих співробітників.

Сутність фінансової безпеки банківської діяльності, на думку Д.А. Артеменка, полягає в забезпеченні організаційно-управлінських, режимних, технічних і профілактичних заходів, що гарантують якісний захист прав та інтересів банку, зростання статутного капіталу,

підвищення ліквідності активів, забезпечення поворотності кредитів, збереження фінансових і матеріальних цінностей [17]. У даному визначенні автор не зовсім правильно розуміє сутність безпеки, оскільки безпека – це певний стан, а не забезпечення заходів. Також є підстави і для критики другої частини визначення, де, по суті, наводиться перелік результатів, які можуть бути досягнуті, що не має відношення до визначення фінансової безпеки.

Головним недоліком розглянутих вище підходів до розуміння сутності фінансової безпеки банківської діяльності є ігнорування авторами того факту, що фінансова безпека безпосередньо пов'язана та визначається саме фінансовими складовими діяльності банку – рівнем фінансових ресурсів, їх достатністю й ефективністю використання, а також спрямована в першу чергу на фінансові аспекти діяльності банку. Саме цим і відрізняється фінансова безпека від економічної.

Інше трактування дає відомий дослідник проблем економічної безпеки О.І. Барановський. На його думку, фінансова безпека банку – це:

- сукупність умов, при яких потенційно небезпечні для фінансового стану банківської установи дії або обставини ліквідовані або зведені до такого рівня, при якому вони не можуть завдати збитку встановленому порядку функціонування банку, збереженню і відтворенню його майна, інфраструктури, а також перешкоджати досягненню банком статутних цілей;
- стан захищеності фінансових інтересів комерційного банку, його фінансової стійкості, а також середовища, в якому він функціонує [26, с. 12-13].

Дане визначення, на нашу думку, краще відображає сутність фінансової безпеки банку. У той же час хотілося б відзначити ряд дискусійних моментів, наявних у цьому варіанті визначення.

По-перше, О.І. Барановський пише, що фінансова безпека – це умови, при яких потенційні загрози можуть бути ліквідовані. Більш правильно говорити не тільки і не стільки про запобігання загрозам, а про те, аби досягти такого стану банку, при якому він здатний протистояти і загрозам, що вже настали.

По-друге, автор вказує, що фінансова безпека – це стан захищеності середовища, в якому функціонує банк. На наш погляд, необхідно було уточнити, про яке саме середовище йде мова (внутрішнє, зовнішнє) і від чого має бути захищений банк.

Проведений аналіз дозволяє нам зробити висновок, що фінансова безпека є невід'ємною і важливою складовою частиною економічної безпеки банківської установи, оскільки успішно працюючий банк генерує достатній обсяг коштів для того, щоб бути застрахованим від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Таким чином, виходячи з різних трактувань сутності фінансової безпеки, проаналізованих нами вище, можемо виділити такі ключові характеристики фінансової безпеки банків:

- 1) забезпечує рівноважний і стійкий фінансовий стан банку;
- 2) сприяє ефективній діяльності банку;
- 3) дозволяє на ранніх стадіях визначити проблемні місця в діяльності банку;
- 4) нейтралізує кризи і запобігає банкрутствам.

Базуючись на ключових характеристиках фінансової безпеки банків, враховуючи трактування даного поняття в роботах учених-економістів, ми пропонуємо таке визначення фінансової безпеки банку, під яким слід мати на увазі такий стан банківської установи, який характеризується збалансованістю і стійкістю до впливу зовнішніх і внутрішніх загроз, його здатністю досягати поставлених цілей і генерувати достатній обсяг фінансових ресурсів для забезпечення стійкого розвитку.

При цьому для забезпечення фінансової безпеки банку необхідно вирішити такі завдання, як:

- забезпечення достатньої фінансової стійкості й незалежності комерційного банку;
- підтримка технологічної незалежності та конкурентоспроможності, формування високого технічного та технологічного потенціалу;
- оптимізація організаційної структури, постійне удосконалення виконання функцій менеджменту;
- правовий захист всіх видів діяльності банку;
- створення захисту інформаційного середовища банку, його комерційної таємниці;
- формування умов для безпечної роботи співробітників банку;
- збереження й ефективне використання фінансових, матеріальних та інформаційних ресурсів банку [285, с. 123].

Базуючись на дослідженнях М.М. Єрмошенка і О.І. Барановського, можна зробити висновок, що основна мета фінансової безпеки банку полягає в безперервній і стійкій підтримці такого стану, який характеризується збалансованістю і стійкістю до впливу зовнішніх і внутрішніх загроз [28; 106].

Проведений аналіз наукових робіт [17; 26; 28; 71; 106; 114; 285] показав, що фінансова безпека банку визначається:

- стабільністю і стійкістю фінансового стану банку;
- ступенем ефективності його фінансово-економічної діяльності;
- рівнем контролю за зовнішніми і внутрішніми ризиками;
- рівнем достатності власного капіталу;
- ступенем захищеності інтересів акціонерів.

Сутнісні характеристики фінансової безпеки банку можуть бути подані таким чином:

1. Фінансова безпека є одним з основних елементів економічної безпеки банку.
2. Фінансова безпека може бути охарактеризована за допомогою системи кількісних та якісних показників.
3. Показники фінансової безпеки повинні мати порогові значення, за якими можна судити про ступінь фінансової безпеки банку.
4. Фінансова безпека банку повинна забезпечувати його розвиток і стійкість. Показником розвитку банку є зростання його ринкової вартості, а показником стійкості – фінансова рівновага банку як в довгостроковому, так і в короткостроковому періодах.
5. Фінансова безпека забезпечує захищеність фінансових інтересів банку, його клієнтів та акціонерів.

Перед фінансовою безпекою банків поставлені такі завдання:

- 1) ідентифікація ризиків і пов'язаних з ними потенційних небезпек;
- 2) визначення індикаторів фінансової безпеки банку;
- 3) впровадження системи діагностики та моніторингу стану фінансової безпеки;
- 4) розробка заходів, спрямованих на забезпечення фінансової безпеки банку як в короткостроковому, так і в довгостроковому періодах;
- 5) контроль за виконанням запланованих заходів;
- 6) аналіз виконання заходів, їх оцінка, коректування;
- 7) ідентифікація загроз банку і коректування індикаторів залежно від зміни стану зовнішнього середовища, цілей і завдань банку.

Таким чином, фінансова безпека банку є важливою складовою фінансової, а отже, і національної безпеки, і є таким станом банківської установи, що характеризується збалансованістю і стійкістю до впливу зовнішніх і внутрішніх загроз, її здатністю досягати поставлених цілей і генерувати достатній обсяг фінансових ресурсів для забезпечення стійкого розвитку.

2.1.2. Оцінка сучасного стану банківської системи України в контексті рівня її безпеки

Банківська система України протягом останніх років залишалась однією з найбільш інвестиційних привабливих сфер економічної діяльності. Про це свідчать як резонансні покупки флагманів вітчизняної банківської системи (наприклад, “Укрсоцбанк”, “Аваль”, “УкрСиббанк”), що визначило лідерство саме банківської сфери на ринку злиття і поглинань, випередивши металургійний комплекс та інші сфери матеріального виробництва, так і показники розвитку банківської системи

в цілому – зростання активів, прибутків, капіталізації та інших фінансових показників діяльності.

Загальний аналіз розвитку банківської системи України за останні шість років наведений у таблиці 2.1.

Як бачимо, банківська система України перебуває на стадії зростання, що підтверджується збільшенням основних показників діяльності банків. Активи в 2006 році в порівнянні з 2005 роком зросли на 60 %. Загальний же їх обсяг за останні п'ять років збільшився практично в шість разів. В основному дане зростання активів обумовлене зростанням обсягів кредитної діяльності (сума наданих кредитів суб'єктам господарювання зросла більш ніж на 70 % за 2005-2006 роки, кредитів фізичним особам більш ніж на 130 %).

Ще одним позитивним чинником є зростання балансового капіталу банківської системи – 67,25 % за 2005-2006 роки і більш ніж у 7 разів за останні шість років, а також зростання ефективності діяльності банків, про що свідчить динаміка рентабельності активів, яка збільшилася з –0,09 % у 2000 році до 1,61 у 2006 році.

Таблиця 2.1

**Основні показники розвитку банківської системи України
за період з 2002 до 2007 року**

Назва показника	01.01.2002	01.01.2003	01.01.2004	01.01.2005	01.01.2006	01.01.2007	абсолютна зміна	відносна зміна, %
1. Кількість зареєстрованих банків	189	182	179	181	186	193	7	3,76
2. Кількість банків, що діють	152	157	158	160	165	170	5	3,03
2.1. З них: з іноземним капіталом	21	20	19	19	23	35	12	52,17
2.1.1. Зокрема з 100-процентним капіталом	6	7	7	7	9	13	4	44,44
3. Частка іноземного капіталу в статутному капіталі банку, %	12,5	13,7	11,3	9,6	19,5	27,6	8.1	41,54
4. Загальні активи	50 785	67 774	105 539	141 497	223 024	353 086	130 062	58,32
4.1. Чисті активи	47 591	63 896	100 234	134 348	213 878	340 179	126 301	59,05
5. Високоліквідні активи	7 744	9 043	16 043	23 595	36 482	44 851	8 369	22,94
6. Кредитний портфель	32 097	46 736	73 442	97 197	156 385	269 688	11 3303	72,45
6.1. Кредити, надані суб'єктам підприємства	26 564	38 189	57 957	72 875	109 020	167 661	5 8641	53,79

Продовж. табл. 2.1

Назва показника	01.01.2002	01.01.2003	01.01.2004	01.01.2005	01.01.2006	01.01.2007	абсолютна зміна	Відносна зміна, %
6.2. Кредити, надані фізичним особам	1 373	3 255	8 879	14 599	33 156	77 755	44 599	134,51
7. Довгострокові кредити	5 683	10 690	28 136	45 531	86 227	157 224	70 997	82,34
7.1. Довгострокові кредити, надані суб'єктам підприємництва	5 125	9 698	23 239	34 693	58 528	90 576	32 048	54,76
8. Проблемні кредити (прострочені й сумнівні)	1 863	2 113	2 500	3 145	3 379	4 456	1 077	31,87
9. Вкладення в цінні папери	4 390	4 402	6 534	8 157	14 338	14 466	128	0,89
10. Резерви за активними операціями банків	3 194	3 905	5 355	7 250	9 370	13 289	3 919	41,82
10.1. Відсоток виконання формування резерву	85,4	93,3	98,2	99,7	100,05	100,1	0,05	0,05
10.2. Резерв на відшкодування можливих втрат за кредитними операціями	2 963	3 575	4 631	6 367	8 328	12 246	3 918	47,05
11. Пасиви, всього	47 591	63 896	100 234	134 348	213 878	340 179	126 301	59,05
12. Балансовий капітал	7 915	9 983	12 882	18 421	25 451	42 566	17 115	67,25
12.1. Сплатений зареєстрований статутний капітал	4 575	6 003	8 116	11 648	16 144	26 266	10 122	62,70
12.2. Частка капіталу в пасивах	16,6	15,6	12,9	13,7	11,9	12,5	0,6	5,04
13. Зобов'язання банків	39 676	53 913	87 352	115 927	188 427	297 613	109 186	57,95
13.1. У тому числі суб'єктів господарювання	15 653	19 703	27 987	40 128	61 214	76 898	156 84	25,62
13.2. Кошти фізичних осіб	11 165	19 092	32 113	41 207	72 542	106 078	335 36	46,23
14. Регулятивний капітал, млн. грн.	8 025	10 099	13 274	18 188	26 373	71 148	44 775	-69,78
15. Адекватність регулятивного капіталу (H2)	20,69	18,01	15,11	16,81	14,95	14,19	-0,76	-5,08
16. Доходи, млн. грн.	8 583	10 470	13 949	20 072	27 537	41 645	14 108	51,23
17. Витрати, млн. грн.	8 051	9 785	13 122	18 809	25 367	37 501	12 134	47,83
18. Результат діяльності, млн. грн.	532	685	827	1 263	2 170	4 144	1 974	90,97
19. Рентабельність активів, %	1,27	1,27	1,04	1,07	1,31	1,61	0,3	22,90
20. Рентабельність капіталу, %	7,5	7,97	7,61	8,43	10,39	13,52	3,13	30,13
21. Чиста відсоткова маржа, %	6,94	6	5,78	4,9	4,9	5,3	0,4	8,16
22. Чистий спред, %	8,45	7,2	6,97	5,72	5,78	5,76	-0,02	-0,35

Незважаючи на позитивну динаміку розвитку банківської системи України, слід зазначити ряд факторів, які викликають стурбованість перспективами її подальшого зростання. В основному, побоювання викликають не стільки кількісні характеристики показників діяльності банків, скільки рівень їх захищеності та фінансової стійкості, які становлять основу фінансової безпеки.

До таких тривожних симптомів, зокрема, можна віднести високі темпи зростання кредитування фізичних осіб, оскільки даний вид кредитування є більш ризиковим, ніж кредитування суб'єктів підприємництва. Проте банки, прагнучи збільшити ринкову частку, нехтують даним фактом.

Ще одним негативним фактором є падіння адекватності регулятивного капіталу – основного показника, який характеризує рівень захищеності банку. За останні 5 років він знизився практично на 20 %.

Той факт, що кошти фізичних осіб становлять практично 30 % від пасивів вітчизняних банків, також не можна назвати позитивним, оскільки саме фізичні особи найбільш схильні до морального ризику, а також різного роду негативних очікувань. Отже, в разі появи панічних настроїв все це може вкрай негативно позначитися на діяльності банківської системи і стати причиною банківської кризи. При цьому тенденція останніх шести років вказує на те, що дана залежність від коштів фізичних осіб тільки зростатиме (частка депозитів фізичних осіб зросла з 18 на початок 2002 року до 31 % на 01.01.2007).

Таким чином, показники, що характеризують потенційні загрози в діяльності банків (достатність капіталу, структура пасивів, динаміка окремих складових кредитного портфеля) показують, що намітилися деякі негативні тенденції, а це може знизити рівень фінансової безпеки як банківської системи в цілому, так і окремих банків.

Про те, що всілякі кризи є постійними супутниками банківських систем, свідчать дослідження міжнародних організацій. За наявними даними з початку 70-х років минулого століття близько 130 країн (три чверті країн – членів Міжнародного валютного фонду (далі – МВФ)) відчували локальні або системні банківські кризи [196].

Таким чином, навіть в умовах бурхливого зростання банкам не варто забувати про підтримку належного рівня фінансової безпеки.

Для того, щоб зробити більш обґрунтовані висновки відносно рівня фінансової безпеки українських банків, необхідно проаналізувати зміни, які відбулися за останні декілька років.

Оскільки на фінансову безпеку банків впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники, а банківська система України є частиною економічної системи нашої країни, насамперед необхідно з'ясувати, чи

не є загрозою банкам саме економічне середовище, в якому вони функціонують. Для цього проведемо експрес-аналіз основних макроекономічних індикаторів.

Його результати наведені в таблиці 2.2.

Аналіз основних макроекономічних індикаторів розвитку країни показав, що економіка розвивається стабільно, достатньо високими темпами. За останні 5 років номінальний ВВП України зріс більш ніж в 2 рази. Рівень безробіття знизився з 9 до 8,5 %. Обсяг золотовалютних резервів збільшився майже в 5 разів.

Таблиця 2.2

**Динаміка основних макроекономічних показників України
за період з 2002 до 2006 року**

Показник	2002	2003	2004	2005	2006	Зміна з 01.01.2007 до 01.01.2006	
						абсолютна	відносна, %
ВВП (номінальний), млрд. грн.	267	344	419	477	565	88	18,45
ВВП, млрд. дол.	50	65	82	94	112	18	19,15
Приріст реального ВВП, %	9,41	12,11	2,60	2,5	1,99	-0,51	-20,40
Населення, млн. чоловік	47,51	46,99	46,85	46,8	46,75	-0,05	-0,11
ВВП на душу населення, дол.	1 056	1 378	1 745	2 015	2 388	373	18,51
Приріст реального ВВП на душу населення, %	10,63	13,35	2,90	2,61	2,1	-0,51	-19,54
Приріст ІСЦ, %	5,20	9,00	13,60	10,9	10	-0,9	-8,26
Рівень безробіття, %	9,10	8,80	8,60	8,5	8,5	0	0,00
Дефіцит/профіцит Державного бюджету, млрд. грн.	1,6	-0,5	-11	-7,8	-3,7	4,1	-52,56
Грошова маса (агрегат М3), млн. грн.	64 870	95 043	125 801	194 071	261 063	66 992	34,52
Золотовалютні резерви, млн. дол.	4 417	6 937	9 525	19 391	22 256	2 865	14,77
Зовнішній борг, млрд. грн.	н.д.	20	30,6	39,6	54,3	14,7	37,12
Внутрішній борг, млрд. грн.	21,3	20,5	21	19,2	16,6	-2,6	-13,54
Імпорт в млн. дол.	21 494	27 665	36 313	43 707	53 307	9 600	21,96
Обмінний курс, грн./дол. США на кінець року	5,33	5,30	5,05	5,09	5,05	-0,04	-0,79
Обсяг банківських кредитів, % ВВП	17,50	21,35	23,20	32,79	47,73	14,95	45,59
Активи банківського сектора, % ВВП	25,38	30,68	33,77	46,76	62,49	15,74	33,66

При цьому роль банківської системи в економіці постійно зростає. На що вказує, зокрема, зростання частки банківських кредитів у ВВП (з 17,5 до 47,7 %), а також частки активів банківського сектора у ВВП (з 25 до 62,5 %).

Таким чином, незважаючи на деякі негативні тенденції (дефіцит Державного бюджету; рівень інфляції, що перевищує допустимі рівні; збільшення зовнішнього боргу держави), економіка країни знаходиться на стадії піднесення, що стимулює розвиток банківської системи. Однак настільки бурхливе зростання банківського сектора чревате втраченою контролю над процесами, що відбуваються в ньому, тобто на даному етапі необхідна підвищена увага до питань управління ризиками, а також розробки способів їх нейтралізації.

Для того, щоб підтвердити наше припущення про те, що вже сьогодні існує цілий ряд тривожних симптомів, які вказують на потенційні проблеми в подальшому розвитку банківської системи з погляду фінансової безпеки, проведемо її аналіз із застосуванням тих індикаторів, які рекомендовані ученими-економістами.

До найважливіших індикаторів банківської системи можна віднести:

- рівень капіталізації банків (частка банківського капіталу у ВВП);
- адекватність регулятивного капіталу (відношення капіталу до зобов'язань і активів банків);
- питома вага активів банківської системи у ВВП (свідчить про тенденції, зокрема в кредитній діяльності вітчизняних банків);
- показник обсягу вкладів населення відносно ВВП (вказує на тенденції здешевлення кредитних ресурсів);
- рівень монетизації економіки (характеризує динаміку середнього рівня цін на товарних ринках або рівня інфляції (розраховується як відношення обсягів грошової маси до ВВП));
- рівень кредитів комерційних банків (розраховується як % від ВВП);
- вартість банківських кредитів;
- питома вага проблемних кредитів (характеризує кредитні ризики);
- фінансова залежність національної економіки від зовнішніх джерел (частка іноземного капіталу в загальному статутному капіталі національної банківської системи характеризує залежність української економіки від іноземних інвесторів);
- питома вага високоліквідних коштів в обсязі чистих активів банку (дає можливість оцінити середньостроковий рівень ліквідності) [4].

Аналіз основних індикаторів стану банківської безпеки України за період з 2000 до 2007 року наведено в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

**Динаміка основних індикаторів фінансової безпеки
банківського сектора України**

Назва індикатора	2002	2003	2004	2005	2006	Зміна 2006 до 2005	
						абсолютна	відносна, %
1. Рівень капіталізації банків, %	3,74	3,74	4,40	5,34	7,53	2,20	41,20
2. Адекватність регулятивного капіталу, %	18,01	15,11	16,81	14,95	14,19	-0,76	-5,08
3. Відношення активів банківської системи до ВВП, %	25,38	30,68	33,77	46,76	62,49	15,74	33,66
4. Показник обсягу внесків населення до ВВП, %	7,15	9,34	9,83	15,21	18,77	3,57	23,45
5. Рівень монетизації економіки, % (50 % – критичне значення)	24,30	27,63	30,02	40,69	46,21	5,52	13,57
6. Рівень кредитів комерційних банків, % від ВВП	17,50	21,35	23,20	32,79	47,73	14,95	45,59
7. Вартість банківських кредитів, % (у світовій практиці показник не повинен перевищувати 10 %)	20,8	17,5	15,2	14,6	14,1	-0,50	-3,42
8. Питома вага проблемних кредитів, %	4,52	3,40	3,24	2,16	1,65	-0,51	-3,53
9. Фінансова залежність національної економіки від зовнішніх джерел	13,70	1,30	9,60	19,50	27,60	8,10	41,54
10. Питома вага високоліквідних засобів в обсязі чистих активів банку, %	14,15	16,01	17,56	17,06	13,18	-3,87	-22,70

Значення більшості показників, що характеризують рівень фінансової безпеки банківської системи України, знаходяться в допустимих межах, а також демонструють позитивні тенденції зміни. Це стосується насамперед рівня капіталізації банків, який за останні п'ять років зріс більш ніж в два рази і наблизився до рівня 8 %, а також кількісних показників динаміки зростання банківського сектора (обсягів активів, кредитного портфеля, вкладів населення), які зростають більш швидкими темпами, ніж розвивається економіка країни в цілому. Позитивним сигналом з погляду фінансової безпеки є і зменшення частки проблемних кредитів з 4,5 % в 2002 році до 1,65 % в 2006 році.

Проте динаміка окремих показників, що характеризують рівень захищеності банківської системи, є негативною. Адекватність регулятивного капіталу зменшилася з 18 до 14 %. Частка високоліквідних активів також знизилася при паралельному зростанні фінансової залежності національної економіки від зовнішніх джерел фінансування. Крім того, вартість кредитів все ще залишається достатньо високою, перевищуючи загальносвітові параметри.

Підбиваючи підсумок проведеного нами аналізу, слід зазначити, що банківський сектор розвивається дуже динамічно. Зростають як кількісні, так і якісні показники, що характеризують його діяльність. Проте вже зараз є ряд чинників, які можуть призвести до кризи в банківському секторі України.

Насамперед це стосується падіння рівня захищеності, а також негативних, з погляду фінансової безпеки, структурних змін в активах банків. У разі ігнорування даних симптомів рівень фінансової безпеки банківської системи України може опуститися до неприйняттого рівня.

Наступним етапом аналізу фінансової безпеки банків України було анкетування українських банків різних груп на предмет організації в них управління фінансовою безпекою.

Проведено анкетування близько 15 банків України, які розрізняються як за розмірами активів і капіталу, так і за напрямками діяльності. Банки представляють різні групи банківської системи України. Оскільки вибірка становила близько 10 % від усієї кількості банків, то вважаємо її за репрезентативну, а отримані результати як такі, що відповідають реальному стану справ.

Анкета, за допомогою якої здійснювалося анкетування, наведена в додатку П.

Основна проблема, яка заважала проведенню дослідження, – частина інформації, на думку респондентів, є конфіденційною. В основному це стосувалося матеріальної оцінки ризиків, зокрема того, яку суму збитків поніс банк внаслідок конкретного випадку реалізації ризику. Проте результати анкетування можна вважати достатніми для висновків про особливості управління фінансовою безпекою в банках України.

Результати анкетування були розділені нами на дві групи. Перша характеризує відношення банків України до забезпечення власної фінансової безпеки, а друга – основні загрози, з якими стикаються українські банки.

У таблиці 2.4 подано результати анкетування стосовно організації забезпечення фінансової безпеки українськими банками.

Таблиця 2.4

**Результати дослідження організації забезпечення
фінансової безпеки українськими банками**

Питання	Відповідей респондентів, %
1. Яка обізнаність Вашого банку про зміни в міжнародних стандартах достатності капіталу (Базель II)	
<i>Слабка</i>	22
<i>Ознайомилися</i>	44
<i>Детально вивчили і використовуємо</i>	33
2. Частка (%) проблемних кредитів в структурі кредитного портфеля	
<i>Менше 2 %</i>	45
<i>2-3 %</i>	35
<i>Більше 3 %</i>	20
3. Є внутрішні документи з управління фінансовою безпекою	78
4. Функції управління фінансовою безпекою у Вашій організації покладені на:	
<i>Окремий підрозділ</i>	67
<i>Окремого співробітника</i>	11
<i>Керівників підрозділів</i>	22
5. Ведеться окремий облік збитків, отриманих унаслідок кризових ситуацій у діяльності банку	67
6. Суб'єкт управління ризик-менеджментом взаємодіє з керівниками підрозділів (бізнес-напрямів) з метою зниження вірогідності настання кризових ситуацій	90
7. Банк використовує спеціальні процедури виявлення і (або) моніторингу рівня фінансової безпеки	90
<i>Індикатори фінансової безпеки</i>	34
<i>Самооцінка</i>	11
<i>Ведення бази даних про прояви загроз і ризиків у діяльності банку</i>	55
8. Чи використовує Ваша організація страхування?	100
9. Розроблені плани забезпечення безперервності (відновлення) фінансово-господарської діяльності	100
<i>Основної діяльності</i>	90
<i>Господарської (допоміжної) діяльності</i>	10
<i>Функціонування автоматизованих банківських систем</i>	80
10. Здійснюється в рамках системи внутрішнього контролю контроль за дотриманням встановлених правил і процедур	100

Результати анкетування показали, що банки України, особливо великі, приділяють увагу питанням забезпечення власної фінансової безпеки. Як правило, банки створюють спеціальні підрозділи або мають відповідального працівника, які займаються питаннями фінансової безпеки. 78 % банків розробили власні документи з управління фінансовою безпекою. 90 % з опитаних банків проводять діагностику фінансової безпеки, причому 55 % ведуть базу даних проявів загроз і ризиків у діяльності банку, а ще 34 % користуються індикаторами при оцінці фінансової безпеки. Всі банки мають плани забезпечення безперервності (відновлення) фінансово-господарської діяльності, хоча в основному це стосується основної діяльності й автоматизації.

Однак слід зазначити, що часом їх дії мають фрагментарний характер. Крім того, на сьогоднішній день не існує єдиної методології щодо забезпечення фінансової безпеки в банках. Все це обумовлює необхідність комплексного дослідження даної проблеми і формування єдиного методологічного комплексу щодо забезпечення фінансової безпеки.

Стосовно анкетування українських банків щодо можливих загроз у їх діяльності, то були отримані такі результати (табл. 2.5).

Вони свідчать про небажання банків визнавати наявність у їх діяльності недоліків, тому що більшість з них констатувала відсутність будь-яких випадків прояву ризиків.

Що ж до потенційних загроз, то найбільш поширеними, на думку опитаних банкірів, є економічна/фінансова криза в країні (67 % опитаних); зміни в законодавстві (45 % респондентів); протиправні дії третіх осіб (44 %); прихід нових сильних гравців на ринок банківських послуг (35 %), а також зміни в політиці та діях НБУ (30 %).

Проаналізуємо більш детально причини й фактори, що впливають на рівень фінансової безпеки банків, які описані в економічній літературі.

Насамперед почнемо з аналізу існуючих досліджень у сфері банкрутств банківських установ. Банкрутство є прямим наслідком зниження рівня фінансової безпеки комерційного банку до критичної величини. Отже, причини, що викликають банкрутства, можуть також розглядатися як основні загрози фінансовій безпеці банку.

Існує досить велика кількість досліджень, здебільшого закордонних авторів, про причини банкрутств банків. Так, на думку колективу авторів, очолюваного Є. Доланом, можна виділити три основні фундаментальні причини банкрутств банківських установ:

- 1) втрата вартості активів;
- 2) проблеми з ліквідністю;
- 3) збитки від основної діяльності [91].

Таблиця 2.5

**Результати анкетування українських банків
на предмет можливих загроз їх діяльності**

Прояви загроз і ризиків фінансової безпеки банку в процесі його діяльності	Відповідей респондентів, %
- Зловживання або протиправні дії службовців кредитної організації (або за їх участю)	33
<i>Кілька разів на квартал</i>	33
<i>Кілька разів на рік</i>	0
<i>Подібних випадків не було</i>	67
- Протиправні дії третіх осіб	33
<i>Кілька разів на квартал</i>	22
<i>Кілька разів на рік</i>	11
<i>Подібних випадків не було</i>	67
- Порушення кредитною організацією або службовцями трудового законодавства	22
<i>Кілька разів на квартал</i>	11
<i>Кілька разів на рік</i>	11
<i>Подібних випадків не було</i>	78
- Порушення іншого законодавства, невиконання або неналежне виконання зобов'язань, що виникають з договорів, пов'язаних з основною діяльністю; порушення правил ділового етикету	33
<i>Кілька разів на квартал</i>	0
<i>Кілька разів на рік</i>	33
<i>Подібних випадків не було</i>	67
- Пошкодження або втрата основних засобів та інших матеріальних активів, вихід з ладу устаткування та систем	33
<i>Кілька разів на квартал</i>	11
<i>Кілька разів на півріччя</i>	0
<i>Кілька разів на рік</i>	22
<i>Подібних випадків не було</i>	67
- Неналежна організація діяльності, помилки управління та виконання	11
<i>Кілька разів на квартал</i>	0
<i>Кілька разів на рік</i>	11
<i>Подібних випадків не було</i>	89
- Можливі загрози та ризики фінансової безпеки банку в процесі його діяльності	
<i>Протиправні дії третіх осіб</i>	44
<i>Зміни в законодавстві</i>	45
<i>Зміни в політиці та діях Національного банку</i>	30
<i>Прихід нових сильних гравців на ринок банківських послуг</i>	35
<i>Економічна / фінансова криза в країні</i>	67

Однак необхідно відзначити, що дані причини не викликають банкрутство автоматично. Насамперед вони призводять до зменшення величини власного капіталу і у той момент, коли капітал опускається нижче якогось критичного значення, банк стає нездатним виконувати свої зобов'язання.

Розглянемо докладніше дію наведених вище причин банкрутств банківських установ та їх вплив на рівень фінансової безпеки.

Першою причиною є **втрата вартості активів**. Найпоширеніші явища, які призводять до цього: неповернення кредитів; падіння ринкової вартості цінних паперів та інших активів, якими володіє банк; злочинні дії з боку третіх осіб, а також працівників банку. Об'єднує їх те, що банк у результаті даних подій змушений проводити згідно із правилами бухгалтерського обліку списання на суму втрат відповідної активної статті, а також зменшувати на ту ж суму пасив (власний капітал, прибуток або відповідний сформований резерв). Відповідно, втрати вартості активів спричиняють зниження капіталу банку. У крайньому випадку це закінчується банкрутством.

Видача кредитів є ризиковим процесом, і завжди існує певна ймовірність неповернення виданих коштів. Списання невеликої кількості кредитів не створює загрозу для фінансової безпеки банку, що працює прибутково. У даній ситуації втрати за окремими кредитами повністю перекриваються прибутком, отриманим банківською установою від інших позик. Також банки зобов'язані формувати резерви під кредитні операції, які можуть бути використані для покриття збитків від непогашених кредитів. І тільки тоді, коли втрати перевищують сформовані резерви, банк буде змушений скоротити власний капітал.

Однак навіть якщо банк працює прибутково й має сформовані в достатньому обсязі резерви, зростання кількості непогашених кредитів (або їх занадто висока питома вага) зменшує рівень фінансової безпеки банку. Пояснюється це тим, що подібна ситуація призводить до скорочення кредитного потенціалу банку, а отже, і зменшення його здатності генерувати дохід.

Дана загроза є досить істотною для фінансової безпеки українських банків. Вони дотепер працювали в умовах зростаючої економіки й не зустрічалися із кредитними кризами. У той же час існуючі темпи зростання видачі кредитів фізичним особам створюють серйозну небезпеку виникнення системної банківської кризи. Офіційні дані НБУ щодо обсягів кредитування банками юридичних і фізичних осіб наведено в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

**Структура кредитного портфеля українських банків
за період з 2001 до 2008 року**

№ пор.	Показник	На 1 січня відповідного року							
		2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
1	Усього кредитів виданих млн. грн., у тому числі:	23 637	32 097	46 736	73 442	97 197	156 385	269 688	485 507
2	- короткострокові кредити юридичним особам	18 216	26 564	38 189	57 957	72 875	109 020	167 661	276 184
3	- короткострокові кредити фізичним особам	941	1 373	3 255	8 879	14 599	33 156	77 755	153 633
4	Питома вага кредитів, виданих юридичним особам, %	77	83	82	79	75	70	62	57
5	Темпи приросту заборгованості юридичних осіб, %	-	46	44	52	26	50	54	65
6	Питома вага кредитів, виданих фізичним особам, %	4	4	7	12	15	21	29	32
7	Темпи приросту заборгованості фізичних осіб, %	-	46	137	173	64	127	135	98

Як бачимо, темпи зростання заборгованості фізичних осіб суттєво випереджають темпи кредитування юридичних осіб. Безумовно, настільки бурхливе зростання пояснюється тим, що почали банки фактично з нуля (усього 941 млн. грн. на початок 2001 року). Однак при невисокій загальній якості банківського менеджменту, властивого вітчизняним банкам, важко зберігати добру якість кредитного портфеля за таких швидких темпів зростання. До того ж розміри процентних ставок за кредитами фізичних осіб можна охарактеризувати як спекулятивні. Реальний відсоток (з урахуванням всіх прихованих платежів)

може становити до 40 % річних, що в умовах несформованої кредитної культури може спричинити “банкрутство” домогосподарств.

Основною ж причиною зниження фінансової безпеки банків і виникнення критичних обсягів проблемних кредитів є насамперед помилкова кредитна політика. За оцінками дослідників, у 90-95 % випадків різке погіршення фінансового стану банку відбувається саме з даної причини [3]. Банк є посередником між тими, у кого є тимчасово вільні кошти, і тими, хто їх потребує. Безумовно, кошти надаються банку на умовах платності, тому йому необхідно генерувати достатній дохід, щоб виконувати свої зобов’язання перед вкладниками. У той же час йому необхідно заробляти кошти й для покриття власних витрат (виплата заробітної плати працівникам, утримування приміщень, виплата дивідендів акціонерам та ін.). Якщо ж банк проводив занадто ризиковану кредитну політику, то він може зіткнутись з масовими неповерненнями кредитів і, як наслідок, виявитися не в змозі виконувати свої зобов’язання. Паніка ж серед вкладників може виникнути при перших ознаках платіжних проблем.

До основних помилок у кредитній політиці відносять:

- слабкий контроль над діями й фінансовим станом позичальників;
- перевищення припустимих розмірів кредиту;
- недостатню галузеву диверсифікованість.

Крім того, причиною проблем у кредитній сфері для малих банків може бути орієнтація на роботу лише з одним або декількома ключовими позичальниками.

Також фактом є те, що видача великих кредитів, які пізніше стають проблемними, досить часто відбувається після змови банківських працівників і позичальників. У цілому потенційні злочинні дії з боку банківських працівників несуть у собі набагато більшу загрозу, ніж дії третіх осіб. Так, у США в 25-30 % випадків основною причиною банкрутств банківських установ були кримінальні дії банківських службовців (видача свідомо безповоротних і спекулятивних кредитів, обман органів нагляду).

Можна привести приклади, що підтверджують це, з практики банків Західної Європи. Французький банк “Креді Ліонне” в 90-х роках ХХ ст. зазнав великих втрат, надавши свідомо спекулятивні кредити італійським фінансистам Паретті й Фіоріні. Тільки втручання французького уряду врятувало даний банк від банкрутства. Йому було виділено близько 2 млрд. дол. фінансової допомоги.

Приклад неправильної кредитної політики продемонструвала і недавня іпотечна криза в США. У неї виявилися втягненими банки практично всіх розвинутих країн. Причиною виникнення даної кризи

послужила надмірна концентрація в портфелях банків цінних паперів, випущених під американські іпотечні кредити.

Ще однією загрозою фінансової безпеки банків є падіння вартості цінних паперів. Дана загроза стала особливо актуальною в 2008 році на тлі глибокої корекції українського фондового ринку. Однак загроза стає реальною лише в тому випадку, якщо вкладення в цінні папери становлять занадто велику частку активів. Безпосередньо ж втрати виникають через зміну курсу. Отже, якщо банк придбав цінні папери по більш високому курсу, ніж їхня поточна вартість, то в момент продажу він зазнає втрат. Сума збитків може бути покрита за рахунок або прибутків, або сформованих резервів, або капіталу банку.

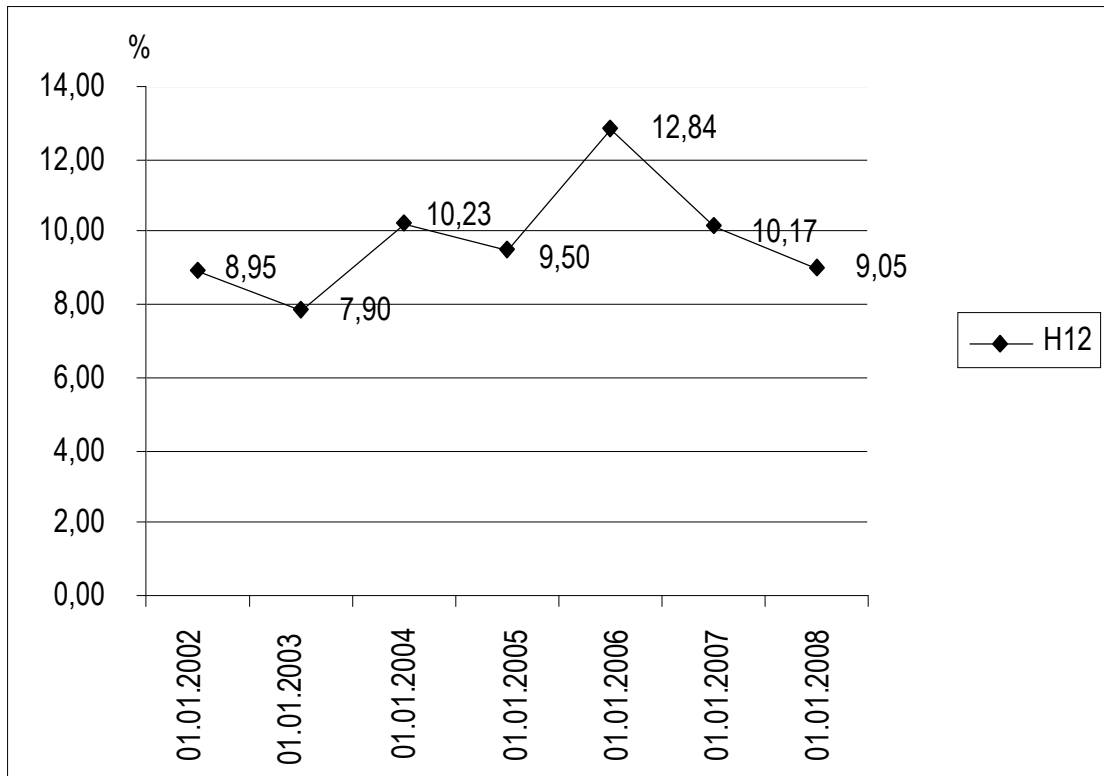
У цілому, загрозу втрат від операцій із цінними паперами для українських банків можна оцінювати як незначну і нездатну викликати зниження рівня фінансової безпеки нижче критичного рівня. Пояснюється це тим, що Національним банком України встановлені нормативи інвестування як у цінні папери окремого емітента ($\leq 15\%$ від регулятивного капіталу), так і норматив загальної суми інвестування ($\leq 60\%$).

Також необхідно враховувати наявність ряду обмежень на проведення банками ф'ючерсних і форвардних операцій. У будь-якому випадку, навіть за відсутності будь-яких обмежень, враховуючи загальну слабку розвиненість українського фондового ринку, не слід очікувати істотного збільшення обсягів операцій із цінними паперами з боку комерційних банків.

Малу активність банків підтверджують і дані про виконання нормативу загальної суми інвестування (рис. 2.2).

Як бачимо, протягом усього періоду банки вкладали в цінні папери не більш 13% від свого регулятивного капіталу, що підтверджує зроблені нами припущення.

Щодо злочинів, то злочинці, що нападають на банки фізично (наприклад, пограбування кас, напади на інкасаторів, сховища готівки), як правило, не впливають на фінансовий стан банку. Так, суми втрат можуть бути досить суттєвими з погляду пересічного українця. Однак сучасні банки тримають у готівці лише дуже невелику частку власних активів, до того ж вимоги НБУ щодо обладнання і охорони приміщень банків досить високі, тому вважаємо, що небезпека фізичного пограбування банку третіми особами може розглядатися лише як потенційна загроза для фінансової безпеки банків. Жодних спеціальних фінансових методів і важелів для усунення даної загрози не потрібно. Дане питання належить до компетенції служби безпеки банку.

Рис. 2.2. Значення нормативу загальної суми інвестування (H12) у цілому по банківській системі України, %

У той же час основна небезпека виникає від співробітників самого банку. Спектр злочинів самий широкий. Це й крадіжка касирами готівки (або підміна її фальшивими грошми); і видача кредитів підставним особам; і складні схеми переказу грошей на фіктивні рахунки в закордонні банки. Велика кількість дослідників наголошують на тому, що крадіжка великої суми грошей із сучасного банку можлива тільки при сприянні співробітників даного банку. Злодіям необхідний інсайдер. Пояснюється це високою захищеністю програмного забезпечення, яке використовується в роботі банків. До того ж, як правило, інформаційні системи банків побудовані як закриті системи. Отже, до них не можна одержати доступ прямо, наприклад, через мережу Інтернет.

Одним з основних факторів, що викликають зниження рівня фінансової безпеки банку, є **недостатня ліквідність**. Оскільки банки працюють переважно із чужими грошми, їм критично важливо залишатися ліквідними, тобто здатними виконувати свої зобов'язання. Враховуючи це, банківські установи самостійно визначають і підтримують певний рівень ліквідних активів. При цьому частина коштів перебуває у високоліквідних активах (готівка в касі, кошти на кореспондентському рахунку в НБУ), а частина у так званих вторинних резервах. Вони є страховкою на випадок, якщо банк зробить помилку

у своїх розрахунках. Вторинні резерви, як правило, формуються за рахунок низькодохідних, але високонадійних інструментів (облігації державної позики, депозитні сертифікати банків). Поєднує дані активи те, що вони можуть бути досить швидко переведені в готівку.

Реальність виникнення кризи ліквідності ми оцінюємо як середню. Хоча в лютому-квітні 2008 року неодноразово виникала ситуація, коли залишки на коррахунках банків у результаті антиінфляційних заходів НБУ опускалися до критичного рівня, який лише ненабагато перебивав щоденний обсяг розрахункових операцій в економіці України. І в цілому банківська система відчувала істотний ресурсний дефіцит. Але ситуація була досить швидко стабілізована зусиллями того ж Національного банку.

Збиткова діяльність в умовах ринкової економіки, безумовно, призводить до зниження рівня фінансової безпеки господарюючого суб'єкта. Власний капітал банку, що працює збитково, зменшується. Якщо збитки будуть спостерігатися протягом тривалого часу, то банк стане банкрутом. Причиною збитків можуть бути цілий ряд факторів, зокрема низька якість кредитного портфеля (і, як наслідок, велика питома вага проблемної заборгованості), втрати від торгівлі цінними паперами та інші. Однак досить часто основною причиною є невідповідність між ставками за залученими депозитами і наданими кредитами. Проаналізуємо небезпеку загрози одержання збитків вітчизняними банками. Для цього скористаємося даними про рентабельність активів і капіталу, а також величину чистої процентної маржі (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Основні показники прибутковості й ефективності діяльності українських банків за 2000-2007 роки, %

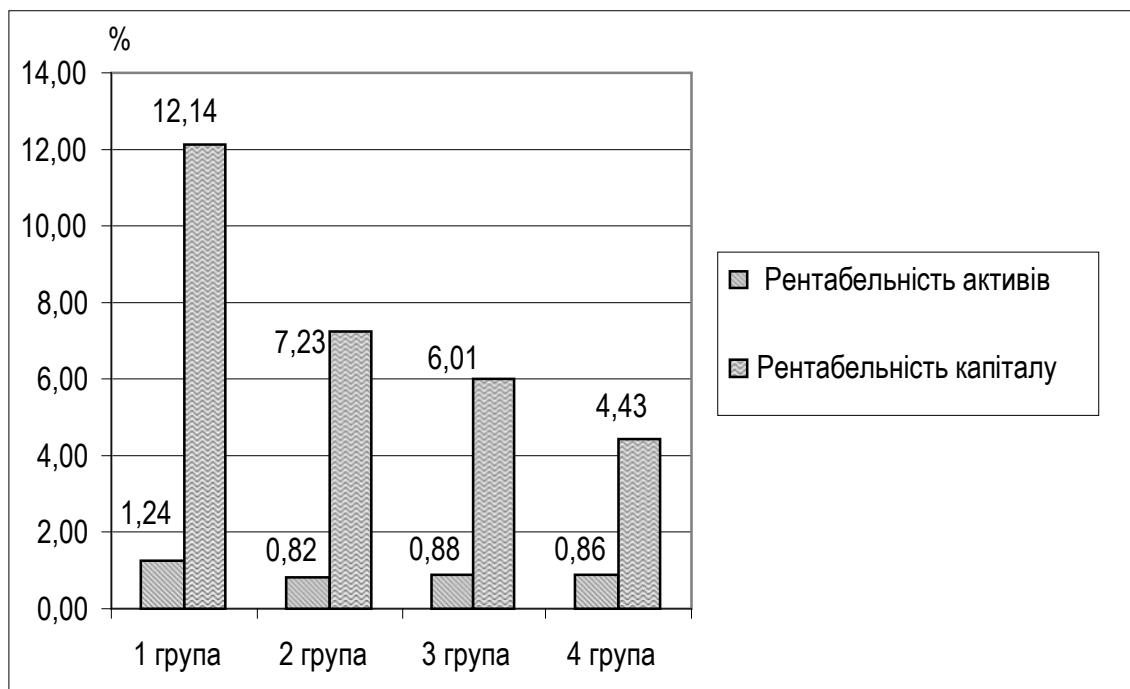
Показник	Рік							
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Рентабельність активів	-0,09	1,27	1,27	1,04	1,07	1,31	1,61	1,50
Рентабельність капіталу	-0,45	7,50	7,97	7,61	8,43	10,39	13,52	12,67
Чиста процентна маржа	6,31	6,94	6,00	5,78	4,90	4,90	5,30	5,03

Наведені в таблиці 1.8 дані показують, що за останні 7 років вітчизняні банки постійно показували позитивний фінансовий результат (єдиним роком, в якому банківська система України одержала збиток, був 2000 рік). Більш того, показники прибутковості зростають. Так, рентабельність активів збільшилася з 1,27 в 2001 році до 1,50 % в 2007 році

(приріст становив +0,23 процентних пункти). Рентабельність капіталу за той же період зросла ще більш суттєво: з 7,50 до 12,67 % (приріст +5,17 процентних пункту).

Однак подібне збільшення було досягнуто за рахунок того, що капітал банків зростає повільніше, ніж активи, на що вказують дані НБУ про адекватність регулятивного капіталу (Н2) вітчизняних банків. Якщо на 01.01.2002 норматив Н2 становив 20,69 %, то на початок 2008 року значення зменшилося до 13,92 %.

Рентабельність діяльності різних груп українських банків на 01.01.2008 подано на рисунку 2.3.

Рис. 2.3. Рентабельність діяльності різних груп українських банків на 01.01.2008, %

У цілому, оцінюємо загрозу одержання збитків вітчизняними банками як середню. У даний момент ринок банківських послуг продовжує розвиватися за рахунок освоєння нових ніш і просування на ринок нових продуктів, тому ще рано говорити про посилення банківської конкуренції. На сьогодні банки мають можливості для істотного нарощування обсягу операцій і, отже, одержання достатнього обсягу доходів. Також працює на їхню користь і безальтернативність банківських депозитів як спосіб заощадження й інвестування тимчасово вільних коштів.

Однак окремі банки, наприклад, із слаборозвинутою філіальною мережею, можуть реально зіткнутись із зниженням власних доходів.

Також причиною втрат і збитків можуть бути прорахунки в кредитній і інвестиційній політиках. Як вже відзначалось, банкрутство є крайнім результатом зниження рівня фінансової безпеки до критичного значення, у той же час існують фактори, які не завжди спричиняють масові банкрутства банків, але при цьому вони здатні суттєво понизити рівень їх фінансової безпеки. Для їхнього аналізу скористаємося даними одного з досліджень причин виникнення банківських криз (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Причини банківських криз за даними опитування експертів

Фактор	Відсоток країн, де даний фактор відіграв головну роль
Недоліки в регулюванні й нагляді	90
Недоліки в менеджменті банків	69
Погіршення умов торгівлі	69
Економічний спад	55
Політичне втручання	38
Кредити афілійованим особам	31
Спекулятивний “пузир”	24
Шахрайство	21
Кредитування держпідприємств	21
“Голландська хвороба”	14
“Втеча” капіталу	7
Недоліки судової системи	7
Активне вилучення вкладниками депозитів	7

Наведена вище таблиця була складена Caprio, Gerald Jr. і Daniela (1996) на підставі проведеного ними опитування серед топ-менеджменту банків різних країн. Опитуванням були охоплено 29 країн, де відбувалися банківські кризи за останні 15 років [306].

Необхідно дати визначення поняття “голландська хвороба”, оскільки воно зустрічається досить рідко у вітчизняних наукових працях. Виникло це “захворювання” у Голландії наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст., коли були виявлені великі поклади природного газу й нафти на шельфах, що перебувають під юрисдикцією цієї країни. Даний факт спричинив різке подорожчання

голландського гульдена, що у свою чергу завдало удару по орієнтованих на експорт галузях економіки, суттєво скоротивши частку експорту у ВВП. Як підсумок, зростаючий обсяг експорту нафти й газу не тільки витиснув експорт промислових товарів і послуг, але й зменшив його загальний обсяг. Ситуацію вдалося стабілізувати наприкінці 60-х років ХХ ст. [295].

Як бачимо, згідно з даними, отриманими дослідниками, найпоширенішими факторами є недосконалість банківського нагляду й регулювання; поганий менеджмент; погіршення умов торгівлі й загальний економічний спад. Погіршення умов торгівлі й загальний економічний спад є тісно пов'язаними факторами, які впливають на всіх суб'єктів ринкової економіки. Тому з урахуванням того, що банки не можуть їх уникнути, вважаємо, що додатковий аналіз даного фактора не потрібний. А от погана якість менеджменту є одним із ключових факторів, який безпосередньо впливає на рівень фінансової безпеки банку.

У цілому загрози безпеки банків можна розділити на дві великі групи – внутрішні й зовнішні. До зовнішніх відносять загрози, які містять у собі або які є результатом впливу середовища навколо банку, – діяльність держави, економічна кон'юнктура в країні й світі, конкуренція та інше. До внутрішніх загроз відносять фактори, які або безпосередньо генеруються самим банком, або є частиною його внутрішнього середовища. До основних внутрішніх загроз можна віднести рівень забезпеченості фінансовими ресурсами, незадовільну структуру активів і пасивів, некомпетентність вищого керівництва й діяльність персоналу, а також інші фактори, що безпосередньо належать до внутрішньої діяльності банку.

Для того, щоб одержати більш повну картину про зовнішні й внутрішні загрози банківської діяльності, а також можливі варіанти їх прояву, була проаналізована економічна теорія, що висвітлює питання ризикованості діяльності банків у ринкових умовах [4; 26-30; 84; 96; 106].

У результаті був отриманий такий перелік внутрішніх (табл. 2.9) і зовнішніх (табл. 2.10) загроз діяльності банку.

Регулювання й нагляд за банківською діяльністю розвинені недостатньо. Це перешкоджає підвищенню кредитоспроможності банків країни. Зокрема, необхідно забезпечити більш повне розкриття інформації, підвищити прозорість акціонерної структури, запровадити більш строгі нормативи капіталізації, посилити процедури кредитного захисту й ризик-менеджменту банків країни.

Основні види зовнішніх загроз

Види зовнішніх загроз	Можливі прояви
1. Нормативне регулювання банківської діяльності	<ul style="list-style-type: none"> - недосконалість законодавства (наприклад, відсутність закону про банківську таємницю створює загрозу розголошення інформації про діяльність банку та його клієнтів); - мінливість законодавства; - відкликання ліцензії на здійснення банківської діяльності або зміна умов ліцензування
2. Грошово-кредитна політика центрального банку	<ul style="list-style-type: none"> - ставка обов'язкового резервування; - обсяги рефінансування й розмір облікової ставки; - обсяг пропозиції грошей в обігу; - зміна облікової ставки; - обсяг операцій з ОВДП
3. Нестабільність зовнішнього середовища	<ul style="list-style-type: none"> - глобальні або локальні фінансові кризи; - неможливість одержати доступ до зовнішніх фінансових ресурсів; - валютний, процентний і ринковий ризики; - блокування активів банку в іншій державі; - державний дефолт
4. Довіра до банківської системи	<ul style="list-style-type: none"> - недовіра з боку інвесторів; - недовіра з боку підприємств (кредиторів); - недовіра з боку населення (вкладники); - швидке вилучення великого обсягу коштів із банку; - використання засобів масової інформації для провокування банківської кризи; - погіршення репутації банку; - банкрутство великого банку
5. Конкурентне середовище	<ul style="list-style-type: none"> - неконкурентоспроможність банку; - несумлінна діяльність конкурентів; - різке збільшення ринкових ставок за депозитами; - різке зниження ринкових ставок за кредитами; - завдання економічних збитків підприємствам – ключовим контрагентам банку
6. Злочинна діяльність	<ul style="list-style-type: none"> - шахрайські дії третіх осіб; - грабїж і крадіжка цінностей банку; - злом комп'ютерних мереж банку; - рейдерські атаки на банк; - махінації з акціями банку
7. Негативні макроекономічні умови	<ul style="list-style-type: none"> - високий рівень інфляції й інфляційних очікувань; - дефіцит інвестиційних коштів і низький рівень інвестиційної активності в країні; - економічна криза в країні; - падіння попиту на кредити й банківські послуги
8. Діяльність держави	<ul style="list-style-type: none"> - нестабільної податкової, кредитної й страхової політики; - політична нестабільність; - військові конфлікти

Основні види внутрішніх загроз

Види внутрішніх загроз	Можливі прояви
1. Якість кредитного портфеля	<ul style="list-style-type: none"> - рівень проблемних кредитів; - неповернення кредитів; - незбалансована кредитна політика; - збільшення простроченої заборгованості
2. Рівень і компетенція менеджменту	<ul style="list-style-type: none"> - прийняття неправильних управлінських рішень; - неефективна діяльність внаслідок неоптимального використання потенціалу банку; - помилки в стратегічному плануванні й прогнозуванні; - побудова нераціональної структури банку
3. Структура активів і пасивів	<ul style="list-style-type: none"> - дефіцит власних коштів; - низький рівень ліквідності й нестача ліквідних активів; - завищений рівень ризикових активів; - збільшення активів низької якості; - нестача капіталу; - незбалансованість активів і пасивів за строками
4. Залежність від інсайдерів	<ul style="list-style-type: none"> - пільгове кредитування засновників; - прийняття управлінських рішень під тиском власників; - відстоювання інтересів власників, а не інтересів самого банку
5. Злочинні дії персоналу	<ul style="list-style-type: none"> - шахрайство; - розголошення конфіденційної інформації; - неефективна робота персоналу; - перехід ключових працівників до конкурентів; - недостатній рівень кваліфікації персоналу
6. Неефективна діяльність банку	<ul style="list-style-type: none"> - низький рівень прибутків; - недосконала оцінка кредитних ризиків; - низький рівень прибутковості активів; - слабе маркетингове дослідження ринку і, як наслідок, недостатній рівень диверсифікованості банківських операцій

Більшість невеликих кредитних організацій в Україні входять до складу промислових груп і виконують роль “кишенькових” банків. У такому становищі вони не можуть повноцінно розбудувати свій бізнес і залежать від успіху підприємницької діяльності своїх власників. У деяких випадках такі банки подають перекручену інформацію про кредитування пов’язаних позичальників. Непрозорість акціонерної структури й концентрація власності в руках невеликої кількості акціонерів значною мірою перешкоджають розвитку банків і створенню більш гнучкої структури їх капіталу.

Банківський сектор надзвичайно вразливий до дестабілізації політичної обстановки. Багато банків зазнають політичного впливу, особливо у випадках, коли їх керівники мають зв’язки із чиновниками в уряді або компаніях з державною участю. Важливий і той факт, що багато банків залежать від того, наскільки успішно йдуть справи фінансово-промислових груп (ФПГ), а це дуже мінливий фактор, пов’язаний з волатильною політичною обстановкою.

Проведений аналіз показав, що на банківську систему в цілому й банки зокрема впливає велика кількість різноманітних факторів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, що обумовлює необхідність постійного контролю за станом кризового середовища як банківської системи, так і окремих банків. Крім того, необхідна розробка інструментарію із запобігання й усунення кризових явищ.

Українські банки приділяють увагу власній фінансовій безпеці. Однак слід зазначити, що часом їх дії мають фрагментарний характер і відсутня системність. Крім того, на сьогоднішній день немає єдиної методології щодо забезпечення фінансової безпеки в банку. Усе це обумовлює необхідність комплексного дослідження даної проблеми й формування єдиного методологічного комплексу щодо забезпечення фінансової безпеки.

Таким чином, побудова ефективно діючої системи фінансової безпеки банків є необхідною умовою як стабільності окремо взятого банку, так і банківської системи в цілому. А з урахуванням ключової ролі безпеки банківської системи в комплексі безпеки країни дане завдання можна визначити як першочергове.

2.1.3. Основні інструменти забезпечення фінансової безпеки банків

Питання інструментарію забезпечення фінансової безпеки банків є недостатньо вивченим у сучасній економічній науці. Тобто, на даний момент немає єдиного переліку внутрішніх і зовнішніх інструментів фінансової безпеки, а наявні роботи розглядають лише окремі аспекти фінансової безпеки банку.

Проводяться дослідження фінансової стабільності банківських установ, аналізуються різні аспекти вдосконалення фінансового менеджменту, є велика кількість робіт, що досліджують питання ліквідності й банківських ризиків, але все це лише окремі частини єдиної картини. У той же час не вистачає досліджень, що дозволяють сформувати цілісне бачення інструментарію забезпечення фінансової безпеки банку.

Насамперед необхідно зробити акцент на розмежуванні методів звичайного й антикризового управління, оскільки управління нормально функціонуючим банком і банком, який має фінансові труднощі, безумовно, відрізняється. Втім, із цього не випливає, що змінюється перелік доступних інструментів, але подібний розподіл дозволяє використовувати наявні розробки в сфері фінансового менеджменту, а також фінансової стабільності банківських установ.

Аналіз існуючих публікацій показав, що всі методи й інструменти, які можуть бути використані для забезпечення фінансової безпеки банку, можуть бути поділені на дві великі групи: внутрішні й зовнішні. Даний розподіл базується на двох передумовах. З одного боку, банк, як і будь-який інший господарюючий суб'єкт, має економічну самостійність і, отже, він може сам вживати певних заходів, спрямованих на досягнення фінансової безпеки. З іншого боку, його діяльність підлягає втручанню з боку держави, в якій є свої інструменти впливу на стан банківських установ.

Розглянемо наявні у банків внутрішні інструменти й методи забезпечення фінансової безпеки. Для цього скористаємося насамперед матеріалами досліджень фінансового менеджменту.

Фінансовий менеджмент банку має цілий ряд особливостей, обумовлених самою природою банківської діяльності. На відміну від підприємств, які займаються виробництвом товарів та послуг, торгівлею, банки є фінансово-кредитними установами, а основне поле їх діяльності – це робота на фінансових ринках. Отже, фінансові операції є основою діяльності банків.

Виходячи із цього управління фінансами банку являє собою, з одного боку, управління його операціями, а з іншого – це взаємозалежний процес, в якому виділяють управління ліквідністю, частина управління фінансовими ризиками, управління прибутковістю й ефективністю виконання окремих видів банківських операцій.

Як система економічного управління фінансовий менеджмент – це сукупність організаційно-структурної підсистеми (об'єкта й суб'єкта управління), функціональної підсистеми (інструменти управління) та підсистеми забезпечення [248].

Об'єктами управління є безпосередньо банк із усіма аспектами його фінансової діяльності, включаючи капітал, залучені й позикові ресурси, активи, фінансовий інструментарій, ліквідність і платоспроможність, банківські продукти й операції, фінансові результати й податки.

Суб'єктами управління можна визначити відповідальну особу або групу осіб, які мають право ухвалювати рішення й відповідають за ефективність процесу управління банківською установою.

Окремо виділяють блок забезпечення процесу управління фінансами. До його складу входять такі підсистеми:

- нормативне забезпечення, яке підрозділяється на зовнішнє (закони, постанови, накази та ін.) та внутрішнє (інструкції, методичні вказівки, нормативи, норми, які розробляються банком і регулюють його фінансову діяльність);
- інформаційне забезпечення (економічна, комерційна, фінансова й інша звітність);
- технологічне забезпечення;
- кадрове забезпечення.

Стосовно інструментів управління банком, то, на думку більшості авторів, інструментами є функції фінансового менеджменту [133; 167; 248]. Відповідно до процесного підходу виділяються чотири взаємозалежні функції: 1) фінансове планування; 2) фінансовий аналіз; 3) фінансове регулювання; 4) фінансовий контроль.

Функціональну модель фінансового менеджменту банку можна подати у вигляді такої схеми (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Інструменти фінансового менеджменту в банку

Схема, подана на рис. 1.5, є стандартною і наводиться в більшості підручників з фінансового менеджменту. Але ряд авторів (наприклад, О.М. Колодізев, О.С. Любунь виділяють такі види контролю: попередній, поточний та наступний. Подібний розподіл достатньо логічний й базується на загальноприйнятому переліку форм фінансового контролю. Однак дані форми контролю використовуються, як правило, на рівні державних фінансів, тому при розгляді банку більш правильно використовувати поняття стратегічного, поточного та оперативного контролю.

Розглянемо докладніше сутність кожного інструмента.

Фінансове планування – це управління процесами створення, розподілу й використання фінансових ресурсів банку, яке реалізується за допомогою розробки фінансових планів [248]. Воно базується на стратегічному плані банку (визначення місії, мети, концепції його розвитку) і на тактичному плані (бізнес-плані, що визначає конкретні заходи, необхідні для досягнення стратегічних цілей). Фінансовий план містить:

- розробку фінансової моделі банку;
- формування прогнозного балансу ресурсів і вкладень, розрахунок прогнозних фінансових результатів, складання плану руху капіталу, плану банківських операцій, плану розробки й впровадження нових банківських продуктів і послуг;
- формування бюджету банку на рік у його видатковій і дохідній частинах;
- встановлення лімітів видатків на утримання банку, визначення мінімальної маржі й прибуткової частини бюджету, розрахунок податкових платежів і обов'язкових відрахувань;
- розрахунок прогнозних показників і нормативів.

Фінансовий аналіз є однією з основних функцій фінансового менеджменту. Фінансовий аналіз – це процес дослідження фінансового стану й основних результатів фінансової діяльності банку з метою виявлення резервів підвищення його ринкової вартості й забезпечення ефективного розвитку [38]. Його важливість пояснюється тим, що дані аналізу використовуються як база для інших інструментів фінансового менеджменту банку.

Основними завданнями фінансового аналізу є:

- визначення показників і нормативів діяльності банку, встановлених зовнішніми регулювальними органами;
- визначення й аналіз показників, які характеризують процес управління активами й зобов'язаннями банку в цілому й управління

окремими видами його активних операцій з урахуванням забезпечення ліквідності вкладених у них коштів;

- визначення й аналіз показників, які характеризують процес управління комісійними й торговельними операціями банку;
- визначення внутрішніх показників і нормативів, що регулюють ступінь ризику (зокрема ризику ліквідності) банківських операцій;
- визначення й аналіз показників прибутковості діяльності банку й ефективності процесу управління капіталом (власними коштами) банку;
- визначення й аналіз показників ефективності окремих підрозділів банку й окремих видів операцій, аналіз факторів, які впливають на показники ефективності.

Наступним інструментом є управління. Це об'єктивний процес, основою якого є визначення меж, яке здійснюється за допомогою різноманітних методів і відповідних їм інструментів для досягнення певної мети, що передбачає вплив на об'єкт управління для усунення відхилень від заданих параметрів (графіків, планів, установлених норм і нормативів).

Специфіка банківської діяльності вимагає виділення в складі фінансового управління таких функцій: оперативне управління прибутковістю банку; оперативне управління фінансовими ризиками банку; оперативне управління коштами з метою підтримки необхідного рівня ліквідності.

Фінансовий контроль – система контролю, яка забезпечує концентрацію контролюючих дій на найбільш пріоритетних напрямках діяльності банку, своєчасне виявлення відхилень фактичних її результатів від передбачених бюджетами й прийняття оперативних управлінських рішень, які забезпечують нормалізацію стану банківської установи [147].

Фінансовий контроль зводиться до перевірки відповідності результатів діяльності банку заданим параметрам і включає контроль дотримання нормативів ліквідності банку; контроль дотримання лімітів і показників, установлених з обліком різноманітних фінансових ризиків; контроль виконання планових завдань, які відображають необхідні обсяги й ефективність операцій банку.

Інформаційною базою фінансового менеджменту є внутрішня інформація бухгалтерського обліку (фінансового, управлінського, статистичного), внутрішньобанківська правова й нормативна бази, зовнішня економічна інформація (фінансова, макроекономічна й статистична), правова й нормативна бази законодавчих і регулюючих органів.

Як ми вже відзначали раніше, виділяють:

- оперативний контроль – це насамперед контроль виконання затверджених бюджетів;
- поточний контроль – контроль поточних фінансових планів;
- стратегічний контроль – контроль фінансової політики та її цільових показників [133; 167].

Фінансова безпека як економічна категорія містить у собі поняття фінансової стабільності. У цілому, як відзначає Барановський, фінансова стабільність комерційного банку є важливою умовою забезпечення його фінансової безпеки [26].

У роботах, присвячених даному питанню, автори також розділяють методи забезпечення фінансової стабільності на внутрішні й зовнішні. Наприклад, Л.А. Клюско пише, що внутрішні методи забезпечення фінансової стабільності можуть бути розділені на регулюючі (управління активами й пасивами; оптимізація ресурсів; диверсифікація діяльності; оптимізація організаційно-функціональної структури банку) і стабілізуючі (капіталізація банку; формування страхових резервів; ефективність менеджменту; підвищення прибутковості; зниження рівня ризиків та ін.) [127]. Недоліком даного варіанта розподілу є те, що він повністю ігнорує інструменти фінансового менеджменту.

Ще однією важливою групою інструментів забезпечення фінансової безпеки банків є зовнішні інструменти, до яких можна віднести:

- 1) банківське регулювання;
- 2) банківський нагляд;
- 3) банківський контроль [266].

Інший підхід до класифікації зовнішніх інструментів впливу на банки й банківську систему пропонує Л.А. Клюско, яка, як і у випадку із внутрішніми інструментами, пропонує розділяти їх на дві групи:

- 1) регулюючі;
- 2) стабілізуючі.

Група регулюючих факторів містить у собі такі інструменти:

- грошово-кредитні;
- правові;
- економічні (нормативні й податкові).

Стабілізуючі фактори складаються з:

- адміністративних методів, що містять у собі реєстрацію й ліцензування, а також методи впливу на банки;
- звітності банків і оцінки їх діяльності;
- реорганізації й реструктуризації банків [127].

Як бачимо, в даній класифікації методи перекликаються один з іншим, часто дублюючи функції один одного. Наприклад, правові регулюючі методи містять у собі реєстрацію й ліцензування із групи стабілізуючих факторів. Тому, на наш погляд, як базову класифікацію краще використовувати загальноприйнятту методологію, згідно з якою основними зовнішніми інструментами впливу на банки й банківську систему є банківське регулювання, нагляд і контроль.

Проте слід зазначити, що навіть у даному підході до класифікації серед вчених немає повної згоди, оскільки деякі дослідники фактично проводять знак рівності між цими трьома групами, поєднуючи їх під одним поняттям – банківське регулювання [119; 228; 238].

На наш погляд, такий підхід є помилковим, оскільки банківське регулювання, банківський нагляд і банківський контроль – це різні види діяльності, спрямовані на виконання різних завдань, які мають одну мету – забезпечення фінансової безпеки банків і банківської системи.

Використання зовнішніх інструментів забезпечення фінансової безпеки банків спрямоване на:

- створення законодавчих та інших умов, які дозволяють, з одного боку, реалізувати банкам свої економічні інтереси, а з іншого – створюють умови для недопущення перевищення певного критичного рівня ризикованості їх діяльності;
- вплив на операції комерційних банків шляхом грошово-кредитного регулювання, яке, у свою чергу, впливає на обсяг і структуру грошової маси в обігу, а також на обсяг ресурсів банків;
- забезпечення ефективного банківського нагляду згідно з базовими принципами Базельського комітету й чинного законодавства України шляхом інтеграції початкового контролю, безвізного нагляду, виїзного контролю й системного аналізу діяльності банку.

Розглянемо більш детально кожну із запропонованих нами груп зовнішніх інструментів забезпечення фінансової безпеки банків.

Одним з базових елементів впливу на фінансову безпеку банків є банківське регулювання.

Н.Ю. Єрпілева [108] розглядає банківське регулювання як “систему специфічних правил поведінки нормативного характеру, сформульованих державними органами, іншими владними структурами, а також недержавними саморегулюючими організаціями, метою яких є обмеження банківської активності й, головним чином, банківських операцій”.

На наш погляд, не зовсім коректно обмежувати банківське регулювання функціями пасивного впливу у вигляді системи правил, оскільки цілком очевидно, що дана система – лише базис для активних дій держави і його органів з недопущення кризових явищ у банківській сфері.

Н. Литвин [163] вважає, що банківське регулювання – це сукупність різноманітних методів і засобів (інструментів), за допомогою яких держава впливає на діяльність банків для реалізації цілей грошово-кредитної політики й здійснює нагляд (контроль) за дотриманням банками встановлених вимог.

Дане визначення в порівнянні з попереднім більш чітко описує інструментарій, але дивним є відсутність акценту на тому, що однією з головних цілей банківського регулювання є стабільність банківської системи.

Б.П. Адамик під банківським регулюванням має на увазі систему заходів, за допомогою яких центральний банк забезпечує стабільне, безпечне функціонування банків, запобігає дестабілізуючим процесам у банківському секторі [5, с. 177].

На наш погляд, визначення, запропоноване Б.П. Адамиком, найбільш повно відображає мету, суб'єктно-об'єктну орієнтацію та не накладає обмежень на заходи щодо досягнення цілей.

Відповідно до Закону України “Про Національний банк України” банківське регулювання – одна з функцій Національного банку, яка полягає у створенні системи норм, які регулюють діяльність банків, визначають загальні принципи банківської діяльності, порядок здійснення банківського нагляду, відповідальність за порушення банківського законодавства.

Таким чином, банківське регулювання є системою заходів, за допомогою яких держава через центральний банк (або інший уповноважений орган) забезпечує стабільне й безпечне функціонування банків, попереджає дестабілізаційні процеси в банківському секторі, створюючи необхідні умови для формування достатнього рівня фінансової безпеки банків і банківської системи в цілому.

До основних завдань банківського регулювання належать:

- підтримка стабільності й довіри до банківської системи шляхом забезпечення платоспроможності банківських структур, попередження системного ризику (тобто ризику того, що банкрутство одного або декількох банків спричинить кризу всієї банківської системи);
- захист вкладників та інших клієнтів банківської системи від надмірного ризику збитку й інших видів шкоди, яка виникає внаслідок банкрутства, шахрайства, зловживань, маніпуляцій та інших видів посадових правопорушень із боку постачальників фінансових послуг (індивідуальний ризик);

- забезпечення ефективного, надійного й результативного функціонування фінансових ринків, включаючи правильну роботу конкурентних ринкових сил (стимулювання ефективності системи).

Методи банківського регулювання, як відзначає Р. Бернд, матеріалізуються через систему заходів, які умовно розділяють на превентивні (їх можна застосовувати для попередження можливих негативних наслідків від тієї або іншої економічної ситуації) і протекційні (вони застосовуються для захисту від уже існуючих ризиків) [33, с. 135].

До превентивних заходів, зокрема, можна віднести:

- вимоги щодо розміру й структури власного капіталу банку;
- вимоги щодо ліквідності;
- диверсифікованість банківських ризиків;
- обмеження списку дозволених операцій [33].

Наприклад, в Інструкції про порядок регулювання діяльності банків в Україні [119] визначений перелік з 13 обов'язкових економічних нормативів, які поділяються на нормативи капіталу, ліквідності, ризику й відкритої валютної позиції.

До протекційних заходів належать:

- створення системи гарантування вкладів;
- формування банками резервів на покриття кредитних та інших ризиків;
- рефінансування центральним банком комерційних банків;
- допомога інших державних органів [266].

У науковій літературі передбачені й інші підходи до класифікації методів банківського регулювання. Так, О.П. Орлюк розділяє їх на економічні й адміністративні [202, с. 160-161].

Економічні методи включають нормативні (встановлення кількісних нормативів або розмірів обмежень або пільг) і коригувальні (застосування впливу для конкретної ситуації). Вони спрямовані на досягнення економічних цілей, а саме: цільового кредитування, визначення норм обов'язкових резервів та ін. [225, с. 3-4].

Суть адміністративних методів (а саме вони займають основне місце в організації банківського регулювання) може бути виражена за допомогою:

- а) встановлення певного порядку дії в сфері державного керування (припис);
- б) заборони певних дій (заборона);
- в) надання можливості вибору дій (жорсткий варіант дозволів, розрахований на поведінку посадових осіб, які зобов'язані вибрати один із передбачених адміністративно-правовою нормою варіантів дій у відповідних умовах);

- г) надання можливості діяти на свій розсуд (“м’який” дозвіл, який розрахований переважно на громадян);
- г) допуску за певних умов паритетного юридичного становища сторін у відношенні, яке регулюється (процесуальна рівність).

Велике значення для забезпечення ефективності банківського регулювання має правове забезпечення.

Елементами правового забезпечення банківської системи є: закони України, укази Президента України, постанови Верховної Ради, постанови Кабінету Міністрів, накази Міністерства фінансів, постанови Національного банку, статuti юридичних осіб, договори між суб’єктами кредитно-грошових відносин.

Одним з найважливіших зовнішніх методів забезпечення необхідного рівня фінансової безпеки банків є здійснення банківського нагляду.

Відповідно до Закону України “Про Національний банк України” банківський нагляд – це система контролю й активних дій Національного банку, спрямованих на забезпечення дотримання банками й іншими фінансово-кредитними установами в процесі їх діяльності законодавства України й установлених нормативів з метою забезпечення стабільності банківської системи й захисту інтересів вкладників [238].

Головними завданнями, які стоять перед системою банківського нагляду, є:

- гарантія здоров’я банківського сектора для підвищення економічного зростання країни;
- захист вкладників, які розміщують свої кошти в банках. Це завдання пов’язане з підтримкою довіри громадськості до банківської системи, втрата якої зумовлює ослаблення останньої й таких макроекономічних наслідків, як скорочення грошової пропозиції, розпад системи платежів, економічна нестабільність у державі;
- підвищення конкуренції в банківському секторі: банківські закони й положення повинні бути спрямовані на заохочення конкуренції й попередження монополії й дій, які перешкоджають конкуренції;
- підвищення ефективності банківської справи й справедливий розподіл кредиту в економіці: банківська система повинна відповідати вимогам суспільства високою якістю фінансових послуг, які надаються за прийнятною ціною. Кошти повинні надходити в економічні сектори, які можуть використовувати їх найбільш продуктивно й ефективно.

До системи наглядової діяльності в Україні відносять кілька основних напрямків, зокрема:

- державний нагляд, який здійснюється Національним банком;
- внутрішній банківський контроль (внутрішній аудит), що проводиться відповідною службою банківської установи;

- зовнішній аудит проводиться незалежними недержавними аудиторськими компаніями.

Існує кілька різних моделей здійснення нагляду за банківськими установами в процесі їх роботи. Основними моделями банківського нагляду є моделі, засновані на:

- 1) виїзному інспектуванню банків співробітниками органів банківського нагляду (така модель нагляду переважає в Італії, Франції, Японії й США);
- 2) аналізі матеріалів зовнішнього аудиту банку (на таку модель нагляду спираються у Великобританії й Німеччині);
- 3) використанні матеріалів як власного виїзного інспектування, так і зовнішнього аудиту (Канада);
- 4) встановленні твердих вимог до публічної звітності, так званої моделі “ринкової дисципліни” (ця модель нагляду в 1996 році була вперше введена в Новій Зеландії) [83].

Законодавство України виділяє два види банківського нагляду за банками:

- виїзне інспектування;
- безвиїзний контроль.

Завдання виїзного інспектування: оцінка адекватності капіталу, якості активів, менеджменту, рівня прибутковості й ліквідності. Інспектори при проведенні виїзного інспектування вивчають внутрішньобанківську документацію, проводять зустрічі з персоналом банку для того, щоб одержати більш широке уявлення про систему проведення операцій та управління. Також вони вивчають матеріали внутрішнього й зовнішнього аудиту. Узагальнюючи отриману інформацію, вони оцінюють загальний стан фінансово-кредитної установи.

Частиною функцій виїзного інспектування є обговорення виявлених проблем з керівництвом банку, оцінка шляхів їх вирішення й оцінка ступеня усвідомлення керівництвом банку певних ризиків [83].

Для того, щоб одержати динамічну картину стану банку між виїзними перевітками, органи нагляду покладаються на регулярну статистичну звітність, а також на безвиїзний нагляд і моніторинг. Так, кожний квартал банк надає розширений звіт, в якому відображає інформацію про структуру й строки погашення активів, пасивів і капіталу, а також про джерела доходів і видатків. Звіт містить у собі інформацію про проблемні й непрацюючі активи, про позабалансові операції й умовні зобов'язання.

Завдяки такому звіту, а також таким регулярним звітам, як, наприклад, звіт про керування ризиками, банківський нагляд має доступ до великого обсягу інформації, яка дозволяє проводити безперервний аналіз і моніторинг динаміки фінансового стану банку. Такий моніторинг та аналіз дозволяють органам нагляду визначити, з якими проблемами може зіткнутися дана установа в найближчому майбутньому. Також такий нагляд дозволяє бачити загальні негативні тенденції банківської системи й вжити заходів щодо запобігання кризових ситуацій [83].

Основні (базові) принципи ефективного банківського нагляду сформулював Базельський комітет з банківського регулювання у квітні 1997 р.:

- основною метою нагляду є зменшення ризику втрат для вкладників й інших кредиторів, а також підтримка довіри до фінансово-банківської системи;
- органам нагляду необхідно сприяти організації ринкової дисципліни за рахунок встановлення ефективного корпоративного керівництва, а також сприяти збільшенню прозорості ринку для полегшення контролю;
- для ефективного виконання своїх обов'язків співробітники наглядових органів повинні мати операційну незалежність, кошти й повноваження для одержання інформації як на місці, так і дистанційно, а також повноваження для застосування прийнятих ними рішень;
- органи нагляду повинні повністю розуміти природу банківських операцій і контролювати, наскільки це можливо, ризики, з якими зустрічаються банки у процесі діяльності;
- ефективний банківський нагляд вимагає оцінки рівня ризику окремих банків і відповідного розподілу ресурсів;
- органи нагляду повинні бути впевнені в тому, що ресурси банків (включаючи статутний капітал, кваліфіковане керівництво, ефективну систему внутрішнього контролю й бухгалтерської звітності) достатні для того, щоб брати на себе той або інший ризик;
- необхідним є тісне співробітництво з органами нагляду інших країн, особливо при міжнародних банківських операціях [24, с. 263].

Останньою групою зовнішніх інструментів забезпечення фінансової безпеки банків, згідно з базовою класифікацією, є банківський контроль.

Більшість економічних словників визначають зовнішній банківський контроль як контроль з боку центрального банку за діяльністю комерційних банків [241].

В.Н. Вдовін пропонує трактувати сутність поняття “банківський контроль” як систему економічних відносин, спрямованих на забезпечення надійності, безпеки, ефективності й законності банків і виконуваних ними операцій, а також на підвищення ефективності суспільного виробництва [63].

Специфіка контролю над банками й банківською діяльністю з боку держави обумовлена рядом особливостей, властивих банківському сектору, а також його ролі в безпеці країни:

- банківська система опосередковує проходження платежів практично всіх економічних суб'єктів;
- банківській системі властивий високий рівень системного ризику, що поширюється не тільки на саму банківську систему, але й на всю економіку країни;
- банківський сектор через цілий ряд причин є одним із найбільш криміналізованих економічних сегментів;
- грошові потоки, що проходять через банківські канали, підлягають контролю з боку органів фінансового контролю й правоохоронних органів.

Таким чином, від ефективності організації зовнішнього контролю над банками залежить фінансова безпека не тільки банків і банківської системи, але й національна безпека.

Усе це обумовлює різноманітність форм державного контролю за банківською діяльністю. Залежно від часу здійснення банківський контроль поділяють на попередній і наступний. Попередній контроль передує виконанню певних грошово-розрахункових операцій. Наступний контроль полягає у вивченні результатів здійснення банківських операцій [50].

Можна виділити такі напрямки банківського контролю:

- контроль над веденням касових операцій на підприємствах;
- контроль при проведенні кредитних операцій;
- контроль при проведенні гарантійних операцій;
- валютний контроль – здійснюється уповноваженими банками, що є агентами валютного контролю.

Таким чином, були розглянуті зовнішні й внутрішні методи й інструменти забезпечення фінансової безпеки банків і банківської системи в цілому. Як бачимо, є досить великий інструментарій, який дозволяє забезпечити фінансову безпеку банків. У той же час проведені дослідження показали, що наявні наукові праці в даній сфері розрізнені й розглядають лише окремі аспекти проблеми.

2.2. СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ БАНКІВ

2.2.1. Науково-методичні підходи щодо формування системи фінансової безпеки банків

Значна кількість проблем у сфері забезпечення фінансової безпеки банків призводить до зниження ефективності їх діяльності. Основними проблемами, на нашу думку, є такі: банки приділяють недостатню увагу контролю над ризиками; сповільнена реакція на виникаючі кризові ситуації; нездатність здійснювати ефективне фінансове управління.

Рівень розвитку економічної науки на сьогоднішній день дозволяє вирішити більшість з перерахованих проблем, тому головним завданням є приведення розрізнених досліджень за даною темою в єдину систему, застосування якої на практиці дозволить забезпечити стабільну й ефективну діяльність банків.

Дана система є сукупністю фінансових важелів і методів діагностики, а також нейтралізації кризових явищ для забезпечення стабільної і ефективної діяльності банківської установи. Вона повинна вирішувати такі завдання:

- 1) здійснення моніторингу фінансового стану банку для раннього виявлення ознак його кризового розвитку;
- 2) визначення масштабів кризового стану;
- 3) дослідження основних факторів, що обумовлюють кризовий розвиток банку;
- 4) розробка і реалізація заходів щодо запобігання криз;
- 5) контроль над виконанням заходів щодо забезпечення фінансової безпеки банку й оцінка отриманих результатів;
- 6) забезпечення стабільної та ефективної діяльності банку як в короткостроковому, так і довгостроковому періодах.

Слід зазначити, що втрата контролю над станом зовнішнього і внутрішнього середовищ обумовлює розвиток кризових ситуацій у банку. Головною проблемою є те, що часто про необхідність забезпечення фінансової безпеки згадують тоді, коли вже неможливо уникнути виникнення кризи. Тому вважаємо, що необхідно інтегрувати систему фінансової безпеки безпосередньо в систему управління банком. Це дасть можливість здійснювати не тільки заходи щодо нейтралізації кризових явищ у діяльності банку, але й поточний моніторинг його кризового середовища з метою максимально швидкого реагування на виникаючі загрози. Також це дає можливість впливати на ефективність діяльності банку шляхом оптимізації фінансового управління.

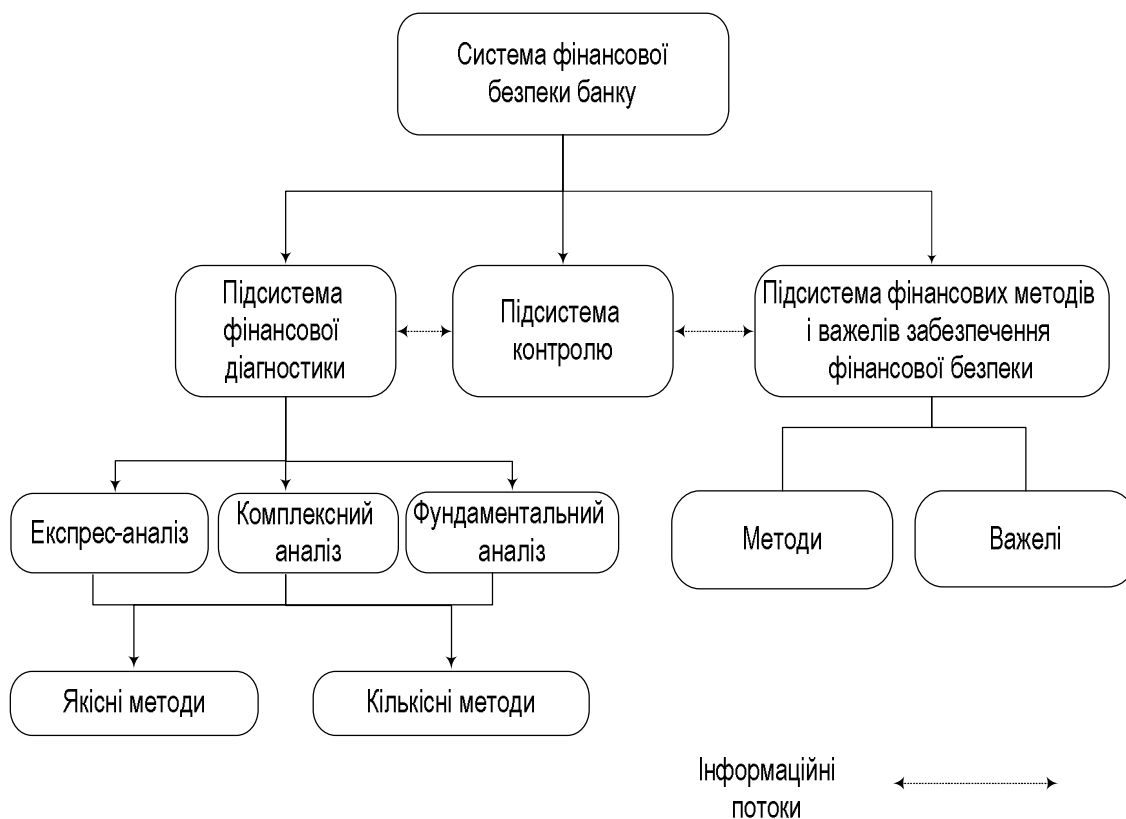
Після визначення місця запропонованої нами системи фінансової безпеки в діяльності банку наступним етапом є розгляд особливостей її побудови. Можна виділити такі компоненти системи:

1. Мета – забезпечення стабільної, безкризової та ефективної діяльності банку.

2. Функції:

- визначення потенційних проблем – до їх складу входять такі параметри, як ідентифікація проблеми, оцінка її масштабів, визначення факторів, які призвели до виникнення проблеми і можуть погіршити ситуацію;
- усунення проблем – вибір необхідних важелів впливу на проблему, а також визначення методів її усунення;
- контроль результативності – аналіз ефективності здійснених заходів і повторна перевірка на наявність даної проблеми;
- забезпечення ефективного фінансового управління – здійснюється шляхом використання відповідного фінансового інструментарію та специфічних методів фінансового управління.

У рамках реалізації даних функцій ми пропонуємо таку структуру побудови системи фінансової безпеки банку. Ключові підсистеми подані у вигляді загальної структури (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Система фінансової безпеки банку

Пропонована нами система базується на таких принципах:

1. **Мінливості.** Будь-який банк у результаті здійснення помилок у фінансовій і управлінській сферах може стати жертвою кризи. Цей принцип пояснює необхідність здійснення діагностичних, а також превентивних заходів щодо забезпечення стабільної й ефективної діяльності.

2. **Об'єктивності.** Аналітик, який оцінює вірогідність зниження рівня фінансової безпеки, а також вірогідність виникнення кризової ситуації, повинен робити це на основі певної методики аналізу, а не виходячи зі своїх суб'єктивних міркувань.

3. **Обачності.** Передбачає формування думок, здійснених в умовах невизначеності, щоб уникнути завищення або заниження вірогідності настання кризи, або порушення фінансової рівноваги.

4. **Безперервності й оперативності.** Процес забезпечення фінансової безпеки банку повинен здійснюватись на постійній основі, що дозволяє своєчасно відреагувати на появу негативних факторів внутрішнього та зовнішнього середовища

5. **Конфіденційності.** Результати діагностики вірогідності настання криз і зниження фінансової стійкості мають бути комерційною таємницею банку, оскільки розголошення даних може викликати негативну реакцію клієнтів, партнерів, контрагентів та інвесторів.

6. **Комплексності та системності.** Оскільки фактори, які спричиняють зниження рівня фінансової безпеки банку, обумовлюються різними причинами, необхідно оцінювати фінансову ситуацію як взаємодію комплексу змінних усередині організації, відстежуючи при цьому вплив зовнішнього середовища і зміни його стану.

7. **Явності інтерпретації результатів.** Результати аналізу та рекомендації щодо забезпечення фінансової безпеки банку мають бути чіткими та ясними, щоб уникнути неправильного їх розуміння, і, як наслідок, помилкових дій з боку керівництва.

8. **Альтернативності варіантів розвитку.** В умовах нестабільності зовнішнього середовища розвиток майбутніх подій практично завжди має альтернативний імовірнісний характер. Існує безліч можливих результатів ухваленого рішення з різною вірогідністю їх настання. Тому, ухвалюючи рішення про вибір можливого варіанта усунення кризової ситуації, слід враховувати можливість багатоваріантного розвитку подій. Який з варіантів отримає розвиток, є невідомим заздалегідь фактом. Отже, необхідно розробляти декілька варіантів антикризових заходів і мати в запасі відповідні ринкові стратегії, як мінімум, оптимістичну, найбільш вірогідну та песимістичну.

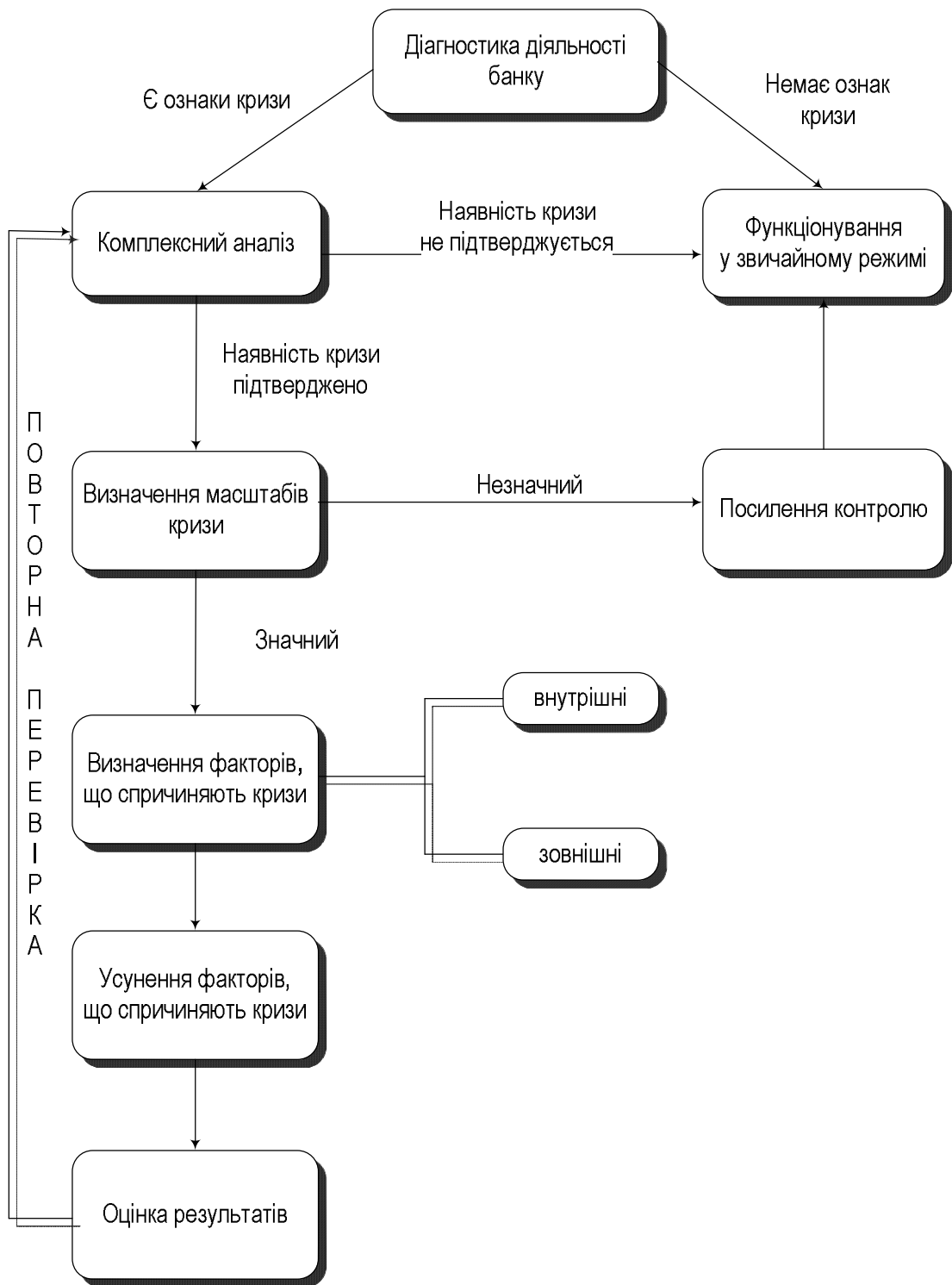
9. **Дотримання компромісу між ступенем ризику і очікуваними результатами (принцип виправданого ризику).** Багатоваріантність розвитку подій пов'язана з ризиком, який викликаний тим, що неможливо передбачити як всі можливі варіанти розвитку подій, так і вірогідність їх виникнення (фактор невизначеності). Отже, існує вірогідність ухвалення неправильного рішення. При цьому орієнтація на інноваційний розвиток, на агресивну ринкову стратегію пов'язана з підвищеним ризиком. Проте виграш у разі успіху може бути більш значним, тим самим він компенсує високу ризикованість. У ринковій економіці спостерігається прямо пропорційна залежність між результатом і рівнем ризику. Іншими словами, з ряду можливих альтернативних варіантів результат з великим очікуваним доходом є і найбільш ризикованим. У той же час необхідно відмітити, що ця залежність у загальному випадку має нелінійний характер і часто не завжди така однозначна.

Схема дії запропонованої нами системи подана на рис. 2.6.

Її основу становить діагностика фінансового стану банку та його ризиків, застосування необхідних превентивних і антикризових заходів, а також здійснення контролю на всіх етапах роботи системи й оцінка її ефективності.

Першим етапом роботи системи фінансової безпеки банків є здійснення фінансової діагностики банку на предмет оцінки рівня його фінансової безпеки. Практично оцінка здійснюється шляхом розрахунку ряду фінансових показників, виявлення та оцінки внутрішніх і зовнішніх ризиків банку, а також проблемних аспектів у його діяльності. Крім того, необхідно проводити й експертні (якісні) оцінки діяльності банку, оскільки розрахунок одних лише кількісних показників не дозволяє зробити обґрунтований висновок про рівень фінансової безпеки.

У результаті діагностики банківський аналітик може отримати обґрунтовані висновки про поточний рівень фінансової безпеки, про основні загрози діяльності банку та розробити оптимальну модель поведінки банку в даній ситуації. У разі позитивної оцінки заходи щодо забезпечення фінансової безпеки банку можуть обмежитися посиленням контролю над проблемними аспектами в роботі банку. Якщо ж був отриманий висновок про недостатність рівня фінансової безпеки, то аналітику слід оцінити масштаби кризових явищ у банку і сформувані на основі результатів діагностики перелік заходів щодо недопущення кризи в діяльності банку. Даний перелік повинен включати набір фінансових важелів, використання яких є найбільш оптимальним в ситуації, що склалася. Важелі є основою для формування переліку фінансових методів, які ліквідують кризові ситуації, а також забезпечать збільшення рівня фінансової безпеки банку, що може проявлятися як у зростанні його фінансової захищеності, так і зростанні ефективності його діяльності.

Рис. 2.6. Схема дії системи фінансової безпеки банку

Після проведення низки превентивних або антикризових заходів необхідно оцінити їх ефективність. Критерієм ефективності в даному випадку буде збільшення рівня фінансової безпеки. Практично це здійснюється шляхом проведення повторної діагностики. Аналітик

при цьому оцінює не тільки фактичний рівень фінансової безпеки банку, але й зміни в рівні ризиків.

Якщо рівень фінансової безпеки підвищується до прийняттого рівня, то банк продовжує роботу в звичайному режимі. Інакше розробляється новий набір заходів щодо збільшення фінансової безпеки. Цей цикл може повторюватися кілька разів, доки не буде досягнутий належний рівень фінансової безпеки банку.

Пропонована система дозволить виявляти і боротися з реальними причинами криз, а не їх наслідками. У той же час існування фіктивних і навмисних кризових ситуацій практично неможливо спрогнозувати. Дані види не є нормальними з погляду функціонування банку. Вони генеруються самим банком, що суперечить логіці функціонування системи, оскільки вважається, що банки прагнуть уникати кризових явищ з метою забезпечення стабільності та ефективності своєї роботи. Крім того, у разі навмисних дій з метою створення кризової ситуації система фінансової безпеки зіткнеться з рядом перешкод для її нормального функціонування – фальсифікацією даних фінансової звітності, саботажем результатів аналізу з боку осіб, зацікавлених у створенні кризи, ігноруванням сигналів від окремих підсистем системи фінансової безпеки, маніпулюванням даними та ін.

Тому пропонована система працюватиме з реальними кризовими ситуаціями – тими, що були викликані об'єктивними внутрішніми або зовнішніми факторами за відсутності злого наміру з боку самого банку.

Система рекомендується для використання усередині банку, а не зовнішніми аналітиками, оскільки вона передбачає доступ до конфіденційної інформації.

Враховуючи все вищевикладене, можемо сформулювати визначення системи фінансової безпеки банку так: це сукупність взаємопов'язаних діагностичних, інструментальних і контрольних заходів фінансового характеру, які повинні оптимізувати використання фінансових ресурсів, забезпечити належний їх рівень і нівелювати вплив ризиків внутрішнього й зовнішнього середовищ.

Таким чином, систему фінансової безпеки пропонується інтегрувати в систему управління банком, що дозволить здійснювати постійний контроль за ризиковим середовищем банку і ухвалювати своєчасні й обґрунтовані рішення. Її дія повинна ґрунтуватись на принципах мінливості, обачності, об'єктивності, безперервності і оперативності, конфіденційності, комплексності і системності, явності в інтерпретації результатів, що дозволить забезпечити стабільну, безкризову й ефективну діяльність банку.

2.2.2. Фінансова діагностика в комплексі фінансової безпеки банку

Однією з основних складових запропонованої нами системи є підсистема фінансової діагностики. Саме від її ефективності залежатиме кінцева результативність системи в цілому. Ця підсистема має виконувати такі функції: прогнозування настання кризи; оцінка вірогідності її появи в перспективі; визначення масштабів кризи, а також причин, що її викликали. Також підсистема повинна оцінювати ефективність діяльності банку в цілому та визначати можливі зони неефективної роботи.

Діагностика, на нашу думку, – це певний набір методичних розробок, який дозволяє на ранніх стадіях виявити кризові ситуації, оцінити ступінь їх загрози для фінансової безпеки банку та фактори, що їх спричинили.

Основна мета даної підсистеми – своєчасно інформувати про можливі проблемні ділянки роботи банку, а також оцінювати рівень його фінансової безпеки.

Завдання, які поставлені перед підсистемою фінансової діагностики:

- аналіз внутрішнього і зовнішнього середовищ банку;
- визначення кризового середовища банку та виділення критичних ризиків;
- оцінка ризиків і можливості настання кризи;
- виявлення проблемних місць у роботі банку, спираючись на дані проведеного аналізу;
- оцінка ефективності діяльності банку;
- формування загальних висновків про рівень фінансової безпеки банку.

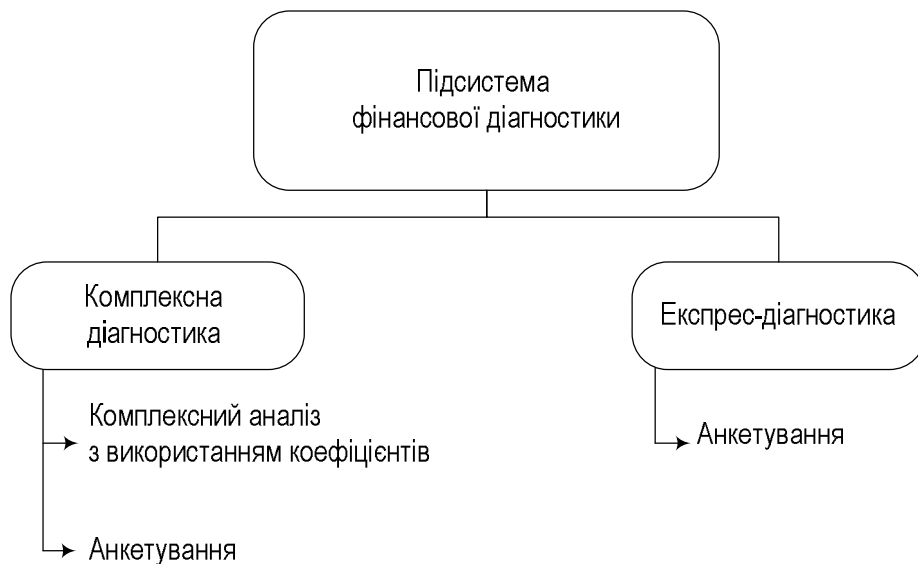
Таким чином, діагностика є базою для ухвалення управлінських рішень, що дозволяють попередити кризові ситуації, а також вона оцінює загальну ефективність фінансово-економічної діяльності банку.

Практично ці функції пропонується реалізовувати шляхом проведення багаторівневого комплексу діагностичних заходів.

Ми пропонуємо дворівневу систему – експрес-аналіз і комплексний аналіз. У загальному вигляді підсистема діагностики фінансової безпеки подана на рис. 2.7.

Експрес-діагностику необхідно проводити щомісячно, комплексну – щокварталу. Це дозволить, з одного боку, здійснювати поточний контроль за рівнем фінансової безпеки, а з іншого – оптимізувати розподіл зусиль при здійсненні діагностичних заходів. Розглянемо докладніше інструментарій, який використовується при проведенні діагностики.

Рис. 2.7. Підсистема фінансової діагностики

При здійсненні діагностики банку можна виділити два основні об'єкти аналізу:

- результати діяльності банку за період і його стан на даний момент часу;
- основні бізнес-процеси банку.

Не можна обмежувати інструментарій діагностики розрахунком тільки фінансових показників. Вони повинні використовуватись на кінцевій стадії діагностики. Оскільки діагностика служить цілям управління, то аналізувати слід не тільки бізнес-процеси, які забезпечують “фінансову функцію” банку, але й всі основні бізнес-процеси, пов’язані з діяльністю банку [280].

Стосовно конкретних методів для здійснення процесу діагностики, то в економічній літературі виділяють дві великі групи методів проведення діагностики – якісні й кількісні.

Якісні методи базуються на використанні експертних оцінок при визначенні певних параметрів. Кількісні методи мають на увазі розрахунок конкретних показників з подальшою оцінкою і тлумаченням отриманих значень.

Для здійснення експрес-діагностики ми пропонуємо використовувати тільки кількісні методи, оскільки вони дозволяють швидко й об'єктивно оцінити поточний стан банку. При проведенні комплексної діагностики ми пропонуємо використовувати комбінацію з кількісних і якісних методів.

На практиці якісну оцінку рівня фінансової безпеки банку ми пропонуємо здійснювати шляхом заповнення анкети (табл. 2.11).

Анкету повинен заповнювати експерт щодо діяльності конкретного банку – це може бути представник вищого керівництва або начальник аналітичного відділу банку.

Анкета заповнюється таким чином: по черзі розглядається кожен з поданих критеріїв і виставляється оцінка 0 або 1 залежно від варіанта відповіді на поставлене питання згідно з розподілом балів, поданих у таблиці 2.11.

Таблиця 2.11

Анкета для оцінки рівня фінансової безпеки банку

Критерій	Кількість балів за відповідь	
	ТАК	НЕМАЄ
1. Досвід роботи керівництва банку (голова і члени правління) більше 5 років	1	0
2. Втрата ключових співробітників	0	1
3. У банку є відділ оцінки ризиків	1	0
4. Використання в роботі банку апробованих методик оцінки ризиків	1	0
5. Диверсифікована структура активів і пасивів банку	1	0
6. Значний рівень залежності від акціонерів та інсайдерів	0	1
7. Прозорість роботи банку для клієнтів і контрагентів	1	0
8. Наявність доступу до дешевих ресурсів	1	0
9. Банк належить іноземній материнській компанії	1	0
10. Наявність довгострокової стратегії розвитку (на термін від 3 років і більше)	1	0
11. Втрата ключових клієнтів	0	1
12. Погіршення фінансового стану банку	0	1
13. Проведення високоризикових операцій	0	1
14. Ризик зміни умов діяльності (наприклад, зміна правового поля)	0	1
15. Негативний вплив зовнішнього середовища	0	1
16. Наявність макроекономічних криз у країні	0	1
17. Збалансованість активів і пасивів за термінами	1	0
18. Збалансованість активів і пасивів по суб'єктах	1	0
19. Збільшення обсягів простроченої заборгованості	0	1
20. Високий рівень проблемних кредитів	0	1

Продовж. табл. 2.11

Критерій	Кількість балів за відповідь	
	ТАК	НЕМАЄ
21. Зростання неповернень кредитів	0	1
22. Збільшення частки високоризикових активів	0	1
23. Розголошення, просочування конфіденційної інформації про банк	0	1
24. Низький рівень кваліфікації персоналу	0	1
25. Низька рентабельність діяльності (нижче, ніж середня по банківському сектору і/або по групі, до якої належить банк)	0	1
26. Втрата довіри з боку вкладників (відтік депозитів з банку)	0	1
27. Регулярні випадки збоїв і нестабільної роботи інформаційної системи банку	0	1
28. Наявність у банку плану антикризових заходів	1	0
29. Висока залежність діяльності банку від політичної ситуації в країні	0	1
30. Погіршення ділової репутації банку	0	1
МАКСИМУМ БАЛІВ	30	

* Для показників, що містять у собі аналіз тимчасового інтервалу, останній приймається рівним 12 місяців.

Залежно від кількості набраних балів ми рекомендуємо такий перелік станів фінансової безпеки банку:

- 25-30 – високий рівень фінансової безпеки банку;
- 20-25 – достатній рівень фінансової безпеки банку;
- 15-20 – низький рівень фінансової безпеки банку;
- менше 15 – критичний рівень фінансової безпеки.

Якщо загальна оцінка нижча за критичний рівень, необхідно провести комплексний аналіз, який дозволить виявити конкретні проблемні місця в діяльності банку.

Положення анкети формувалися на основі переліку типових загроз фінансової безпеки банків, розробленого нами і поданого в таблиці 2.12.

Повний аналіз штатного режиму пропонується проводити в рамках комплексної (щоквартальної) діагностики. У разі негативних результатів експрес-діагностики необхідно проводити наступний рівень діагностики (комплексний) поза чергою.

Типові загрози фінансовій безпеці банку

№ пор.	Види зовнішніх загроз	Види внутрішніх загроз
1	Законодавче регулювання діяльності банків	Якість кредитного портфеля
2	Монетарна політика, що проводиться центральним банком	Кваліфікація керівництва банку
3	Мінливість зовнішнього середовища	Незбалансована структура активів і пасивів
4	Криза довіри до банківської системи	Залежність від інсайдерів
5	Діяльність конкурентів	Протиправні дії персоналу банківської установи
6	Протиправні дії стосовно банку	Неефективна діяльність банку
7	Негативні макроекономічні умови	–
8	Непередбачувана державна політика	–

Комплексна діагностика проводиться щокварталу і складається з двох типів аналізу:

1. Якісний аналіз діяльності банку.
2. Комплексний аналіз із застосуванням коефіцієнтів.

Для оцінки рівня фінансової безпеки з використанням кількісних методів нами була розроблена скорингова методика.

В основі побудови даної методики лежить розрахунок кількості балів, який формується за оцінками фінансових коефіцієнтів і показників.

Кожен банк у процесі роботи прагне знайти межу між прибутковістю і ризиком, які знаходяться в прямій залежності. Тобто, усвідомлено йдучи на великі ризики, банк розраховує отримати великий прибуток. Проте необхідно враховувати, що дуже високі ризики, нехай і при значному прибутку, роблять діяльність банківської установи дуже залежною від зміни безлічі факторів, що у результаті може спричинити його неплатоспроможність і, як наслідок, банкрутство. Водночас отримання незначних обсягів прибутку (можливе при невисокому рівні ризиків) ставить під сумнів доцільність діяльності даного суб'єкта ринкової економіки, оскільки саме прибуток є основним мірилом ефективності роботи.

Оскільки фінансова безпека банку визначається рівнем його захищеності і ступенем ефективності діяльності, то за основу побудови методики оцінки фінансової безпеки банку були вибрані дві групи показників:

- 1) показники, що характеризують ефективність діяльності банку;
- 2) показники, що характеризують рівень його захищеності й здатність протистояти кризовим явищам.

У таблиці 2.13 поданий перелік показників ефективності, який пропонується для використання в методиці, їх розрахунок і коротка характеристика.

Одним з основних показників, що характеризують ефективність банку, є відношення прибутку до величини активів. Застосування цього показника є доречним, оскільки решта всіх інших показників ефективності управління активами є вторинними щодо рентабельності активів. Крім того, інші показники багато в чому визначаються політикою банку та стратегією керівництва у сфері управління активами. По суті, з погляду конкретного банку може не надаватися жодна корисна інформація через специфіку його діяльності.

Таблиця 2.13

Показники ефективності діяльності банку

Показник	Розрахунок	Економічний зміст	Норматив
Рентабельність активів	Чистий прибуток / Активи	Ефективність роботи керівництва банку. Віддача від вкладених коштів. Чим значення вище, тим краще	Не нижче середньогалузевого або середнього значення по групі (I, II, III, IV), в яку входить банк. На сьогоднішній день порогове значення – 1,5 %*
Рівень процентної маржі (кредити-депозити)	Середня процентна ставка за кредитами – середня процентна ставка за депозитами	Характеризує ефективність процентної політики. Чим значення вище, тим краще	Не нижче середньогалузевого або середнього значення по групі (I, II, III, IV), в яку входить банк. На думку окремих авторів, порогове значення – 5 %
Ефективність роботи банку	Дохід/Витрати	Загальна ефективність роботи банківської установи. Її здатність генерувати дохід	Більше 1
Ефективність операцій з процентними коштами	Процентний дохід / Процентні витрати	Збалансованість процентних операцій банку	Більше 1
Ефективність комісійної діяльності	Комісійні доходи / Комісійні витрати	Здатність банку заробляти на наданні комісійних послуг	Більше 1
Прибуток на одного співробітника	Чистий прибуток / Кількість співробітників	Продуктивність (ефективність) праці працівників банку. Чим значення вище, тим краще	Не нижче середньогалузевого або середнього значення по групі (I, II, III, IV), в яку входить банк. На сьогоднішній день воно становить 11 000 грн.**

* [204].

** [205].

Ще одним важливим показником, що характеризує ефективність діяльності банку, є рівень його маржі, тобто різниця між ставками за кредитами та депозитами. Даний показник фактично характеризує потенціал банку, його можливість здійснювати прибуткову діяльність. А порівняння даного показника з середнім значенням по банківській системі і значеннями конкурентів визначає рівень потенційної конкурентоспроможності банку. Істотне зниження маржі за короткий проміжок часу негативно впливає на рівень фінансової безпеки банку. На думку окремих авторів, значення процентної маржі має становити мінімум 4-5 %.

Існує ряд показників, які дозволяють оцінити загальну й часткову ефективність роботи банківської установи. При цьому найширше використовується класичне визначення ефективності як відношення результату (доходу) до витрат, необхідних для отримання цього результату. З даного визначення виходить, що значення показника ефективності має бути більшим за одиницю. У протилежному випадку суб'єкт господарювання зможе, як максимум, забезпечити собі лише беззбиткову діяльність (ефективність = 1) або він отримуватиме збитки (ефективність < 1).

Загальну ефективність роботи банку характеризує відношення сумарних доходів до сумарних витрат (відповідні значення беруться зі "Звіту про прибутки і збитки"). Воно показує здатність банку заробляти достатню кількість коштів, щоб покрити понесені витрати і отримати нормальний прибуток. Як конкретні показники використовується зіставлення доходів і витрат по однорідних операціях. Оскільки основну масу доходів банки заробляють на операціях з процентними коштами, а також комісійних операціях, то пропонується використовувати для аналізу два показники: ефективність операцій з процентними коштами та ефективність комісійної діяльності. Їх розрахунок і характеристика наведені в таблиці 2.13.

Наступним критерієм, що дозволяє оцінити ефективність роботи банку, є успішність кадрової політики і дієвість системи оплати праці персоналу банку. Роздуті штати кредитних організацій вимагають великих витрат, а надмірні витрати на оплату праці погіршують фінансові показники організації. Навпаки, порівняно невеликі мобільні колективи здатні генерувати додатковий прибуток для акціонерів. Для кількісної оцінки даного критерію пропонується використовувати показник рівня прибутку на одного співробітника.

Наступною групою показників, без якої неможливо зробити обґрунтований і зважений висновок про рівень фінансової безпеки банку, є показники захищеності. Їх перелік, розрахунок і стисла характеристика подані в таблиці 2.14.

Таблиця 2.14

Показники, що характеризують рівень захищеності банку

Показник	Розрахунок	Економічний зміст	Норматив
Ліквідність (миттєва)	Високоліквідні активи / Поточні пасиви	Здатність банку своєчасно виконати свої зобов'язання за рахунок високоліквідних активів	>20 %
Рівень проблемних кредитів	(Проблемні (прострочені) кредити / Кредитний портфель) · 100 %	Характеризує якість кредитного портфеля. Рівень простроченої заборгованості в ньому	<5 %
Коефіцієнт кредитних ризиків	Сума проблемних кредитів / Сума резервів під кредитні операції	Рівень покриття резервами потенційних збитків від кредитних операцій	<1
Коефіцієнт співвідношення кредитів і зобов'язань	Кредити / Зобов'язання	Агресивність кредитної політики банку	Оптимально – 0,53-0,9 >0,9 – низька кредитна стійкість; <0,53 – загроза збитків
Коефіцієнт достатності капіталу	(Капітал / (Зобов'язання + капітал)) · 100 %	Співвідношення власних і залучених коштів. Чим вище значення, тим більший ризик переймають на себе власники банку	>10 %
Співвідношення отриманих і виданих міжбанківських кредитів	Сума кредитів, виданих іншим банкам / Сума отриманих міжбанківських кредитів	Характеризує тип кредитної політики, що проводиться банком на ринку міжбанківських запозичень	Якщо 1,4, то це є загрозою для кредитної і фінансової стійкості банку
Загальна валютна позиція	Відкрита валютна позиція по всіх іноземних валютах у гривневому еквіваленті / капітал банку	Характеризує валютну стійкість банку, наскільки капітал банку покриває можливі збитки у разі несприятливої зміни валютних курсів	<30 %

Розглянемо детальніше окремі показники. Ліквідність характеризує здатність банку своєчасно здійснювати платежі за зобов'язаннями. На наш погляд, для фінансової безпеки банківської установи основним є показник миттєвої ліквідності. Оскільки саме можливість швидко розрахуватися за поточними зобов'язаннями створює передумови для стабільної діяльності банку. Щонайменші ознаки нездатності банку виконати

свої зобов'язання можуть викликати паніку серед вкладників, що, у свою чергу, може призвести до банкрутства комерційного банку.

Рівень фінансової безпеки також безпосередньо залежить від якості активів банку. Більшість українських банків є універсальними кредитними установами, тому основним напрямом їх діяльності є кредитування фізичних і юридичних осіб. Таким чином, важливим показником є відношення суми проблемних кредитів до загальної величини кредитного портфеля. В умовах банківської системи України, як показав аналіз, проведений в першому розділі роботи, даний показник є особливо актуальним, оскільки здатний на ранніх стадіях сигналізувати про зниження рівня фінансової безпеки.

Коефіцієнт кредитних ризиків є додатковим показником, що дозволяє оцінити, чи достатньо сформованих резервів для того, щоб покрити можливі збитки за проблемними кредитами. Якщо значення даного коефіцієнта перевищує одиницю, то це вказує на погіршення фінансової безпеки банківської установи, оскільки в даному випадку масове неповернення кредитів може призвести до збитків і спровокувати банкрутство банку.

Також вважаємо, що одним з найважливіших показників рівня захищеності банку є коефіцієнт співвідношення кредитів і зобов'язань. Він характеризує агресивність кредитної політики і рівень кредитної стійкості банку. Тип кредитної політики, що проводиться банком, здійснює безпосередній вплив на рівень його фінансової безпеки. Оптимальним діапазоном для даного коефіцієнта прийнято вважати – 0,53-0,9. Якщо значення нижче 0,53, то банківська установа може виявитися неспроможною заробити достатньо коштів для виконання своїх зобов'язань перед вкладниками і кредиторами банку. Якщо ж значення вище 0,9, то в даній ситуації практично всі залучені банком кошти використовуються для кредитування. А оскільки кредитування є достатньо ризиковою операцією, то рівень фінансової безпеки знижується.

За останні декілька років вітчизняні банки і компанії істотно збільшили активність на міжнародних фінансових ринках. Тому вважаємо, що важливість контролю за валютною позицією істотно зросла. Це пов'язано як з нестабільністю на міжнародних валютних ринках, так і невизначеністю в політиці Національного банку щодо валютного регулювання в країні. Ігнорування даних ризиків може призвести до втрат у фінансовій діяльності банку. Тому необхідно здійснювати постійний контроль за рівнем валютних ризиків банку. Основним

показником, що характеризує рівень валютного ризику, є відношення величини відкритої валютної позиції до капіталу.

Як базу для розробки кількісної методики оцінки фінансової безпеки банку ми пропонуємо використовувати комплексну методику з інтегральним значенням у 130 балів (по 10 балів максимум на кожен із запропонованих показників).

Рівень фінансової безпеки визначається кількістю набраних балів.

Особливість запропонованої нами методики полягає в тому, що ми спробували подолати один з головних недоліків кількісних методик – жорстку прив'язку до нормативних значень показників і недостатній ступінь (особливо це стосується виставляння балів) врахування динаміки зміни показників.

Для усунення цих недоліків ми пропонуємо ввести поняття “сірої зони” (за аналогією з погрішністю у фізиці). Вона характеризує те значення показника, при якому складно однозначно оцінити показник. Наприклад, показник рівня проблемних кредитів рекомендується не більше 5 %. Допустиме значення цього показника у банку 4,8 % формально відповідає нормативу, але реально даний показник у бальному виразі не можна прирівнювати до значення показника, скажімо, в 2 %. Аналогічною є ситуація, якщо показник дорівнює 5,1 %. Формально не відповідає нормативу, але реально, за своєю економічною суттю дуже близький значенню в 4,8 %. Хоча картина, якщо не враховувати “сіру зону”, для цих двох банків, буде діаметрально протилежна. Тому ми пропонуємо використовувати як “сіру зону” інтервал $\pm 10\%$ від нормативного значення. Таким чином, пропонується такий розподіл балів з урахуванням значення показника (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Розподіл балів з урахуванням значення показника

Параметр показника	Кількість балів
Гірше за нижній поріг “сірої зони”	0
Гірше за норматив, але вище за нижній поріг “сірої зони”	5
Краще за норматив, але гірше за верхній поріг “сірої зони”	7,5
Краще за норматив і вище за верхню межу “сірої зони”	10

У таблиці 2.16 подані конкретні значення “сірих зон” для кожного із запропонованих нами показників, розрахованих на основі запропонованих в економічній літературі нормативних значень.

**Значення “сірих зон” для кожного із запропонованих
у методиці показників**

Назва показника	Нормативне значення	“Сіра зона”
Рентабельність активів, %	1,5	1,35-1,65
Рівень процентної маржі (кредити-депозити), %	>5	4,5-5,5
Ефективність роботи банку	Більше 1	0,9-1,1
Ефективність операцій з процентними коштами	Більше 1	0,9-1,1
Ефективність комісійної діяльності	Більше 1	0,9-1,1
Прибуток на одного співробітника	11 000	10 000-12 000
Ліквідність (миттєва), %	>20	18-22
Рівень проблемних кредитів, %	<5	4,5-5,5
Коефіцієнт кредитних ризиків	<1	0,9-1,1
Коефіцієнт співвідношення кредитів і зобов’язань	Оптимально – 0,53-0,9, >0,9 – низька кредитна стійкість, <0,53 – загроза збитків	0,5-0,9
Коефіцієнт достатності капіталу, %	>10	9-11
Співвідношення отриманих і виданих міжбанківських кредитів	Якщо >1,4, то це загроза для кредитної та фінансової стійкості банку	1,25-1,55
Загальна валютна позиція, %	<30	27-33

Для того, щоб врахувати динаміку зміни показників, ми пропонуємо використання додаткових балів. У випадку, якщо динаміка зміни показника позитивна, до поточної кількості балів по показнику додається 1 бал (якщо показник є максимальним, то бали не додаються). Якщо ж динаміка негативна, то, відповідно, віднімається один бал.

Таким чином, оцінку фінансової безпеки банку пропонується проводити за такою формулою:

$$\left\{ \begin{array}{l} S = \sum_{i=1}^n MAX_i \cdot P_i + D_i \\ P_i = 1, \quad K_i > Z_h \\ P_i = 0,75, \quad K_i > t_i \text{ } \alpha \text{ } K_i < Z_h, \\ P_i = 0,5, \quad K_i < t_i \text{ } \alpha \text{ } K_i > Z_l \\ P_i = 0, \quad K_i < Z_l \end{array} \right. \quad (2.1)$$

де S – загальна кількість балів;

MAX_i – кількість балів з i -го показника;

- t_i – нормативне значення i -го показника;
- Z_h – верхня межа “сірої зони”;
- Z_l – нижня межа “сірої зони”;
- K_i – фактичне значення i -го показника;
- D_i – премія/штраф за тенденції зміни i -го показника;

За результатами аналізу банк може отримати один з трьох типів оцінки рівня фінансової безпеки: критичний (менше 80 балів), недостатній (80-110 балів), достатній (110-130 балів). Критична оцінка означає серйозне порушення рівня фінансової безпеки банку. Недостатня оцінка свідчить про наявність ряду проблем у діяльності банку, які в майбутньому можуть послужити причиною виникнення кризи. Достатня оцінка відповідає фінансово безпечному стану банку.

Таким чином, фінансова діагностика об'єднує в собі методи кількісного і якісного аналізу, що дає аналітику можливість отримати повну картину фінансового становища банку й оцінити реальний ступінь загрози його фінансовій безпеці. Використання запропонованого нами інструментарію дозволить банку не тільки попереджати виникнення кризових ситуацій на початковій стадії, але і визначати їх причини, що створює необхідні передумови для правильного вибору важелів і методів з нейтралізації потенційних криз.

2.2.3. Методичні основи використання фінансових методів і важелів у системі фінансової безпеки банків

Запропонована система фінансової безпеки містить підсистему фінансових методів і важелів. Вона формує ядро системи фінансової безпеки банку. Використовуючи пропонувані нами методи і важелі, банківська установа зможе попереджати появу кризових ситуацій на початкових стадіях і визначати причини їх виникнення, що створює передумови для її ефективної діяльності.

Завданнями підсистеми фінансових важелів і методів у системі фінансової безпеки є:

- вибір оптимальних антикризових стратегій та інструментарію;
- нейтралізація кризових явищ;
- усунення причин і наслідків кризи;
- забезпечення ефективної діяльності банку.

Насамперед необхідно визначити сутність використовуваних нами фінансових категорій. Отже, уточнимо, що саме ми відноситимемо

до методів і важелів. Відповідно до загальноприйнятого підходу основними елементами будь-якого фінансового механізму є:

- 1) фінансові методи;
- 2) фінансові важелі;
- 3) правове забезпечення;
- 4) нормативне забезпечення;
- 5) інформаційне забезпечення [91].

При цьому під фінансовими методами розуміють різні способи дії фінансових відношень на господарський процес. До них відносять: фінансове планування, фінансове прогнозування, фінансовий аналіз, інвестування, оподаткування, матеріальне стимулювання і відповідальність, страхування, заставні операції, трансфертні операції, трастові операції, оренду, лізинг, факторинг, відносини з акціонерами, іншими господарськими суб'єктами, органами державного управління. Дія методів виявляється у формуванні та використанні грошових фондів.

Фінансові важелі є прийомами дії фінансового методу. Це можуть бути прибуток, дохід, амортизаційні відрахування, фінансові санкції, ціна, орендна плата, дивіденди, процентні ставки, дисконт, цільові фонди, пайові внески, інвестиції, котирування валютних курсів, форми розрахунків, види кредитів, франшиза і тому подібне.

Таким чином, дія фінансових методів відбувається через застосування фінансових важелів. Проте приведені вище визначення даних фінансових категорій володіють тим недоліком, що вони дуже універсальні і тому підходять для будь-якого господарюючого суб'єкта. Але банк є особливим специфічним видом підприємства, предметом діяльності якого є гроші. При цьому велику частину коштів, що знаходяться у розпорядженні будь-якого банку, становлять його зобов'язання перед вкладниками і кредиторами. Відповідно, фінанси банків мають свої особливості. Тому стосовно процесу управління фінансами в банках правильніше використовувати даний підхід.

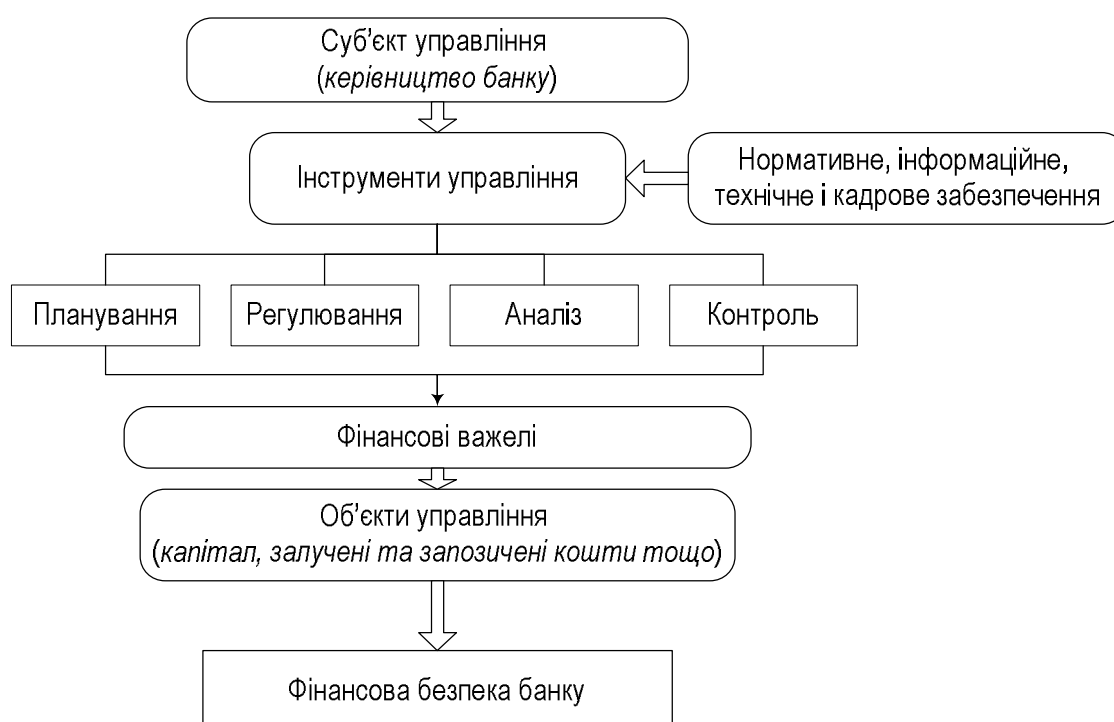
Управління фінансами банку, як система економічного управління, містить:

- 1) керовану систему (об'єкт управління: капітал, позикові і залучені кошти, активи, фінансовий інструментарій, ліквідність, банківські операції, фінансові результати);
- 2) управляючу систему (суб'єкт управління: керівництво банку);
- 3) функціональну підсистему (інструменти управління: планування, регулювання, аналіз, контроль);
- 4) підсистему забезпечення (блок забезпечення процесу управління фінансами: нормативне, інформаційне, технологічне і кадрове забезпечення).

Враховуючи це, як фінансові методи ми розглядатимемо інструменти фінансового менеджменту банку (планування, регулювання, аналіз, контроль), які впливають на господарський процес за допомогою певних важелів.

До основних важелів, за допомогою яких банк може здійснювати управління фінансовою безпекою, можна віднести: капітал, залучені і позикові ресурси, валютну позицію, активи, ліквідність і платоспроможність, банківські продукти і операції, фінансові результати (прибуток, доходи), заробітну плату, податки та ін.

Комбінація даних методів і важелів становить підсистему фінансових методів і важелів забезпечення фінансової безпеки. Схематично дана підсистема подана на рис. 2.8.

Рис. 2.8. Підсистема фінансових методів і важелів управління фінансовою безпекою

Оскільки банківська система України володіє цілим рядом особливостей, які мають бути враховані в процесі управління фінансовою безпекою, необхідно сформулювати перелік тих фінансових важелів і методів, використання яких є найбільш доцільним для вітчизняних банків. Даний перелік має базуватись на аналізі сучасного стану банківської системи України в контексті її безпеки, а також на дослідженнях вітчизняних і зарубіжних дослідників у сфері фінансового менеджменту і фінансової безпеки.

Аналіз найбільш істотних загроз фінансовій безпеці банків, а також засобів їх усунення дозволив розробити перелік типових загроз і методів їх усунення (табл. 2.17). Безпосереднє ж виявлення проблемних ділянок може здійснюватись, зокрема, і за допомогою розробленої методики оцінки рівня фінансової безпеки.

Таблиця 2.17

Типові загрози фінансовій безпеці банків

Проблема	Засіб усунення (теорія)	Практика вітчизняних банків
1. КРЕДИТУВАННЯ		
1.1. Зростання проблемної заборгованості в цілому.	- перегляд кредитної політики; - формування резервів під кредитні операції;	- резерви формуються в повних обсягах; - орієнтація переважно на швидке нарощування кредитних портфелів;
1.2. Зростання проблемної заборгованості за окремими групами позичальників	- диверсифікація кредитного портфеля; - врахування в методиках оцінки кредитоспроможності галузевих особливостей позичальників; - участь у роботі кредитних бюро (кредитування фізичних осіб); - політика "обмеженого" зростання; - контроль за позичальниками та їх фінансовим станом	- надмірно ліберальні процедури кредитування фізичних осіб; - розвиток кредитних бюро знаходиться на початковій стадії; - слабкий, часто формальний, контроль використання кредитних коштів і стану заставного майна
2. ОПЕРАЦІЇ З ЦІННИМИ ПАПЕРАМИ		
2.1. Падіння ринкового курсу цінних паперів, що знаходяться у власності банку	- встановлення лімітів на операції з цінними паперами; - диверсифікація торговельного та інвестиційного портфелів; - консервативна політика в сфері операцій з цінними паперами; - створення резервів; - проведення операцій тільки з висококласними паперами	- обмежена активність банків на ринку цінних паперів, що пов'язана із загальною розвиненістю фондового ринку України; - нормативи, встановлені НБУ, дотримуються
3. ЗЛОЧИННІ ДІЇ		
3.1. Протиправні дії з боку третіх осіб (напади на касу, відділення, злам інформаційних систем)	- фізична охорона приміщень і вантажів, що інкасуються; - використання спеціальних приміщень; - побудова захищених комп'ютерних мереж	рекомендації дотримуються в повному обсязі

Проблема	Засіб усунення (теорія)	Практика вітчизняних банків
3.2. Злочинні дії співробітників	<ul style="list-style-type: none"> - фінансовий контроль; - справедлива оплата праці; - ефективна робота служби внутрішньої безпеки 	<ul style="list-style-type: none"> - середня заробітна плата в банківському секторі є однією з найвищих по галузях економіки; - у кожному банку є служби безпеки і внутрішнього аудиту
4. ЛІКВІДНІСТЬ		
4.1. Нездатність банку виконати свої поточні зобов'язання	<ul style="list-style-type: none"> - прогнозування; - достатній обсяг високоліквідних активів; - збалансованість активів і пасивів; - формування вторинних резервів (за рахунок низькодохідних, але високонадійних інструментів); - використання керованих пасивів 	<ul style="list-style-type: none"> - банки дотримуються нормативів ліквідності; - здійснюється прогнозування обсягів вимог клієнтів; - використання вторинних резервів проблематичне; - ринок керованих пасивів в основному представлений міжбанківськими позиками
5. ЕФЕКТИВНІСТЬ		
5.1. Низька рентабельність банків 3 і 4 груп	<ul style="list-style-type: none"> - перегляд кредитної політики; - розширення масштабів діяльності (відкриття філій і відділень); - пошук і заняття власної ринкової ніші; - залучення нових клієнтів; - підвищення якості менеджменту 	<ul style="list-style-type: none"> - у малих банків (4 група) відсутня диверсифікація операцій. Вони орієнтовані на обслуговування одного або декількох крупних клієнтів; - низька якість управління; - сильна залежність від крупних акціонерів
6. МЕНЕДЖМЕНТ		
6.1. Низька якість менеджменту. 6.2. Низький рівень банківського сервісу	<ul style="list-style-type: none"> - регламентація органом нагляду вимог до керівництва банків; - прийом на роботу висококваліфікованих співробітників; - реінжиніринг бізнес-процесів; - перегляд організаційної структури; - розробка та чітке виконання внутрішніх положень, що регламентують роботу підрозділів 	<ul style="list-style-type: none"> - спостерігається дефіцит висококваліфікованих кадрів; - банки працюють в умовах низької конкуренції; - орієнтація на досягнення кількісних показників зростання; - низька корпоративна культура

Проблема	Засіб усунення (теорія)	Практика вітчизняних банків
7. ВАЛЮТНІ РИЗИКИ		
7.1. Можливість непрогнозованої зміни валютного курсу, що обумовлена політичною нестабільністю.	управління валютною позицією, включаючи: встановлення лімітів на обсяг балансових і позабалансових операцій; обмеження спекулятивних операцій з валютними	- відсутні інструменти для хеджування ризиків; - валютні ризики обмежуються нормативами НБУ, які вітчизняними банками виконуються повною мірою
7.2. Значні запозичення на міжнародних фінансових ринках.	коштами; вирівнювання структури активів і пасивів в іноземній валюті; зміна термінів валютних платежів; хеджування та ін.	
7.3. Світові фінансові кризи		
8. МІЖБАНКІВСЬКЕ КРЕДИТУВАННЯ		
8.1. Ризик зміни вартості кредиту.	- підтримка необхідного іміджу банку на ринку (точне і повне виконання всіх міжбанківських угод);	- ринок міжбанківських кредитів найчастіше використовується для покриття потреби в ліквідних коштах;
8.2. Наявність залежності між умовами кредитування і репутацією банку.	- аналіз і врахування кон'юнктури ринку з метою вибору оптимального моменту для залучення міжбанківських кредитів;	- кошти надаються переважно на короткостроковій основі;
8.3. Висока волатильність ринку	- використання математичних моделей для порівняння динаміки витрат на обслуговування кредитів і доходів від розміщення отриманих коштів	- теоретичні рекомендації дотримуються

Необхідно підкреслити, що управління капіталом є одним з основних фінансових методів забезпечення фінансової безпеки банку, а також усунення і подолання банківських криз. За інших рівних умов чим вище рівень капіталізації банку, тим вище його здатність протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам фінансовій безпеці. Одним з важелів, що дозволяє підвищити рівень фінансової безпеки в кризових ситуаціях, є збільшення статутного капіталу банку.

Перейдемо до безпосереднього аналізу таблиці 2.17. У частині управління кредитним портфелем можна виділити три основні рекомендації для вітчизняних банків:

1. Застосування політики обмеженого зростання. Дуже швидкий розвиток банку створює серйозні передумови для порушення стабільності його роботи. Неможливо зберігати високу якість кредитних

портфелів при існуючих вибухових темпах зростання вітчизняної банківської системи.

2. Участь у роботі кредитних бюро. Банки все частіше стикаються з тим, що позичальники вводять їх в оману, надаючи недостовірну інформацію (зокрема про наявність або відсутність кредитів в інших банках). Кредитні бюро, у свою чергу, дозволяють ефективно виявляти неблагонадійних позичальників.

3. Постійне вдосконалення кредитних методик. Необхідно відстежувати проблемні кредити та виявляти загальні причини їх виникнення. У разі виявлення таких необхідно модифікувати використовувані методики кредитування.

Ще однією загрозою для фінансової безпеки банків є падіння ринкових курсів цінних паперів, що знаходяться в портфелі банку. До основних способів боротьби з даним видом ризиків можна віднести такі:

1. Лімітація обсягів операцій з цінними паперами (абсолютна сума або відсоток від активів). Визначаючи даний ліміт, банк обмежує свої можливі втрати.

2. Диверсифікація вкладень у цінні папери. Не можна допускати концентрації в торговому і інвестиційному портфелях банку цінних паперів, випущених одним суб'єктом підприємницької діяльності, або паперів, емітованих підприємствами однієї галузі. Так створюється дворівнева система лімітів. По-перше, визначається загальна, максимально можлива величина вкладень у цінні папери, і, по-друге, виставляються ліміти на структуру самого портфеля.

3. Зважена політика проведення торгових операцій. Банки, що проводять агресивну кредитну і торгову політику, мають нижчий рівень фінансової безпеки. Отже, для банківської установи оптимальним є варіант використання консервативної стратегії роботи на фондовому ринку.

4. Створення резервів під торгові операції, що проводяться. Резерви дозволяють банку покривати можливі втрати від непередбачених курсових змін ринкової вартості цінних паперів.

Як показав проведений у попередніх підрозділах аналіз, загрозу протиправних дій з боку службовців банків можна оцінити як достатньо високу і здатну призвести до серйозного погіршення рівня фінансової безпеки. Для профілактики та мінімізації даної внутрішньої загрози слід використовувати:

1. Фінансовий контроль. Особливий наголос має бути зроблений на використанні основного методу фінансового контролю – ревізії, а також побудові ефективної системи внутрішнього аудиту.

2. Заробітну плату. Працівники йдуть на злочини в двох випадках. По-перше, коли вони відчують безкарність своїх дій. По-друге, коли не бачать адекватної винагороди за свої зусилля. Тому банку слід керуватись принципами справедливої оплати в процесі визначення заробітної плати своїм працівникам.

Ще однією істотною загрозою є зниження рівня ліквідності банків. У фінансовій діяльності банківських установ цілком вірогідна ситуація, коли вимоги вкладників банку перевищують суму його високоліквідних активів і вторинних резервів. У подібній ситуації різко знижується рівень фінансової безпеки. Комерційний банк буде змушений продавати менш ліквідні активи (наприклад довгострокові цінні папери, формувати пакети кредитів і реалізовувати їх на вторинному ринку). Дострокова ж реалізація активів призводить до втрат, оскільки банку доведеться реалізовувати їх з дисконтом. Безумовно, існують й інші методи вирішення даної проблеми. Банк може звернутись до “керованих пасивів”, таких як міжбанківські позики, випуск депозитних сертифікатів тощо. Якщо ж виникає системна банківська криза, доступ до ринку керованих пасивів може виявитися закритим. У такій ситуації залишається тільки один вихід – реалізація активів із втратою частини їх вартості.

Щоб не допустити подібного розвитку подій, банкам слід використовувати й постійно удосконалювати в процесі своєї роботи математичні методи прогнозування динаміки вимог клієнтів. Безумовно, необхідною умовою збереження фінансової безпеки є виконання нормативів ліквідності, встановлених Національним банком.

Суттєвою загрозою є низька ефективність роботи банків третьої і четвертої груп. Наприклад, величина прибутку окремих малих банків становить близько 50 000 гривень, що, безумовно, свідчить про роботу на межі самоокупності. Даний факт у поєднанні з орієнтацією цих банків на роботу з декількома крупними клієнтами створює реальну загрозу їх фінансовій безпеці.

Якість менеджменту вітчизняних банків є об'єктом постійної критики з боку вчених, що займаються дослідженнями в сфері банківського менеджменту. Певні поліпшення в даній сфері спостерігаються, але кардинальних змін можна чекати тільки після посилення конкуренції на банківському ринку. На даному ж етапі розвитку можна порекомендувати банкам таке: приймати внутрішні програми підвищення кваліфікації кадрів, відправляти працівників на стажування в зарубіжні банки, використовувати матеріальні заохочення (надбавки до заробітної плати) для стимулювання працівників до підвищення власного професійного рівня.

Банки є одним з головних гравців валютного ринку, на якому їх діяльність полягає в управлінні пасивами та активами в іноземній валюті. Валютний ризик виникає у зв'язку зі змінами валютних курсів і пояснюється тим, що, по-перше, банки використовують різні валюти при проведенні операцій, і, по-друге, зобов'язання і вимоги, виражені в іноземній валюті, можуть не збігатися за термінами і сумами.

За останні декілька років активність українських банків на міжнародному фінансовому ринку суттєво збільшилась. Банки відчували потребу в дешевих фінансових ресурсах і розміщували власні боргові зобов'язання на іноземних ринках. Залучені кошти потім конвертувались в гривню і спрямовувались на кредитування фізичних і юридичних осіб. Певною мірою валютні ризики стали менш актуальними після кризи іпотечного кредитування у світі, оскільки вітчизняні банки виявились фактично відрізненими від даного джерела. Проте після подолання світовою фінансовою системою даної кризи слід чекати подальшого нарощування банками України своїх боргових зобов'язань перед зарубіжними кредиторами. З урахуванням того, що наші банки не мають великого досвіду роботи на міжнародних ринках, їм слід приділяти більше уваги хеджуванню валютних ризиків. Інакше їх активність на даних ринках призведе до зниження рівня фінансової безпеки.

Міжбанківське кредитування в Україні, на нашу думку, має в основному спекулятивний характер. Банки використовують міжбанківські кредити як джерело коштів для покриття поточної потреби в ліквідних активах.

Важливим моментом, що гарантує ефективну роботу підсистеми фінансових методів і важелів, є те, що заходи щодо забезпечення фінансової безпеки не повинні зводитися до разових, які спрямовані на підвищення продуктивності праці банківських працівників, скорочення операційних і неопераційних витрат, підвищення якості обслуговування клієнтів, поліпшення ризик-менеджменту та інших подібних дій. Ці завдання потрібно вирішувати незалежно від стану, в якому знаходиться банк. Криза ж вимагає від менеджерів, як правило, нестандартних рішень, часом навіть неприйнятних для нормального стану. Наприклад, може виявитись потрібним масове звільнення співробітників банку або закриття окремих філій. Вибір того або іншого варіанта рішення в цілому визначається причинами, які призвели до виникнення кризової ситуації. Особливістю будь-яких антикризових заходів є підвищений ризик проведення подібних операцій. З цього виходить, що антикризова робота повинна проводитися систематично і бути спрямована насамперед на виявлення криз на початкових стадіях.

Таким чином, підсистема фінансових важелів і методів надає банку необхідний інструментарій для недопущення розвитку кризових ситуацій, а також забезпечення ефективної його діяльності. Використання запропонованих інструментів дозволить усунути можливі проблеми в діяльності банку та забезпечувати необхідний рівень його фінансової безпеки.

2.2.4. Контроль та оцінка в системі фінансової безпеки банків

Заключною підсистемою, яка необхідна для ефективної діяльності системи фінансової безпеки банку, є підсистема контролю та оцінки результатів. Саме контроль є тією ланкою, яка пов'язує між собою всі підсистеми фінансової безпеки.

Контроль визначають як процес забезпечення досягнення організацією своїх цілей, за допомогою якого керівники забезпечують відповідність фактичних дій і запланованих. Контроль розглядається як одна з обов'язкових функцій будь-якого управлінського впливу, і він є його логічним завершенням. Основною метою системи контролю будь-якого процесу є своєчасне виявлення відхилень від нормального (запланованого) ходу проведення і здійснення адекватних управлінських заходів щодо покращення становища для забезпечення виконання розроблених планів, досягнення встановлених цілей діяльності [165].

У свою чергу, під оцінкою мається на увазі співвідношення об'єкта з прийнятим критерієм, зразком або нормою [262].

Таким чином, функції контролю за результативністю заходів щодо забезпечення фінансової безпеки, оцінки їх ефективності і достатності, а також координації інформаційних потоків, в рамках запропонованої нами системи, здійснюються підсистемою контролю та оцінки.

Мета підсистеми – контроль над виконанням функцій іншими підсистемами і достовірна оцінка результативності й ефективності їх діяльності.

Підсистема контролю та оцінки має вирішувати такі завдання:

- контроль над виконанням своїх функцій іншими підсистемами системи фінансової безпеки банку;
- на підставі даних інших підсистем – визначення причин і масштабів кризи, а також результатів, яких необхідно досягти в рамках реалізації антикризових заходів;
- порівняння досягнутих результатів з очікуваними показниками;
- визначення ступеня відхилення фактичних результатів від запланованих;
- контроль за розробкою оперативних рішень з нормалізації діяльності банку;

- оцінка ефективності заходів щодо нейтралізації кризи, висновки щодо їх достатності, а також необхідності додаткових заходів;
- спостереження за ходом реалізації завдань фінансового управління;
- забезпечення обміну інформаційними потоками між підсистемами та обробка інформаційних потоків усередині системи.

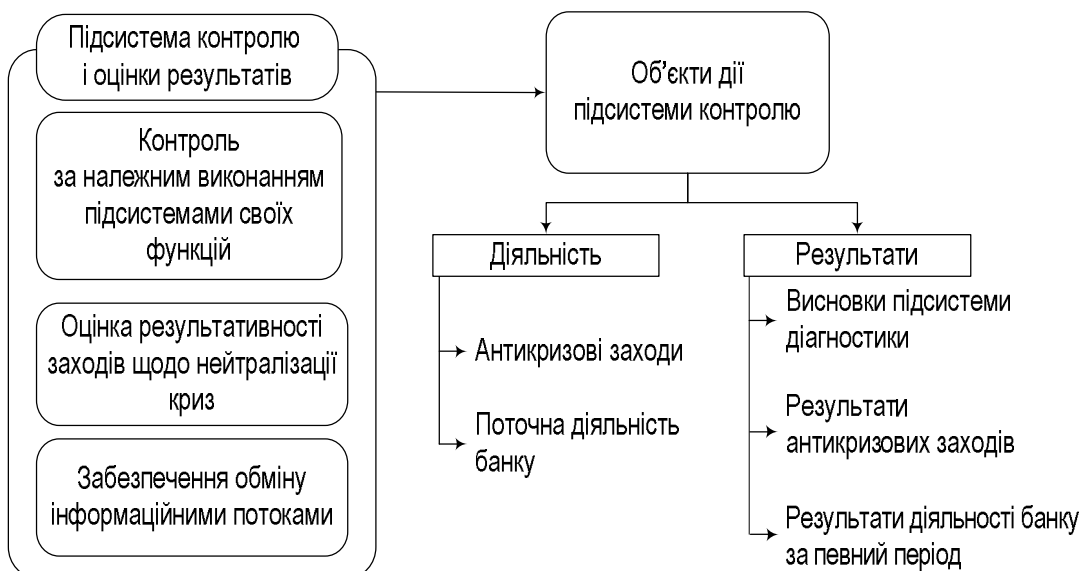
Функціонально контроль вирішує цілий комплекс завдань і об'єднує між собою всі елементи системи фінансової безпеки банку. Він забезпечує взаємозв'язок між формуванням інформаційної бази, аналізом, плануванням, розробкою і реалізацією антикризових заходів, оцінкою їх ефективності і формуванням висновків (рис. 2.9).

І якщо інші підсистеми системи фінансової безпеки банку за своєю суттю є виконавчими, то саме підсистема контролю повинна містити в собі аналітико-управлінські основи. Тому ми пропонуємо виділення трьох складових діяльності підсистеми контролю та оцінки результативності:

1. Методологічна складова. Розробка методології оцінки рівня фінансової безпеки, участь у розробці антикризової програми.

2. Контроль. Забезпечення достовірності даних від інших підсистем, контроль за виконанням підсистемами поставлених перед ними завдань.

3. Аналітична частина. Обмін інформаційними потоками, аналіз змісту інформаційних потоків, аналіз відхилень, виявлення причин кризових ситуацій, розробка рекомендацій для керівництва.

Рис. 2.9. Комплекс контролю для забезпечення фінансової безпеки банку

У рамках дії системи фінансової безпеки банку пропонується здійснення двох типів контролю:

- 1) поточний – здійснюється безпосередньо під час функціонування банку і виконання антикризових заходів. Його головною метою є оцінка відповідності фактичних результатів поставленим завданням. Також оцінюється і ступінь ефективності, адекватності дій щодо забезпечення фінансової безпеки;
- 2) підсумковий – здійснюється за фактом закінчення звітного періоду або реалізації комплексу антикризових заходів. Його мета – перевірка відповідності досягнутих результатів поставленим цілям, а також оцінка ефективності здійснюваних заходів і ухвалення рішення про необхідність додаткових заходів щодо забезпечення фінансової безпеки.

Головною функцією цієї підсистеми є оцінка результатів дії системи фінансової безпеки й окремих її складових. Підсумком дії функції оцінки є висновки про проведену роботу. Дана функція реалізується шляхом проведення контролю за виконанням планів, аналізу відхилень і внесенням необхідних коректив. Завдання контролю за виконанням планів – звернути увагу на важливі відхилення, які вимагають детального аналізу. Це можна здійснити шляхом управління відхиленнями.

Зіставлення фактично досягнутих і планових (цільових) показників діяльності здійснюється шляхом їх порівняння і розрахунку показників абсолютного і відносного відхилень. Характер порівняння по кожному з показників системи контролю визначається його суттю. Показники, які використовуються для цього, залежать від характеру аналізованої діяльності. Якщо об'єктом аналізу є ліквідність, то, відповідно, ключовими є фінансові показники, які характеризують ліквідність. Відповідність або невідповідність їх нормам і визначатиме – виконано план чи ні, а також те, наскільки ефективно працював банк.

Практично реалізовувати оцінку рекомендується шляхом проведення повторної діагностики, під час якої особливу увагу приділяють кризовим ділянкам роботи банку.

Підсумковим критерієм ефективності буде поліпшення фінансового стану банку як з погляду кількісного, так і якісного аналізу.

При цьому найбільш складним етапом роботи контролера є визначення допустимих меж відхилення контрольних показників та оцінка ступеня нейтралізації того або іншого кризового явища. Згідно з класичним підходом до здійснення контролю на підготовчому етапі мають бути визначені і зафіксовані допустимі межі відхилень і прогностичні значення по кожному з контрольованих показників у сумі або

у відсотках. Розмір допусків залежить від трьох чинників: характеристики контрольного стандарту, масштабів діяльності, прийнятої стратегії. Кількісні параметри допустимих відхилень, як правило, не обґрунтовуються, а задаються емпірично, враховуючи досвід експерта і специфіку процесу, який контролюється.

Після визначення фактично досягнутих результатів і їх порівняння зі встановленими стандартами процес контролю вступає в третій, завершальний етап – обґрунтування необхідних заходів.

Наступною функцією, яку повинна виконувати підсистема контролю та оцінки результатів, є обмін інформаційними потоками між підсистемами фінансової безпеки банку, а також проведення аналітичної роботи. Дана функція є ланкою, яка об'єднує інші частини системи. Саме підсистема контролю та оцінки результатів відповідає за інформаційні потоки – їх переміщення і надходження до адресата. Крім того, перевіряється зворотний зв'язок, а саме: чи правильно інтерпретована інформація, чи правильно виконуються планові заходи. Вона є буфером між іншими підсистемами.

Інформація, яка надається контролерами, використовується менеджерами з метою:

- а) планування, оцінки й управління діяльністю банку;
- б) забезпечення належного використання активів банку;
- в) комунікації із зацікавленими зовнішніми особами.

Очевидно, що для виконання своїх функцій менеджерам необхідна повна, достовірна і своєчасна інформація. Також інформація має бути систематизована, проаналізована, інтерпретована і агрегована. Саме в цьому полягає місія контролерів: в інформаційній, а також консультативній підтримці менеджерів для того, щоб останні могли якісно виконувати свою роботу.

Робота контролера не зводиться тільки до підготовки та надання інформації для керівництва. Контролери також активно залучаються до процесу управління банком:

- вони беруть участь в ухваленні стратегічних, тактичних і оперативних рішень;
- разом із менеджментом здійснюють свій внесок у забезпечення координації зусиль окремих підрозділів банку;
- забезпечують функціонування банку як єдиного організму, що дозволяє досягти якнайкращих результатів у довгостроковій, середньостроковій і короткостроковій перспективах.

Контролер у системі фінансової безпеки банку відповідає не тільки за розробку комплексу заходів щодо протидії кризовим явищам, але і за адаптацію персоналу банку до роботи в рамках створеної

системи фінансової безпеки. В обов'язки контролера також входить забезпечення учасників процесу фінансового управління необхідною фінансово-економічною інформацією, наприклад, фактичними даними минулих періодів, цільовими показниками на перспективу, плановими значеннями ряду коефіцієнтів, лімітів і нормативів. Також контролер відповідає за організацію процесів попередження криз, а отже, він повинен володіти необхідними повноваженнями для здійснення заходів щодо забезпечення фінансової безпеки.

Підсистема контролю та оцінки результатів не обмежується тільки внутрішнім контролем за реалізацією заходів щодо забезпечення фінансової безпеки і оцінкою їх результативності, але і є ефективною координуючою системою забезпечення взаємозв'язку між формуванням інформаційної бази, діагностикою, плануванням і контролем.

Таким чином, контроль, з одного боку, є завершальним етапом процесу забезпечення фінансової безпеки банку, а з іншого – це ланка, яка поєднує всі інші складові запропонованої системи. Він забезпечує зворотний зв'язок, оцінюючи ефективність фінансових заходів і звертаючи увагу менеджерів на значні відхилення від запланованих показників, що дає можливість ухвалювати оперативні управлінські рішення, спрямовані на виконання поставлених завдань. Застосування контролю дозволяє істотно підвищити ефективність дії системи фінансової безпеки банку в цілому.

Таким чином, використання запропонованої системи фінансової безпеки в банках, з урахуванням розроблених пропозицій, дозволить підвищити рівень їх фінансової безпеки, ступінь ефективності і захищеності діяльності.

2.3. РОЗВИТОК ОКРЕМИХ СКЛАДОВИХ СИСТЕМИ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ БАНКІВ

2.3.1. Обґрунтування необхідності врахування моральних ризиків та асиметрії інформації при оцінці рівня фінансової безпеки банків

Шахрайство з боку клієнтів є однією з основних загроз фінансовій безпеці банків. Шахрайство – це досить широкий спектр як можливих злочинних дій, так і злочинної бездіяльності з боку працівників і третіх осіб.

Потенційні злочинні дії з боку клієнтів контролюються службами безпеки банків, а список потенційних злочинних дій з боку клієнтів у загальних рисах відомий заздалегідь. Тобто, банк має можливість припинити злочинні дії до їх здійснення шляхом проведення заходів щодо їх попередження. Набагато складніше запобігати і відстежувати

ситуації навмисної бездіяльності клієнтів, які можуть спричинити негативні наслідки для банку.

Наведемо приклад. Використовуючи кредитну картку, клієнт позичає гроші без забезпечення. Більшість кредитних карток дозволяють їх власникам розпоряджатися коштами в розмірі до декількох тисяч доларів, і при цьому значна кількість людей має декілька таких карток. Банки, що емітують пластикові картки, отримують дохід, нараховуючи відсотки на борг позичальника. Але банк не може заздалегідь відрізнити “високоякісних” позичальників (що повертають борги) від “низькоякісних” (що не повертають). Очевидно, що боржники краще, ніж банк, знають, будуть вони повертати борг чи ні. Крім того, боржник може не здійснювати активних дій для того, щоб повернути борг. Припустимо, якщо клієнт не піклується про повернення боргу, він може спокійно погодитися на звільнення з роботи. Це, природно, позбавить його можливості погасити заборгованість перед банком. Існує багато таких форм поведінки клієнтів, які ґрунтуються на різному обсязі інформації у банку та боржника.

Насправді, проблема набагато ширша як у варіантах прояву, так і в можливих негативних наслідках. Головною її особливістю є наявність ситуації, коли особа, що володіє необхідною для ухвалення рішення інформацією, має інтереси, які відрізняються від інтересів сторони, що ухвалює рішення, і ця особа може бути зацікавлена в тому, щоб не надавати повну і точну інформацію, яка має істотне значення для ухвалення рішення, і намагатиметься використовувати інформаційну перевагу для того, щоб вплинути на ухвалення вигідного для себе рішення.

Ця та подібні ситуації обумовлені існуванням так званих “моральних ризиків”. Дане поняття є відносно новим в економічній літературі і практично не досліджене – не існує достатньої теоретичної бази як з їх класифікації, оцінки, так і щодо методів боротьби.

Поняття морального ризику виникло у сфері страхування, де під ним розуміли небезпеки, пов’язані з природою людини і залежні від рис характеру, поведінки, репутації страхувальника або особи, що пропонує що-небудь для страхування [109].

В його основі лежить уявлення про те, що сам факт страхування підвищує вірогідність події, від настання якої здійснюється страхування. Це відбувається тому, що страхування послаблює стимули застрахованої сторони до вживання превентивних заходів. Наведемо такі приклади:

- домовласник, який меншою мірою піклується про те, щоб замикати свій будинок, коли він застрахований;
- власник автомобіля, який ризикованіше керує своїм автомобілем, оскільки він застрахований;

- людина, що приділяє менше уваги своєму здоров'ю, оскільки у неї є медична страховка [161].

Моральний ризик пов'язаний з людським фактором і особливостями поведінки людей. Наступне визначення дає уявлення про чинники, які можуть викликати таку негативну поведінку людей. Моральний ризик – це ризик, пов'язаний з тим, що наявність контракту змінить поведінку однієї або обох сторін, що укладають контракт. Наприклад, застрахована компанія приділятиме менше уваги пожежній безпеці [118].

Отже, зобов'язання, які виникають між сторонами на основі нерівності інформації, можуть змінювати поведінку однієї із сторін у збиток іншій.

Останнім часом моральний ризик почали розглядати і в інших сферах людської діяльності. З погляду підприємства моральний ризик – це недобросовісність постачальника, пов'язана з відсутністю належного контролю; несумлінне ставлення до службових обов'язків, ухилення від податків та інші явища, що завдають збитку іміджу ділової людини [53].

Ситуації, в яких виникає моральний ризик, характеризуються поєднанням певних умов:

- інтереси виконавця і замовника не збігаються, виконавець переслідує свої власні інтереси у збиток інтересам замовника;
- виконавці застраховані від несприятливих наслідків своїх дій;
- замовник не в змозі здійснювати повний контроль і примус.

Отже, моральний ризик – це дії економічних агентів з максимізації їх власної корисності в збиток іншим внаслідок нерівності інформації та відмінності інтересів, що проявляються в зміні поведінки однієї із сторін контракту.

Однією з основних передумов появи моральних ризиків є асиметричність інформації (коли дві сторони мають різний рівень інформації по предмету їх відносин).

Неповнота інформації є неодмінною ознакою економічного життя. Вона може впливати на умови та особливості функціонування ринків, створюючи додаткові трансакційні витрати для економічних агентів. Асиметричність інформації створює можливість зловживання одного з учасників операцій неінформованістю контрагента.

У банківській справі під моральним ризиком більшість учених розуміють ту частину ризиків, яка пов'язана з порядністю або чесністю майбутнього позичальника.

Якщо не у всіх випадках, то принаймні за відсутності забезпечення моральний ризик стає одним з найважливіших елементів кредиту.

Особистий фактор стає переважаючим над всіма іншими, оскільки, якщо людина не володіє достатньо твердим характером і порядністю, вона не заслуговує на довіру, які б можливості і матеріальні ресурси не були в її розпорядженні [68].

Це лише один з аспектів моральних ризиків, що виникають у банківській діяльності. Враховуючи сутність моральних ризиків, можна запропонувати таку класифікацію їх (рис. 2.10).

Рис. 2.10. Класифікація моральних ризиків у банківській діяльності

Всі моральні ризики в банківській діяльності можна поділити на дві великі групи:

- моральні ризики, що виникають усередині банку;
- моральні ризики, що генеруються зовнішнім середовищем банку.

Кожна з цих груп включає набір конкретних ситуацій, що містять у собі ризикову складову, яка є проявом моральних ризиків. Розглянемо групу внутрішніх моральних ризиків.

Одним з основних внутрішніх моральних ризиків для банку є наявність гарантованого вільного доступу до ресурсів. У даному випадку є ризик того, що бажання банку збільшити кредитний портфель може переважити міркування безпеки. Особливо актуальним даний ризик став останнім часом, що пов'язано з купівлею іноземними банками вітчизняних установ. У результаті українські банки дістали доступ до дешевих ресурсів. Як показує аналіз, проведений нами в першому розділі,

це призвело до значного зростання сумарного кредитного портфеля вітчизняних банків. Проте паралельно відбувається і зниження його якості.

Моральний ризик у цьому випадку полягає в тому, що дочірня компанія, переслідуючи власні інтереси (збільшення кредитного портфеля за рахунок зменшення його якості), може зашкодити материнській компанії (оскільки використовує її ресурси в операціях з підвищеним рівнем ризику, не піклуючись про наслідки).

Ще однією групою внутрішніх моральних ризиків, які властиві банку як суб'єкту підприємницької діяльності, є ризики, пов'язані з персоналом. Працівники можуть саботувати роботу банку, якщо у них немає зацікавленості в результатах роботи, або вони вважають, що їх праця оцінюється неадекватно. Це може бути пов'язано, наприклад, з системою оцінювання діяльності персоналу, яка може зрівнювати тих, хто добре працює, і тих, хто працює менш ефективно.

При асиметрії інформації (підлеглий точно знає, скільки ним вкладено праці, а керівник лише приблизно) існують і стимули, і можливості для роботи з меншою віддачею.

Якщо особистий внесок кожного працівника в загальний результат вимірюється з великими помилками, то його винагорода буде слабо пов'язана з дійсною ефективністю його праці. Звідси – негативні стимули, що підштовхують до саботажу роботи у гіршому разі або менш ефективній діяльності – в кращому. Якщо інформація про дійсну поведінку працівника є дорогою, то тоді у відомих межах він діятиме безконтрольно, переслідуючи власні інтереси, що можуть не збігатися з інтересами керівників [300].

Обмеженість можливостей моніторингу – причина більш стандартна, пов'язана з тією ж обмеженою раціональністю і неповнотою інформації, але ще й з витратами на одержання моніторингової інформації.

При неадекватній опортуністичній поведінці персоналу, який прямо або побічно порушує умови контракту, в банку не завжди є можливості для моніторингу. Наприклад, в контракті записано, що співробітник повинен на роботі працювати, а пряме невиконання ним робочих обов'язків карається згідно з контрактом, звільненням або штрафом. Проте, якщо у працівника є можливість у якийсь момент уникнути моніторингу (спостереження), то це створює передумови для виникнення моральних ризиків. Все це може призвести до зниження ефективності діяльності банку, що негативно вплине на рівень його фінансової безпеки.

Існує також моральний ризик з боку вищого керівництва банку. Він виникає, коли менеджери звільняються від прямої відповідальності за свої дії, відповідно, управління банком стає менш розсудливим, а ринкова дисципліна погіршується.

Наступною групою внутрішніх моральних ризиків є неправильне оцінювання окремих ділянок діяльності або банку в цілому, яка відбувається в результаті внутрішнього аудиту. Наприклад, материнська компанія проводить аудит свого підрозділу з метою оцінки його діяльності, ризиків та ін. Керівництво та працівники підрозділу набагато краще обізнані з особливостями своєї діяльності, але з деяких причин можуть приховувати повну інформацію від перевіряючих. У результаті поточний рівень ризиків може бути значно занижений, що створює передумови для можливих проблем у майбутньому.

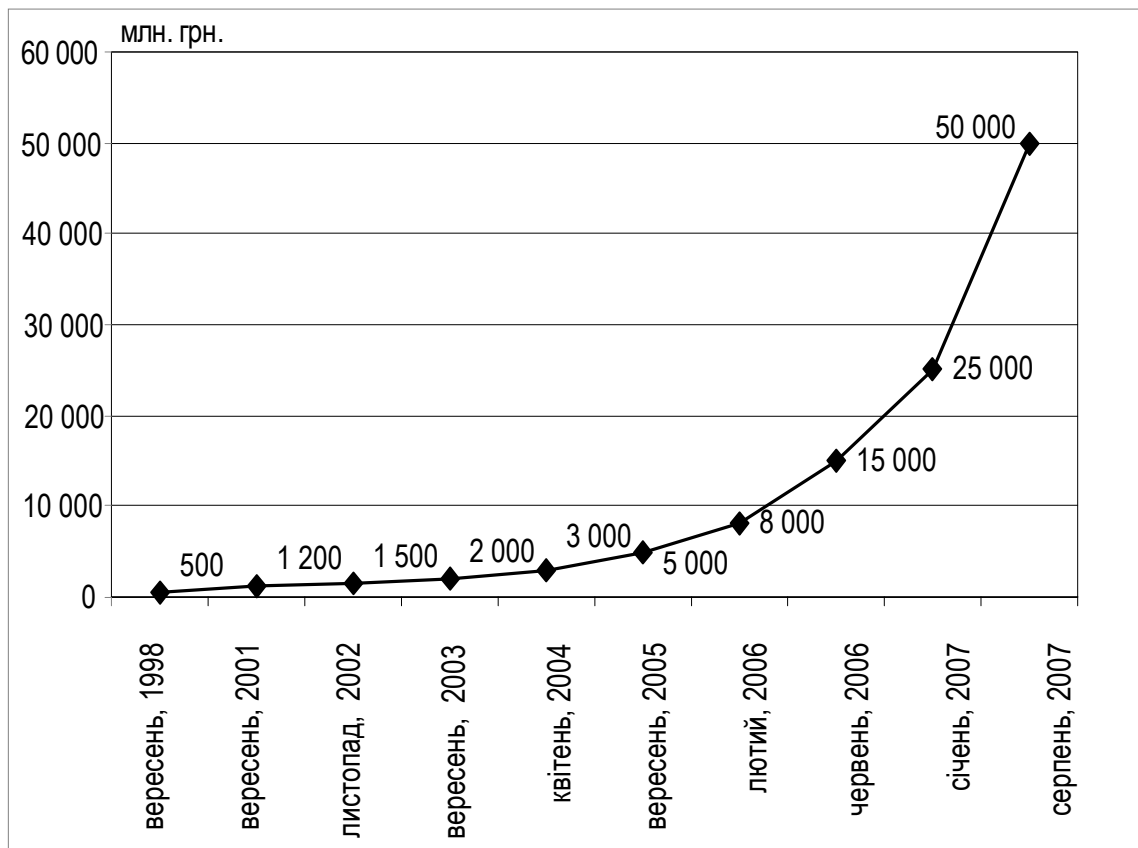
Розглянемо моральні ризики, що виникають у діяльності банку в результаті його взаємодії з зовнішнім середовищем або генеруються зовнішніми об'єктами.

Прикладом моральних ризиків, пов'язаних із зовнішнім оточенням банків, є наявність фонду гарантування вкладів населення і збільшення мінімальної суми внеску, яка гарантовано відшкодовується.

Депоненти банку можуть сприяти виникненню морального ризику, якщо страхування депозитів означатиме, що вони більше не вважають за свій обов'язок оцінювати кредитний ризик, пов'язаний з депонуванням грошей у конкретний банк. У подібній ситуації депоненти можуть вибрати банк без урахування його фінансового становища. Це означає, що вони, очевидно, вибиратимуть банки, керуючись тільки розміром пропонованих ними процентних ставок. Відповідно, нормальна дія ринкових сил, що забезпечують розумну економічну поведінку, скорочується, і банки невисокої надійності можуть залучити додаткові депозити.

За останні роки в Україні намітилася тенденція збільшення середнього розміру внеску в банківській системі. А при визначенні суми гарантування Фонд орієнтується саме на цей показник. Водночас завищена сума компенсацій підвищує моральний ризик. Вкладник стає менш розбірливим при виборі банку. Для нього питання надійності банку вже не є першочерговими, а основним критерієм для відкриття депозиту стає розмір процентних ставок, тоді як в ринковій економіці ризики мають бути розділені між всіма учасниками ринку [68].

Для того, щоб оцінити, яким чином змінювалась величина моральних ризиків для банків України, пов'язана з компенсацією вкладів, проаналізуємо динаміку зміни розміру суми компенсації (рис. 2.11).

Рис. 2.11. Динаміка зміни розміру суми гарантованої компенсації за 1998-2008 роки

Сума компенсації за останні 10 років зросла в 100 разів. Фактично, за аналізований період часу величина моральних ризиків значно зросла. А з урахуванням того, що в розвинутих країнах світу величина компенсації обчислюється сотнями тисяч доларів, очевидно, межа зростання компенсації, а значить, і величини моральних ризиків ще не досягнута. Таким чином, врахування даного виду моральних ризиків клієнтами банків, НБУ і самими банками є надзвичайно актуальним на сьогоднішній день з погляду фінансової безпеки як окремо взятих банків, так і банківської системи в цілому.

Моральний ризик пов'язаний з діяльністю наглядових органів. Моральний ризик може виникнути, якщо менеджмент фінансових організацій фінансової групи буде впевнений, що наглядові органи нададуть їм підтримку у разі появи у них фінансових ускладнень тільки тому, щоб не допустити зниження довіри до банківської системи. У цілому відчуття офіційної підтримки банків, у разі появи у них фінансових проблем, здатне істотно ослабити ринкову дисципліну.

Заходи органів банківського нагляду не повинні створювати подібних стимулів для банків. Також власники акцій не повинні отримувати компенсацію збитків у випадку, якщо банк переживає важкі часи;

інакше це могло б заохочувати інші банки поводитися менш обачно і обережно в очікуванні того, що вони отримають таку ж допомогу, якщо у них виникнуть проблеми. Так само дії органів банківського нагляду не повинні захищати інтереси корпоративних службовців проблемного банку. Бейджгот писав: “Будь-яка допомога існуючому поганому банку – це кращий спосіб запобігти в майбутньому появі хорошого банку” [31].

Одним з основних видів моральних ризиків, що виникають у банківській діяльності, є моральні ризики, пов’язані з діяльністю клієнтів.

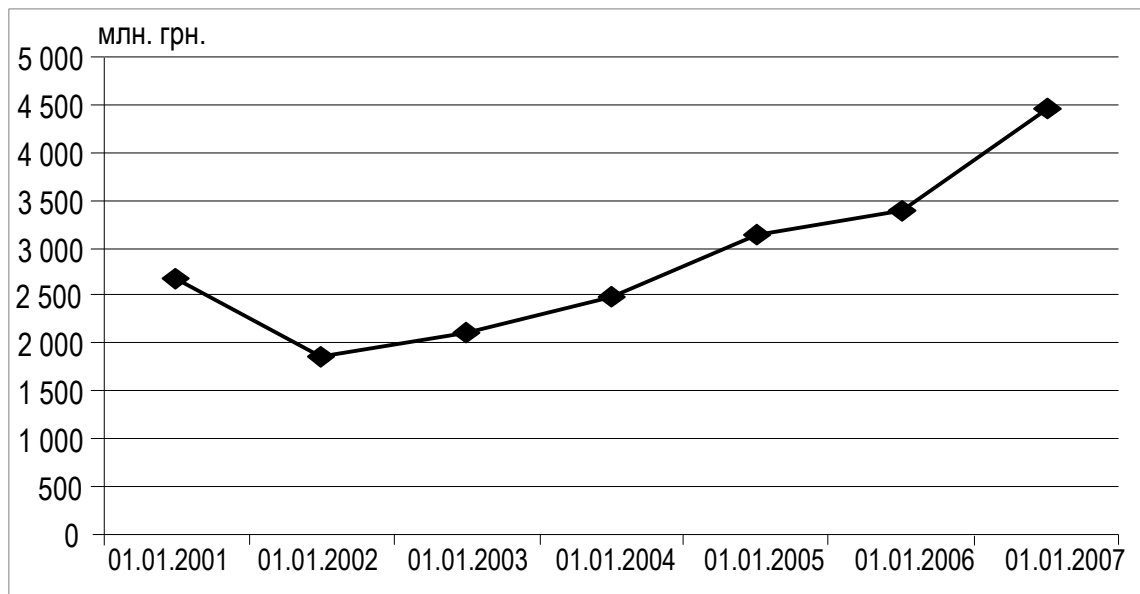
Банки не завжди здатні контролювати дії позичальників після отримання позики. Позичальник може здійснювати діяльність, що збільшує ризик неплатоспроможності, або прагне приховати доходи від своїх інвестицій, щоб не платити борги. Наслідком цього стають зниження обсягів кредитування і встановлення високих процентних ставок. Таким чином, виникає проблема морального ризику (*moral hazard*).

В умовах асиметрії інформації кращі позичальники платять підвищену премію за ризик, а гірші – занижену. Оскільки ненадійні позичальники сильніше прагнуть отримати кредит, ніж платоспроможні, ефективність розподілу кредитних ресурсів знижується. У результаті достатньо надійні і прибуткові проекти можуть бути не реалізовані.

При погіршенні стану в нефінансовому секторі оцінка ризиків і відбір позичальників ускладнюються, процентні ставки підвищуються, що змушує кращих позичальників піти з ринку. При цьому ненадійні позичальники погоджуються на не вигідні умови, оскільки заздалегідь знають, що вони їх не виконуватимуть. Результатом цього, з одного боку, може бути здійснення кредитної політики з підвищеним рівнем ризику і, як наслідок, виникнення загрози фінансовій безпеці кредитора, з іншого боку, кредитор взагалі може обмежити видачу позик, незважаючи на наявність на ринку надійних позичальників [170].

Ще одним фактором, що спричиняє виникнення моральних ризиків з боку клієнтів, є неповнота контракту, яка призводить до того, що зобов’язання сторін описуються формально, частково. Це створює простір для опортуністичної поведінки учасників контракту стосовно один до одного, тобто у виконавця існує лише формальний опис його поведінки (як він повинен виконувати свої зобов’язання). І в тому, яким саме чином виконавець контракту починає виконувати ці формальні зобов’язання, і полягає моральний ризик. Якщо у нього немає стимулів поводитися чесно (якщо йому не дороге його добре ім’я, якщо він знаходиться в цьому місті тимчасово і не збирається пропонувати тут свої послуги ще кому-небудь у майбутньому), то виникає класична ситуація моральної загрози.

Стосовно потенційних обсягів цих ризиків, то рівень проблемних кредитів, який є прямим наслідком прояву даного типу моральних ризиків за останніх 7 років, зріс практично в два рази (рис. 2.12).

Рис. 2.12. Динаміка зміни обсягів проблемних кредитів у банківській системі України за 2001-2007 роки

Ще одним ризиком даної групи є здирство з боку клієнтів [301]. Можливості для нього з'являються тоді, коли клієнт є дуже важливим для банку. Таким чином, він може диктувати банку свої умови, погрожуючи перейти до конкурентів. Це вносить дисбаланс до ризиків банку, оскільки він буде вимушений видавати кредити на більш пільгових умовах, зокрема і в сфері оцінки ризиків. При цьому клієнт може навмисно дезінформувати банк про свій фінансово-економічний стан, апелюючи своєю важливістю і роками сумісної співпраці.

Ризик пов'язаний із завищеними процентними ставками. Застосування завищених процентних ставок є джерелом морального ризику. Ненадійний позичальник, сплачуючи неадекватно високі відсотки, при настанні тих або інших несприятливих для нього подій схильний вважати, що має моральне право не повертати позику повністю або частково, або перестати сплачувати відсотки.

Як показав проведений нами аналіз видів моральних ризиків, їх досить багато і часом вони приймають вельми специфічні форми. До можливих наслідків дії моральних ризиків на діяльність банку можна віднести:

- 1) погіршення якості кредитного портфеля;
- 2) збільшення обсягів проблемних і безнадійних кредитів;

- 3) втрата конкурентоспроможності;
- 4) зниження рівня захищеності банку внаслідок здійснення операцій підвищеної ризикованості;
- 5) втрата ключових працівників;
- 6) загроза банківській системі в цілому.

Все це обумовлює необхідність розробки і впровадження в банківську діяльність методів боротьби з моральними ризиками. Оскільки моральні ризики, з одного боку, містять у собі стандартний набір загроз, для їх нейтралізації можна використовувати звичайні механізми забезпечення фінансової безпеки банків. Водночас моральні ризики володіють рядом специфічних особливостей, які припускають використання нестандартних методів фінансового управління.

Ми розробили перелік типових методів боротьби з моральними ризиками, що виникають у діяльності банку (рис. 2.13).

Рис. 2.13. Методи боротьби з моральними ризиками, що виникають у діяльності банку

Методи боротьби з моральним ризиком можна розділити на дві умовні категорії:

- внутрішні (механізми боротьби, доступні банку);
- зовнішні (механізми боротьби, які забезпечуються ринком або тим середовищем, в якому діє банк).

Одним з основних внутрішніх методів попередження моральних ризиків є контроль за позичальниками. У ситуації невизначеності кредитні угоди відрізняються неповнотою і тому необхідний контроль за позичальниками, щоб уникнути морального ризику. Так, отримавши кредит, позичальник діє у власних інтересах, діючи, наприклад, ризикованіше, ніж це було заявлено у момент звернення за кредитом. Кредитори, які в даному випадку є вкладниками, вважають за краще передати банкам повноваження з контролю за позичальниками, оскільки банки мають можливість більш економно зробити це шляхом об'єднання об'єктів контролю, а також зниження ризику за допомогою його диверсифікації. У принципі, контроль банків над позичальниками ефективніший, ніж контроль з боку індивідумів. Наявність справжньої експертизи, що проводиться банками при здійсненні контролю над позичальниками, забезпечує їм і в цій сфері перевагу в порівнянні з ринком капіталів.

Можливі методи контролю – аудит компанії, поточна оцінка фінансового стану позичальників.

Можливі недоліки:

- 1) неефективність контролю кредиторами: дуже високі витрати контролю;
- 2) цілі кредиторів можуть не збігатися з цілями акціонерів (кредиторам важливе повернення боргів, акціонерам – максимізація довгострокового прибутку).

Ще одним варіантом боротьби з моральними ризиками, який доступний банку, є превентивні заходи, спрямовані на первинний відсів неблагонадійних клієнтів. Для здійснення такого відбору банку необхідно володіти базою даних клієнтів, надійність яких є сумнівною унаслідок їх неблагонадійної поведінки у минулому, тобто знати кредитну історію потенційного боржника. У всьому світі функції такої бази даних виконують бюро кредитних історій.

Бюро кредитних історій (далі – БКІ) – організація (як правило, приватна), що займається збором, обробкою, зберіганням і розповсюдженням відомостей, що належать до кредитної історії окремих громадян, враховуючи такі відомості, як залишок заборгованості або кредитні лінії, історію внесення платежів, випадки непогашення кредиту, банкрутства.

У більшості країн світу кредитори (банки, фінансові компанії, компанії-емітенти кредитних карт, інвестиційні компанії, торгові фірми, що надають комерційні кредити) на постійній основі обмінюються інформацією про платоспроможність позичальників через БКІ, що

обумовлене проблемою асиметрії інформації у сфері фінансового посередництва [175].

По-перше, БКІ забезпечують кращу інформованість банків про потенційних позичальників і дозволяють точніше прогнозувати повернення позик, що зменшує ризик виникнення проблеми негативного відбору. По-друге, завдяки їм знижується вартість пошуку інформації про клієнтів. Це сприяє вирівнюванню інформаційного поля усередині кредитного ринку і примушує кредиторів встановлювати конкурентні ціни на свої ресурси. По-третє, діяльність БКІ дисциплінує позичальників через наявність реальної загрози нанесення істотного збитку їх репутації в очах потенційних кредиторів.

Як бюро кредитних історій виступають інформаційні посередники, що є самі кредиторами, або діють незалежно і одержують прибуток від своєї діяльності. Кредитори забезпечують БКІ даними про своїх клієнтів. Бюро зіставляє їх з інформацією, отриманою з інших джерел (суди, державні реєстраційні й податкові органи та ін.), та формує картотеку на кожного позичальника [175].

У результаті впровадження БКІ в банківську систему спрощується діяльність комерційних банків, знижуються ризики для всіх учасників процесу кредитування, виникає механізм контролю позичальників. Це позитивно позначиться на розвитку ринку кредитування, зокрема споживчого. У позичальників з'являється серйозний стимул для добросовісного виконання своїх фінансових зобов'язань (причому не тільки перед кредитними установами), що створює передумови для значного зменшення морального ризику.

Важливим методом боротьби з моральними ризиками є страхування ліквідності. Договори про депозити, як і кредитні угоди, гарантують клієнту банку повернення його коштів. Банківський депозит є абсолютно ліквідним активом. Надаючи можливість списання навіть невеликих сум, депозит служить загальноприйнятим інструментом платежу, тим більше перекази коштів з використанням чека або банківської картки здійснюються на основі договору про депозит. Системи взаємних розрахунків забезпечують розширення масштабу переказу коштів з депозитів з однієї установи в іншу. Нарешті, номінальна сума депозиту фіксована і не зменшується при скороченні банківського капіталу, за винятком випадку банкрутства банку. Але за наявності системи гарантування внесків, що регламентується державою, банківський депозит може розглядатись як менш ризикований актив, ніж цінні папери, випущені приватними позичальниками. Щодо кредитної угоди, то вона забезпечує позичальника ліквідними коштами, які дозволяють йому здійснити невідкладні витрати.

Ще одним варіантом боротьби з моральними ризиками є загроза банкрутства боржників. У разі ініціації процедури банкрутства незалежно від кінцевого результату (буде компанія ліквідована або реорганізована) менеджери, згідно з законодавством більшості країн, або позбавляються можливості самостійно управляти компанією, або взагалі відстороняються від управління. Це створює передумови для зниження рівня морального ризику, оскільки компанія та її менеджмент, усвідомлюючи реальну загрозу банкрутства, будуть зацікавлені в ефективній діяльності та погашенні взятих на себе зобов'язань.

Можливі такі недоліки:

- 1) зниження ефективності загрози за часів буму і надмірне зростання вірогідності банкрутства в періоди спаду;
- 2) існування в компанії-боржника імунітету до банкрутства;
- 3) як правило, рівень боргового фінансування вибирається самим менеджером. Отже, він може впливати на можливість банкрутства компанії.

Як ми вже відзначали вище, одним із найбільш серйозних видів моральних ризиків є ризик, пов'язаний з наявністю Фонду гарантування внесків населення. Перспективним методом його нейтралізації є імпліцитний захист депозитів.

Страховання депозитів, як правило, здійснюється на підставі закону, який обумовлює серед інших обставин, при яких підлягає виплаті компенсація (як правило, це примусове закриття банку), максимальну суму компенсації, яка може бути виплачена одному депоненту, типи депозитів і/або депонентів, яким виплачується компенсація, заходи фінансування компенсаційних платежів і управління проектом. Таким чином, реалізація проекту страхування депозитів значною мірою має зумовлений характер; у ряді випадків, коли керівний орган може володіти повноваженнями або може бути зобов'язаним діяти на свій розсуд, межі, в яких він може ухвалити своє рішення, бувають чітко встановленими.

На відміну від цього імпліцитний захист депозитів припускає, що уряд повинен ухвалювати рішення у кожному конкретному випадку як про форму захисту, так і про способи його фінансування. Захист такого роду може привести до того, що уряд виплачуватиме компенсацію безпосередньо депонентам. Як альтернатива уряд може захистити депонентів, здійснивши заходи щодо переведення їх депозитів у життєздатний банк, сприяючи злиттю банку-банкрота з життєздатним банком або надаючи допомогу банку-банкротові за рахунок державних коштів, можливо, шляхом ін'єкції нового капіталу або через купівлю активів за їх початковою обліковою ціною.

Одним з методів боротьби з моральними ризиками, які пов'язані з гарантуванням внесків населення, а також необачною діяльністю вищого керівництва банку, є виключення старших керівників, директорів і основних акціонерів (а також їх близьких родичів і колег) з осіб, внески яких страхуються. Застосування таких заходів може сприяти боротьбі з нерозсудливою банківською діяльністю.

Специфічною групою методів боротьби з моральними ризиками є заходи щодо нейтралізації моральних ризиків, пов'язаних з діяльністю персоналу. До основних методів можна віднести такі:

1. Оплату за результатом. Банк пов'язує заробітну плату з результатом роботи.

Можливі недоліки:

а) проблеми оцінки деяких видів діяльності. Необхідно дотримуватися принципу рівної граничної оплати, але це проблематично, коли складно оцінити результат;

б) еволюція цілей у часі:

- планування від досягнутого результату (ефект храповика);
- непостійність зусиль (рік – стагнація, місяць – інтенсивна робота);

в) тимчасові обмеження цілей – якщо час стимулювання не великий, то у менеджерів формується орієнтація на короткострокові цілі, якщо великий – зниження ефективності стимулів.

2. Моніторинг. Оцінка реального внеску працівника. Наприклад, проведення регулярних перевірок часу прибуття і вибуття з роботи, обсяг роботи, який службовець виконав за певний проміжок часу, та ін.

Можливим недоліком є те, що витрати, необхідні для здійснення контролю, можуть перевищувати допустимі втрати.

3. Ефективна заробітна плата. Під ефективною заробітною платою зазвичай розуміють рівень заробітної плати вищий, ніж середньоринковий. При такій оплаті найнятому робітникові є що втрачати.

Можливі недоліки:

а) висока витратність;

б) моніторинг повинен здійснюватися в рамках одного банку.

Якщо всі фірми в галузі почнуть застосовувати цей метод, то стимулювання менеджерів досягатиметься не за рахунок можливої втрати надбавки до заробітної плати (вище середньоринкової), а за рахунок зниження вірогідності знайти роботу у разі звільнення, оскільки зростання заробітної плати в цілому по галузі призведе до виникнення безробіття.

4. Застава. Робітники виплачують застави при прийомі на роботу, які не повертаються у разі їх незадовільної роботи. Аналогічний механізм – оплата залежно від стажу (age/wage pay).

Можливі недоліки:

а) відсутність достатньої суми у менеджера;

б) поява у власника стимулів для прояву морального ризику і здирства.

5. Контроль. У банку створюються спеціальні структури, в завдання яких входять контроль за поведінкою персоналу, виявлення випадків опортунізму, накладання покарань та ін. Скорочення витрат опортуністичної поведінки – головна функція значної частини управлінського апарату різних організацій.

Важливою групою методів боротьби з моральними ризиками є зовнішні методи. Одним з основних, на наш погляд, є нормативне регулювання банківської діяльності, яке проводиться Національним банком України.

Одним з аспектів банківського регулювання є вимоги щодо створення резервних фондів банку. У таблиці 2.18 подані результати формування резервів банками України за останні 6 років. Як бачимо, резервні вимоги банками України виконуються повною мірою і існує позитивна динаміка їх зміни (відсоток формування резервів за останні два роки перевищує 100 %).

Таблиця 2.18

**Основні показники розвитку банківської системи України
за період з 2002 до 2007 року**

Назва показника	01.01.2002	01.01.2003	01.01.2004	01.01.2005	01.01.2006	01.01.2007	Зміна абсолютна 01.01.2002- 01.01.2007	%
Резерви за активними операціями банків	3 194	3 905	5 355	7 250	9 370	13 289	3 919	41,82
Відсоток виконання формування резерву	85,4	93,3	98,2	99,7	100,05	100,1	0,05	0,05
Резерв на відшкодування можливих втрат за кредитними операціями	2 963	3 575	4 631	6 367	8 328	12 246	3 918	47,05

Базуючись на проведеному нами аналізі основних видів моральних ризиків, формах їх прояву в банківській діяльності, а також методів боротьби з ними, нами була розроблена таблиця (табл. 2.19), яка ілюструє можливі види моральних ризиків для різних банківських продуктів і набір методів з їх нейтралізації. Дана таблиця була розроблена нами, базуючись на специфіці діяльності банківської системи України. Це стосується як переліку банківських продуктів, так і типових моральних ризиків, що їх супроводжують, а також інструментарію з нейтралізації негативного впливу моральних ризиків.

Таблиця 2.19

**Можливі прояви моральних ризиків
для різних банківських продуктів і методи боротьби з ними**

Банківський продукт	Можливі моральні ризики	Методи боротьби з моральними ризиками
Депозити	Наявність фонду гарантування внесків населення	Нагляд з боку центрального банку
Кредити	Неадекватна для банку поведінка клієнта, заснована на асиметричності інформації	Створення і ведення бази неблагонадійних клієнтів, загроза банкрутства позичальника
Платіжні картки	Шахрайство з боку клієнтів	Контроль за діяльністю клієнтів
Розрахунково-касове обслуговування		Аналіз операцій клієнтів
Цінні папери	Неадекватна для банку поведінка клієнта, заснована на асиметричності інформації	Детальний аналіз операції та її умов. Відповідальність персоналу за наслідки операції
Факторинг	Неадекватна для банку поведінка клієнта, заснована на асиметричності інформації	Детальний аналіз дебіторів
Форфейтинг	Проблеми з документами та можливі наслідки від асиметричності інформації	Детальний аналіз умов операції та контрагентів. Відповідальність працівників банку за результати операції
Фінансування міжнародної торгівлі	Проблеми з документами	Відповідальність працівників юридичного відділу за результати операції
Лізинг	Неадекватна для банку поведінка клієнта, заснована на асиметричності інформації	Контроль за діяльністю клієнтів

Банківський продукт	Можливі моральні ризики	Методи боротьби з моральними ризиками
Інкасація	Шахрайство з боку персоналу	Ефективна заробітна плата, контроль за поведінкою персоналу
Консультації	Шахрайство з боку персоналу	Ефективна заробітна плата
Довірче управління	Асиметричність інформації у відносинах "банк – персонал"	Контроль за поведінкою персоналу банку
Зберігання цінностей	Шахрайство з боку персоналу	Ефективна заробітна плата
Банківські гарантії	Наявність гарантованого доступу до фінансових ресурсів, як результат – необґрунтовані гарантії з боку банку	Відповідальність керівництва банку за результати роботи
Дилінг	Шахрайство з боку персоналу	Контроль за поведінкою персоналу банку

Використання даної таблиці може значно спростити роботу банківських працівників з оцінки моральних ризиків для того або іншого виду банківського продукту, а також вибору інструментарію з їх нейтралізації.

Одним з найбільш проблемних моментів, пов'язаних з моральними ризиками банку, є їх оцінка. На сьогоднішній день немає методик їх достовірної оцінки, тому банки не можуть оцінити рівень ризику і загроз, що є результатом дії моральних ризиків, відповідно і наслідків від них.

У роботі ми не переслідували мету всебічного вирішення проблеми моральних ризиків у банківській сфері. Розробка моделі оцінки або ж обліку моральних ризиків в діяльності банку – це тема окремого повноцінного дослідження. Проте намітити можливі підходи до побудови математичної моделі оцінки моральних ризиків ми спробуємо в даній роботі.

Насамперед відзначимо, що різноманіття форм прояву моральних ризиків (моральні ризики, пов'язані з кредитною діяльністю, моральні ризики, пов'язані з персоналом, моральні ризики, пов'язані з наявністю материнської компанії і так далі) обумовлюють необхідність розробки конкретних моделей для конкретних видів (форм) моральних ризиків. Важко уявити собі модель, яка одночасно (на базі одного набору параметрів) оцінюватиме моральний ризик, пов'язаний з видачею кредиту клієнтові, і моральний ризик, пов'язаний з діями

персоналу. Єдиним варіантом розрахунку інтегральної величини морального ризику для банку в цілому, на наш погляд, є побудова декількох моделей, що дають бальні оцінки з подальшим підсумовуванням балів по кожній моделі й отриманням сукупного результату, який і дасть загальне уявлення про величину морального ризику.

Розглянемо загальні рекомендації щодо побудови моделі оцінки моральних ризиків. Як приклад морального ризику візьмемо ризик, пов'язаний з кредитною діяльністю банку, оскільки на сьогодні саме кредитна діяльність приносить близько 80 % доходів українських банків [206].

Основу будь-якої моделі з оцінки моральних ризиків становить той факт, що моральний ризик є прямим наслідком економічної вигоди для сторони, що його спричиняє. Відповідно, величина розбіжності зі знаком плюс фактично і буде величиною морального ризику, яку просто слід привести до зручного для сприйняття вигляду (частки від одиниці або відсотки).

У нашому випадку (моральний ризик пов'язаний з кредитуванням клієнтів) умови отримання кредиту мають бути такими, що клієнту вигідніше повернути кредит з відсотками, ніж своїми діями або бездіяльністю призвести до непогашення його. У математичному вигляді дану тезу можна оформити таким чином: цільова функція клієнта у разі повернення кредиту ($F(x_1)$), де x_1 – набір змінних, що впливають на цільову функцію $F(x_1)$), повинна набувати більшого значення, ніж у випадку неповернення кредиту ($F(x_2)$), де x_2 – набір змінних, що впливають на цільову функцію $F(x_2)$).

$$F(x_1) > F(x_2). \quad (2.2)$$

Таким чином, використовуючи дану нерівність, можна вивести коефіцієнт морального ризику (K_{mr}), який дорівнює відношенню цільової функції клієнта у разі неповернення кредиту ($F(x_2)$) до цільової функції клієнта у разі повернення кредиту ($F(x_1)$):

$$K_{mr} = \frac{F(x_2)}{F(x_1)}. \quad (2.3)$$

Отримане значення слід трактувати таким чином:

$K_{mr} < 1$ – моральний ризик у даній операції мінімальний і його можна не брати до уваги при визначенні ризику операції;

$K_{mr} = 1$ – моральний ризик присутній, але його реалізація залежить від поведінки клієнта. У даному випадку необхідно детально вивчити кредитну історію клієнта;

$1 < K_{mr} < 1,2$ – перша із зон підвищених ризиків реалізації моральних ризиків за операцією. Банку слід ввести деякі додаткові обмеження або умови здійснення операції, щоб нівелювати різницю у функціях корисності клієнта;

$1,2 < K_{mr} < 1,5$ – наступна, більш критична зона з погляду реалізації моральних ризиків. Вигоди від реалізації функції неповернення достатньо очевидні для клієнта. Найбільш простим варіантом поведінки банку в даному випадку є відмова від здійснення операції. У разі ж її необхідності слід прийняти ряд заходів з вирівнювання функцій і здійснення додаткового контролю за клієнтом;

$K_{mr} > 1,5$ – в даному випадку вигоди від реалізації моральних ризиків дуже очевидні для клієнта, що обумовлює критично велику величину даного ризику для банку. Здійснення операції є дуже ризикованим явищем, тому від неї слід відмовитися.

Дані методичні рекомендації, звичайно, не претендують на роль готової методики, але дозволяють визначити основні підходи до оцінювання рівня моральних ризиків для тієї чи іншої банківської операції. Основними змінними у функціях мають бути сума кредиту, розмір відповідальності за неповернення кредиту (у грошовому виразі), сума відсотків.

Стосовно набору інших змінних у функції, то, оцінюючи рівень морального ризику при вирішенні питання про надання кредиту, необхідно розглянути ряд елементів, враховуючи репутацію позичальника в сенсі його чесності, розсудливості, порядності та дотримання норм ділової етики. Чи здатний він відхилитися від виконання своїх зобов'язань при несприятливих обставинах на ринку? Чи є у нього схильність удаватися до нечесних прийомів у конкуренції? Чи консервативний він у підході до своїх зобов'язань? Наскільки бездоганні у минулому його поведінка і зв'язки? Якою репутацією він користується в діловій сфері та банківських колах [68]?

Таким чином, моральні ризики можуть істотно впливати на рівень фінансової безпеки банків. Під моральними ризиками слід розуміти дії економічних агентів з максимізації їх власної корисності в збиток іншим внаслідок нерівності інформації і відмінності інтересів, що проявляються в зміні поведінки однієї із сторін контракту.

Зважаючи на специфіку моральних ризиків, значний рівень скрипності і непередбачуваності, банкам необхідно приділяти більше уваги їх обліку та аналізу. Запропонована в роботі класифікація типових моральних ризиків у діяльності банків і механізмів з їх нейтралізації частково допоможе вирішити цю проблему. Проте все ще не вирішеним є питання оцінки моральних ризиків.

2.3.2. Розвиток принципів Базеля II в системі державного регулювання фінансової безпеки банківської системи України

Одним з основних методів забезпечення фінансової безпеки банків і банківської системи є здійснення Національним банком України функцій банківського регулювання та нагляду. На сьогоднішній день документом, що регламентує особливості організації і реалізації цих функцій центрального банку, а також містить рекомендації з управління банківськими ризиками, є угода “Базель II”. Проте, як показав аналіз, проведений нами, лише близько 30 % українських банків спеціально вивчали положення даної угоди та використовують його рекомендації в практичній діяльності, решта – 70 % знайомі з ним поверхнево або не знайомі взагалі.

Таким чином, складається ситуація, при якій українські банки практично ігнорують міжнародну банківську практику, що знижує їх захисні можливості, а отже, і рівень фінансової безпеки. Тому необхідно провести детальний аналіз положень Базеля II і розробити варіанти використання його принципів для удосконалення державного регулювання фінансової безпеки банківської системи України в цілому і банків зокрема.

Угоду “Базель II” було прийнято Комітетом з банківського нагляду ще в 2004 році. За своєю суттю вона є доповненням до попередніх редакцій угоди про капітал, а не повністю самостійною угодою. Необхідність ухвалення оновленої редакції була викликана бажанням комітету усунути цілий ряд недоліків, властивих попередній редакції угоди:

1. Версія угоди 1996 року передбачала, що капіталом повинні покриватися тільки дві широкі категорії банківських ризиків – кредитний і ринковий (що містив, у свою чергу, ще чотири компоненти: процентний, пайовий, валютний і товарний ризики). У той же час у реальній практиці банки стикаються з великою кількістю найрізноманітніших ризиків, які здійснюють прямий вплив на рівень їх фінансової безпеки. Тому навіть якщо банківська установа повністю виконувала вимоги щодо адекватності капіталу, це не гарантувало їй захисту від усіх банківських ризиків.

2. Використовувана методика визначення еквівалента зважених на рівень ризиків активів не враховувала специфіку роботи окремих банків, тобто в угоді про капітал оцінювали кількість ризиків, ігноруючи якість управління цими ризиками. Подібна система зрівнювала банки з різною якістю ризик-менеджменту і відповідно позбавляла їх стимулу для поліпшення власних систем управління.

3. В угоді “Базель II” недостатньо уваги приділялось питанням банківського нагляду. Не розглядалися ситуації, коли банк міг свідомо порушувати норматив адекватності капіталу або наближатися до його порушення. Також поза увагою Базеля I залишилися питання того, яким чином інформація про величину регулятивного капіталу і величину зважених на рівень ризиків активів має бути повідомлена органам нагляду та іншим зацікавленим особам [85, с. 3-4].

Всі ці недоліки повинен ліквідувати новий підхід, який покладений в основу Базеля II, – нагляд на основі оцінки ризиків. Нова редакція угоди ділиться на три логічні частини (так звані опори):

1. Розрахунок капіталу. Містить методологію розрахунку мінімально допустимого розміру капіталу для кредитного, ринкового та операційного ризиків. На вибір пропонується декілька альтернативних варіантів кількісної оцінки кожного з перерахованих вище ризиків. Значення адекватності капіталу залишилося незмінним – 8 %.

2. Наглядовий процес. У цьому розділі наводяться принципи організації наглядового процесу, управління ризиками. Також не залишаються осторонь і питання забезпечення прозорості звітності банківських установ перед органами нагляду й іншими зацікавленими особами.

3. Ринкова дисципліна. Даний компонент доповнює попередні два. Він призначений для стимулювання дисципліни поведінки на ринку, що забезпечується введенням в нову редакцію угоди ряду вимог про розкриття інформації. Це дозволить ринковим гравцям оцінити основні дані про сферу застосування, капітал, схильності ризику, процеси оцінки ризиків і, відповідно, про достатність капіталу банківської установи.

Всі опори тісно взаємопов’язані і не можуть розглядатись або використовуватись окремо.

На наш погляд, впровадження вказаних вище норм здійснить позитивний вплив на рівень фінансової безпеки банківських установ. Найціннішим нововведенням слід вважати розширення переліку ризиків, які враховуються при розрахунку величини мінімально допустимого капіталу. Специфіка роботи сучасних банківських установ полягає в тому, що вони працюють в умовах, коли розмиваються межі між банками й іншими фінансово-кредитними установами. Сучасні банки не займаються тільки видачею кредитів і залученням депозитів у рамках своєї країни, вони працюють на міжнародному ринку капіталу, займаються спекулятивними операціями на ринку Форекс, інвестують свої кошти в інші країни та ін. Отже, перелік ризиків, з якими стикається сучасна банківська установа, істотно зріс, що за інших рівних

умов знижує рівень фінансової безпеки банків, а отже, вимагає інших принципів нагляду та регулювання їх діяльності.

Застосування норм Базеля II може спричинити досить масштабні зміни в національних економіках. На думку дослідників, можна говорити про три рівні впливу угоди “Базель II” на економіку:

1) внутрішньобанківський. Насамперед відбудуться зміни в системі управління ризиками, викликані необхідністю врахування в кредитній політиці різного рівня ризиків різних груп позичальників. Підготовка банку до впровадження принципів Базеля II пов’язана зі значними витратами. За оцінками “Прайсвотерхаус-Куперс”, для крупного європейського банку витрати становитимуть близько 80-150 млн. євро. Для малих банків сума пропорційно зменшується;

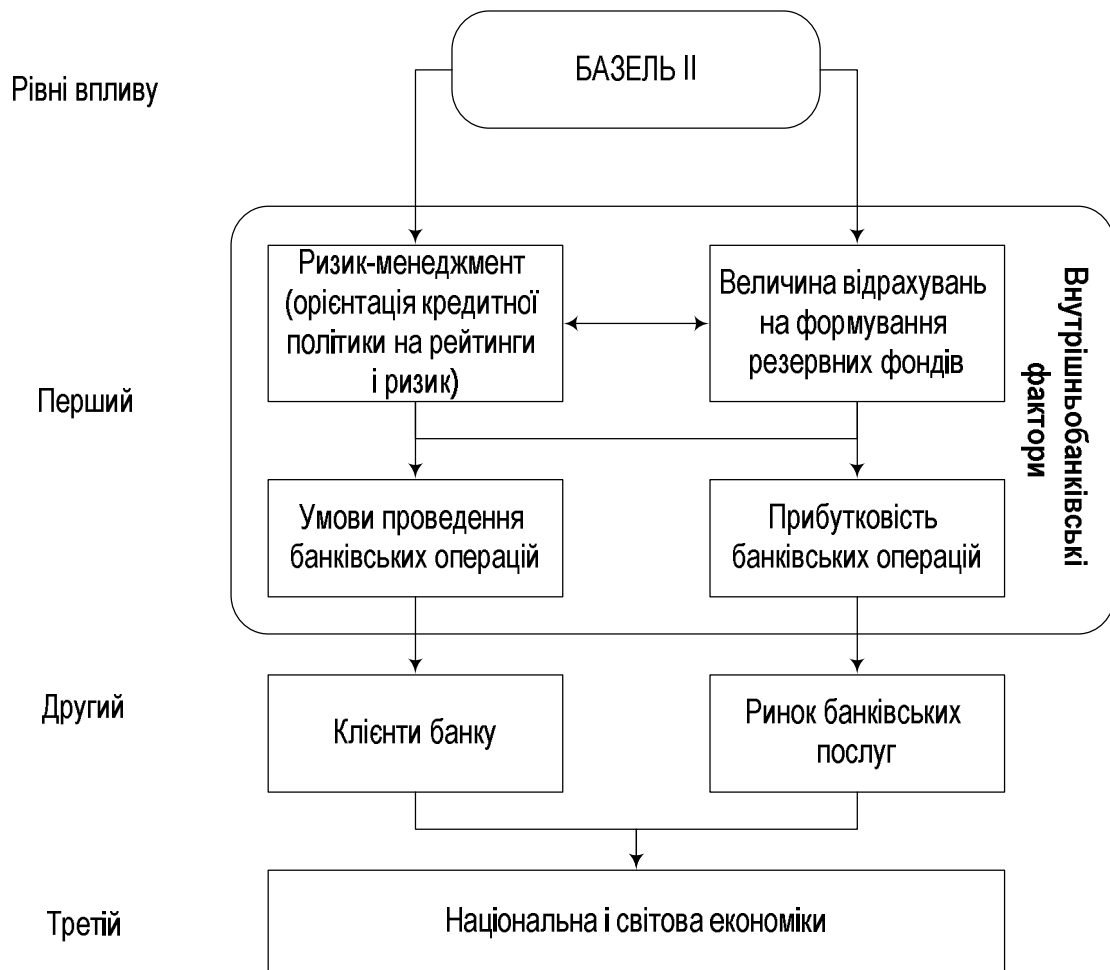
2) галузевий. У даному випадку мова йде про всю банківську систему, а також безпосередньо про клієнтів банків. Нові правила кредитування змусять банки віддавати перевагу позичальникам з високим кредитним рейтингом. При цьому для всіх інших доступ до банківських кредитів істотно ускладниться. Може істотно посилитися і боротьба за позичальників з високим кредитним рейтингом, що призведе до посилення міжбанківської конкуренції та зниження рентабельності їх кредитування. У цілому це може змусити окремі банки переглянути власні стратегії розвитку та зайнятись пошуком нової ринкової ніші;

3) макроекономічний. Які конкретно наслідки відчує економіка окремої країни – питання, яке залежить від безлічі чинників. Зокрема, на це здійснить прямий вплив державна політика (наприклад, ступінь втручання держави в економіку, особливості національної системи банківського нагляду). Також можливий невдалий збіг обставин, коли впровадження норм угоди “Базель II” може збігтися з економічним спадом (нові нормативи відрізняються високою проциклічністю) [5; 307].

Схематично механізм дії Базеля II на економіку зображений на рис. 2.14.

Розглянемо загальний вплив Базеля II на макроекономічному рівні, оскільки решта аспектів буде проаналізована нами детальніше в рамках розгляду кожної окремої опори.

Насамперед нова редакція поліпшить розподіл капіталу між банками, що послужить базою для підвищення темпів економічного зростання. Там, де нормативні вимоги до капіталу будуть знижені, вивільнений капітал може бути спрямований на збільшення обсягів кредитування, що вплине на зростання ВВП. За оцінками, прийнятими для країн Західної Європи, в довгостроковому періоді цей фактор може дати додаткових 0,7 % приросту ВВП.

Рис. 2.14. Вплив Базеля II на національну економіку

Згідно з Базелем II регулювання фінансового сектора базуватиметься на більш чутливих до ризику даних, що призведе до вищої проциклічності оновлених нормативів. У періоди піднесення відбуватиметься зменшення величини регулятивного капіталу, оскільки знижуватиметься передбачуваний кредитний ризик, а також зростатиме якість активів (забезпечення), що захищають капітал. Як наслідок, відбудеться вивільнення коштів, які можна спрямувати на кредитування економіки, а це надасть додатковий поштовх для ще більших темпів зростання економіки. У той же час на стадії спаду, коли економіка більше всього потребує грошей, кредитний ризик істотно зростає, отже, збільшаться вимоги до капіталу і скоротяться обсяги банківського кредитування.

Комітет Базеля усвідомлює існування даної проблеми, і тому він порекомендував банкам використовувати як базу для оцінки якості активів такі рейтинги, які враховують циклічність розвитку економіки. Також Базельський комітет вважає, що в банківських системах

є достатній “буферний” капітал (різниця між фактичним і нормативним значенням регулятивного капіталу) для того, щоб компенсувати циклічні коливання економіки.

Окрім цього, впровадження Базеля II створює реальну загрозу виникнення системних банківських ризиків і зниження рівня фінансової безпеки банків. Причинами цього є:

1. Банкам пропонується на вибір декілька методів кількісної оцінки кредитних та інших ризиків, які відрізняються складністю і точністю оцінки. Відповідно, одні банківські установи (як правило, малі банки, що не мають персоналу з необхідною кваліфікацією) виберуть найбільш прості методи, і в результаті вони зможуть формувати менш якісні кредитні портфелі. У той же час крупні банки використовуватимуть найбільш складні й прогресивні методики, що спонукатиме їх зберігати якісні портфелі кредитних вкладень. У подібній ситуації виникає реальна загроза стабільності банківської системи, адже невідомо, чи зможуть банки, що використовують прості методики, управляти власними низькоякісними кредитними портфелями. Втім, банкрутство будь-якого з банків завжди містить у собі небезпеку виникнення кризи недовіри з боку вкладників і, як наслідок, воно може послужити поштовхом для банківської паніки.

2. Як базовий принцип нагляду за міжнародними банками та їх дочірніми структурами Базель II пропонує принцип регулювання “за походженням”, тобто регулюючий орган країни походження компанії зобов’язаний здійснювати нагляд на консолідованій основі за банківською групою і координувати свої дії з органами нагляду країни її перебування. Подібна пропозиція викликає конфлікт інтересів. З одного боку, органи нагляду країн перебування передадуть велику частину своїх повноважень органам нагляду країни походження банківської структури. З іншого боку, вони, як і раніше, продовжують нести відповідальність за стабільність національного банківського сектора. Відповідно, органи нагляду країни походження і перебування можуть вирішувати абсолютно різні завдання.

3. Базель II створює стимули для розширення банківськими установами діяльності у сфері іпотечного і роздрібного кредитування, що може створювати певні проблеми для країн, де частка споживчих кредитів у портфелях і так достатньо висока.

У цілому, можна констатувати, що приведені вище короткі описи можливих наслідків застосування норм Базеля II відчують на собі всі держави, оскільки вони стосуються будь-якої економіки – як розвинутої, так і такої, що розвивається. З усього вищевикладеного можна

сформулювати такі висновки щодо впливу Базеля II на макроекономічну ситуацію в Україні та рівень фінансової безпеки вітчизняних банків:

- 1) вітчизняні банки отримають реальний стимул для поліпшення якості ризик-менеджменту і застосування найбільш прогресивних методів управління ризиками. Оскільки, чим досконаліша система управління ризиками в даному банку, тим менша сума регулятивного капіталу йому потрібна. Це підвищить рівень фінансової безпеки банків, а також стійкість банківської системи до зовнішніх загроз;
- 2) посиляться тенденції до злиття та поглинання банків. Особливо активно ці процеси проходять у групі середніх і малих банків, оскільки вони будуть змушені застосовувати найбільш прості методи оцінки ризиків, що призведе до необхідності істотного збільшення величини регулятивного капіталу. Це позитивно вплине на рівень фінансової безпеки банківської системи, але буде загрозою фінансовій безпеці окремих банків;
- 3) НБУ необхідно переглянути принципи монетарної політики, а також нагляду, що пояснюється високою проциклічністю оновлених нормативів і введенням принципу нагляду за дочірніми банківськими структурами на основі країни походження. Залежно від того, наскільки ефективно НБУ зможе вирішити дану проблему, можна чекати як поліпшення, так і погіршення рівня фінансової безпеки банків;
- 4) в умовах буму на ринку споживчого кредитування України, тенденції погіршення якості кредитних портфелів, а також з урахуванням того, що Базель II створює додаткові стимули для роздрібного кредитування, можна чекати погіршення рівня фінансової безпеки окремих банків. Стосується це насамперед тих банків, які широко використовують практику видачі бланкових кредитів без детального аналізу кредитоспроможності позичальника.

У рамках угоди “Базель II” виділяють три компоненти. Розглянемо вплив кожної з них на рівень фінансової безпеки банків.

Впровадження першого компонента “Мінімальні вимоги до капіталу” в практику роботи банківських систем призведе до незначного загального збільшення капіталу, але при цьому, згідно з проведеними дослідженнями, спостерігатиметься значна варіація між окремими банками і країнами. Узагальнені дані подані в таблиці 2.20 [197].

Більшість досліджень вказують на значне збільшення регулятивного капіталу в країнах Східної Європи: від 10 % (Польща, Угорщина, Словенія) до 30 % (Чеська Республіка). У випадку з Румунією прогнозна оцінка ще вища – до 50 %.

Основні дослідження кількісних показників впливу Базеля II

Автор	Дата	Охоплення	Вплив на регулятивний капітал
Комітет Базеля QIS3	Травень, 2003	Глобальна оцінка	У цілому без змін, але спостерігається збільшення при застосуванні стандартизованого підходу і зниження при застосуванні підходу IRB
S & P	Жовтень, 2004		Зниження в більшості банків, особливо при застосуванні підходу IRB
Мерсер Олівер Вайман	Червень, 2003	Глобальна оцінка	Без змін при застосуванні підходу F-IRB, збільшення при застосуванні стандартизованого підходу і зниження при застосуванні підходу A-IRB
“Прайсвотерхаус-куперс” для Європейської комісії	Квітень, 2004	15 (старих) членів ЄС	Зниження на 5,3 %
Дослідження по країнах ЦВЕ QIS3	Травень, 2003	Угорщина	Збільшення на 12 %
–	–	Польща	Збільшення на 10 %; ще більше при застосуванні підходу IRB
–	–	Чеська Республіка	Збільшення на 30 %; менше (24 %) – при застосуванні підходу IRB
Власне QIS Словенії	Грудень, 2004	Словенія	Збільшення на 11 %
Румунія	2004	Румунія	Збільшення на 50 %

Існують і більш песимістичні прогнози. Так, на думку М.О. Ваймана, [55] в країнах, що розвиваються, невеликі банки можуть потенційно зіткнутися з необхідністю збільшення капіталу до 30 % відповідно до стандартизованого підходу і на 70-80 % згідно з підходами IRB.

Пояснюються подібні розбіжності в оцінці (від 30 до 80 %) тим, що оновлена угода Базеля пропонує три різні способи розрахунку кредитних ризиків: стандартизований підхід (SA), що припускає використання зовнішніх оцінок кредитного ризику; фундаментальний підхід на основі внутрішніх рейтингів (F-IRB); удосконалений підхід на основі внутрішніх рейтингів (A-IRB).

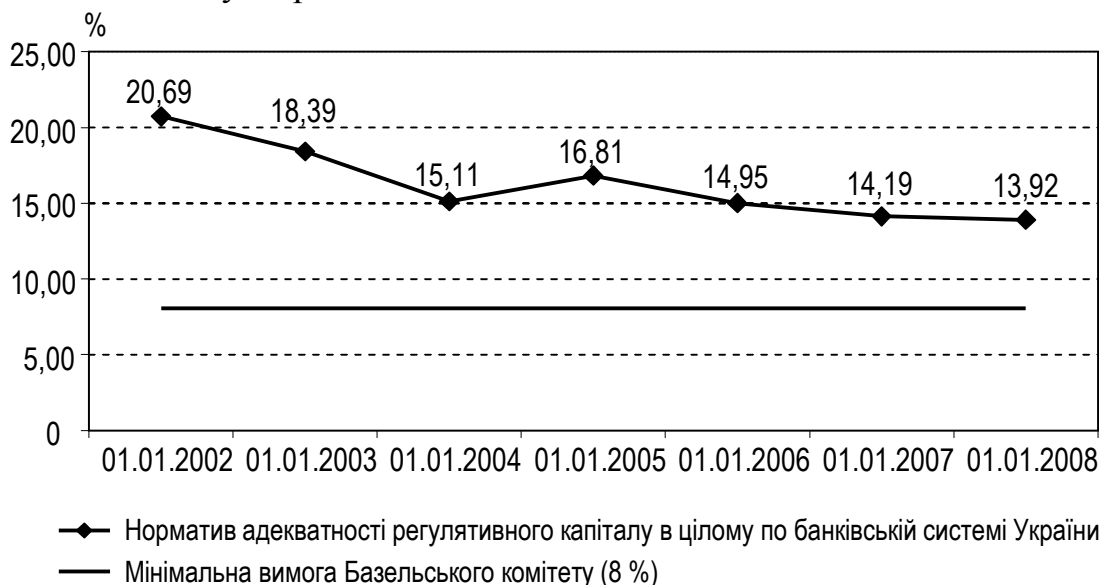
Також вимоги до мінімального капіталу підвищуються за рахунок введення в угоду нового поняття “Операційний ризик”, під яким мають на увазі збитки, що виникають з недоліків або проблем, зумовлених внутрішньою системою банку (наприклад, людський фактор)

і зовнішніми потрясіннями. По суті, операційний ризик дозволяє враховувати вплив факторів, які негативно впливають на рівень фінансової безпеки банку.

Орієнтуючись на дані, отримані при аналізі східноєвропейських країн (насамперед Польщі і Румунії, оскільки саме їх банківські системи близькі до української), можна висунути припущення про те, що банківській системі України слід чекати збільшення середньої величини регулятивного капіталу, як мінімум, на 10 %. У цілому ж, вважаємо за найбільш вірогідне можливе збільшення регулятивного капіталу банків України в діапазоні від 10 до 30 %.

Позитивним фактором у даній ситуації може опинитися бум споживчого кредитування, що відбувався в нашій країні в останні декілька років, оскільки Базель II заохочує роздрібне кредитування. Проте це необхідна, але не достатня умова, оскільки, крім структури кредитних портфелів, враховується і їх якість. З цим компонентом у вітчизняних банків спостерігаються проблеми. На вітчизняних науково-практичних конференціях дослідники неодноразово вказували, що дуже високі темпи споживчого кредитування, а також широке розповсюдження практики видачі бланкових кредитів створюють реальну загрозу масових неплатежів за виданими кредитами.

Для того, щоб перевірити готовність української банківської системи до потенційного збільшення мінімальної величини регулятивного капіталу, проведемо оцінку достатності капіталу (рис. 2.15). Дані, необхідні для складання графіка, були взяті з офіційного сайту Національного банку України.

Рис. 2.15. Достатність капіталу в банківській системі України за період з 2002 до 2008 року, %

Як бачимо, величина “буферного” капіталу (перевищення фактичного значення регулятивного капіталу над мінімально необхідним) досить велика, і на початок 2008 року регулятивний капітал українських банків на 5,92 % перевищує мінімальну 8-процентну вимогу комітету Базеля і на 3,92 % вище за норматив адекватності, встановлений НБУ на рівні 10 %.

Для порівняння можна привести такі дані. У 2003 році середня величина надмірного капіталу становила 4,7 % – в США і 4,4 – в ЄС. В Україні в тому ж році перевищення дорівнювало 10,39 %. Безумовно, подібний факт багато в чому пояснюється відмінностями за рівнем економічного розвитку. Так, європейські та американські банки працюють у стабільних умовах і тому їм необхідний менший “запас” капіталу на випадок кризових ситуацій.

Отже, можна зробити висновок про достатньо високий рівень захищеності вітчизняних банківських установ, а наявний запас “буферного” капіталу цілком дозволяє банкам виконати оновлені вимоги Базеля II. Таким чином, можна очікувати підвищення рівня фінансової безпеки банківської системи за рахунок впровадження прогресивніших методик розрахунку рівня кредитних ризиків. Водночас можна прогнозувати зниження фінансової безпеки серед малих українських банків, яким буде необхідно за короткий термін збільшити величину власного капіталу.

Другим компонентом або опорою є контроль з боку органів нагляду. Згідно з даним компонентом підкреслюється необхідність ретельного й всебічного контролю з боку органів банківського нагляду за порядком і результатом розрахунку адекватності капіталу кожного окремого банку. Він базується на чотирьох принципах, які регламентують обов’язки та повноваження банків, а також органів регулювання щодо оцінки адекватності капіталу:

- 1) процес оцінки ризиків у банках;
- 2) оцінка процесу з боку органів нагляду;
- 3) капітал більше мінімальних норм;
- 4) втручання нагляду на ранніх стадіях для усунення проблем.

Дані принципи є ключовими і без їх дотримання не можна говорити про повноцінне впровадження норм угоди “Базель II” [149].

Таким чином, виникає закономірне питання: а чи має Україна потребу в реформуванні існуючої системи банківського нагляду?

Умовно можна говорити про чотири основні моделі нагляду за банками:

- перша модель. За центральним банком країни закріплюються виняткові повноваження у сфері банківського нагляду;

- друга модель. Функції нагляду, регулювання та контролю виконуються спеціалізованими органами за безпосередньої участі центрального банку і Міністерства фінансів;
- третя модель. Нагляд за банківськими установами є прерогативою незалежного спеціалізованого органу за участі і взаємодії Міністерства фінансів;
- четверта модель. Функції нагляду відокремлені від центрального банку. У країні діє єдиний мегарегулятор ринку фінансових послуг [196].

У даний момент в Україні використовується перша модель нагляду за банками. Досвід розвинутих держав показує, що йде поступова еволюція від першої моделі до четвертої. Пояснюється це тим, що в сучасних ринкових економіках стираються чіткі межі між різними видами фінансових інститутів. Тому відпадає необхідність в існуванні розрізнених спеціалізованих органів нагляду. Таким чином, виникають всі передумови для створення єдиного регулятора фінансових ринків (так званого мегарегулятора). А втім, існує і альтернативний варіант вирішення даного питання. Це налагодження обміну інформацією між існуючими регуляторними структурами.

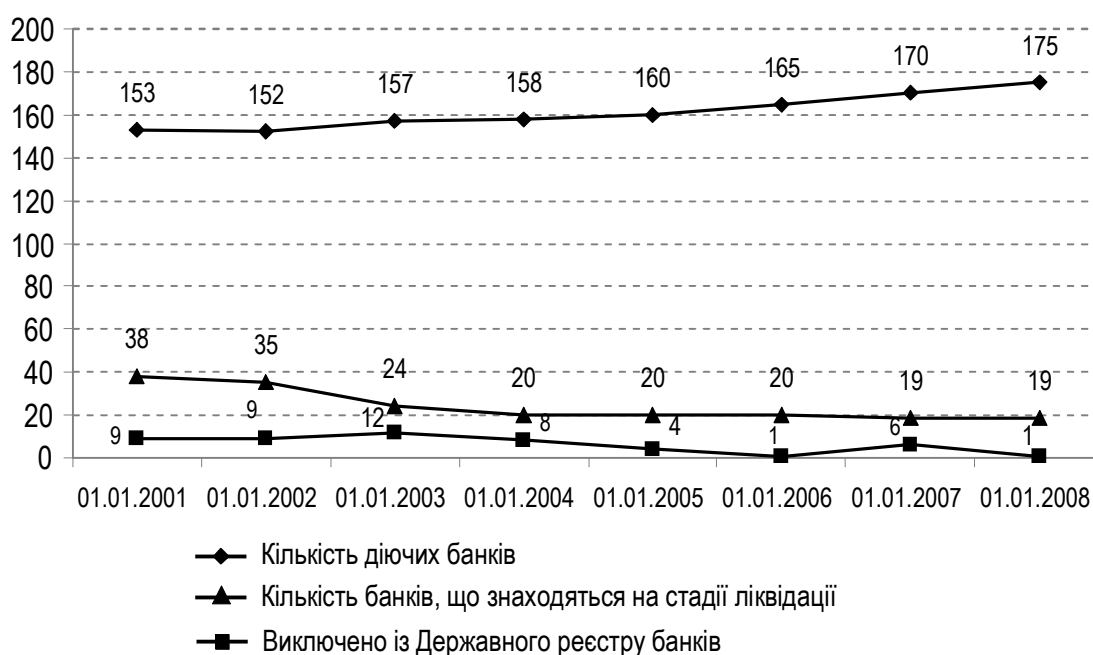
В рамках угоди “Базель II” створення мегарегулятора також заохочується. Адже однією з цілей оновленої угоди є відповідь на нові умови роботи банків, що змінилися під впливом глобалізації, а також забезпечення консолідованого нагляду за фінансовими групами.

Створення в Україні єдиного мегарегулятора на даний момент є щонайменше передчасним. Причина перша – головна перевага мегарегулятора полягає в тому, що він може здійснювати моніторинг за всією фінансовою системою країни. Проте у нас поки такої необхідності немає. По суті, банківський сектор є найбільш розвинутою частиною ринку фінансових послуг, а взаємопроникнення різних фінансових ринків – мінімальне. Друга причина – впродовж всього перехідного періоду становлення мегарегулятора рівень нагляду характеризується низькою ефективністю, що зменшує рівень фінансової безпеки банківської системи. В умовах економіки України (поки ми далекі від рівня розвинутих країн) і швидко зростаючої банківської системи, що все ще розвивається, це може призвести до дестабілізації фінансового і банківського секторів. Причина третя – ефективність діяльності єдиного мегарегулятора у даний момент викликає сумніви в економістів [22]. На сьогодні відсутня єдина модель побудови і роботи подібної структури. Таким чином, вважаємо створення мегарегулятора ринку фінансових послуг в Україні недоцільним.

Відкритим залишається питання про необхідність перегляду існуючої системи нагляду за банками. Проаналізуємо ефективність

роботи НБУ в сфері банківського нагляду та регулювання. Даний аналіз можна проводити за такими позиціями: 1) оцінка ефективності роботи НБУ під час криз, що здійснюють вплив на банківську систему; 2) загальна оцінка якості виконання Національним банком функції органу банківського нагляду.

Розглянемо якість виконання НБУ функції банківського нагляду. Загальний стан банківської системи (а отже, і якість роботи НБУ) можна оцінити, наприклад, за кількістю банкрутств банків або, що точніше, аналізуючи рівень фінансової безпеки українських банківських установ. Аналіз рівня фінансової безпеки показав, що в цілому безпека вітчизняних банків упродовж всього періоду знаходилась на достатньому рівні. Це дозволяє зробити висновок про ефективне виконання Національним банком України функцій банківського нагляду. Стосовно динаміки банкрутств (кількості банків, вилучених з Державного реєстру, а також таких, що знаходяться на стадії ліквідації), то вона подана на рис. 2.16.

Рис. 2.16. Динаміка кількості банкрутств українських банків за період з 2002 до 2007 року

Розвиток банківської системи України за аналізований період можна охарактеризувати як стабільний. Кількість банків, що діють, збільшилася на 22 одиниці. Кількість банків, що знаходяться на стадії ліквідації, зменшилася з 38 до 19. Процедури ліквідації банків проводились достатньо ефективно, і, як результат, більшість вкладників змогли отримати назад вкладені кошти. Таким чином, вдалося зберегти довіру до банківської системи.

Також необхідно зауважити, що більшість збанкрутілих банків належали до 3 і 4 груп. За всі роки незалежності відбулося тільки два масштабні банкрутства, що викликали широкий резонанс в суспільстві. Це банкрутство банків “Україна” і “Слов’янський”. Проте і в даних випадках НБУ зробив все необхідне для недопущення банківської кризи.

У той же час відповідь на перший пункт вимагає проведення додаткових досліджень. І для цього передусім необхідно провести аналіз дій НБУ під час криз.

За роки незалежності Україна зіткнулася з цілим рядом кризових ситуацій, які спричинили пряму або непряму дію на банківський сектор:

- російський дефолт 1998 року;
- банкрутство одного з найбільших банків (“Україна”) в 2001 році;
- політична криза 2004 року;
- криза іпотечного кредитування в США 2007-2008 рр.

Також ми додамо до списку ще одну потенційну кризу, настання якої є достатньо вірогідним. На думку більшості експертів, це загроза масового неповернення споживчих кредитів українцями. На наш погляд, це необхідно зробити для того, щоб оцінити, чи може НБУ виявляти потенційні кризи та оцінити його здатність запобігати подібним явищам. Вперше про дуже високі темпи зростання видачі кредитів фізичним особам, а також поступового погіршення якості кредитних портфелів банків заговорили ще в 2007 році.

У таблиці 2.21 подана оцінка ефективності дій НБУ під час економічних і фінансових криз.

Таким чином, можна зробити висновок, що НБУ ефективно реагував на виникаючі кризи і зниження рівня фінансової безпеки банків. Завдяки його діям вітчизняна банківська система зберігала працездатність навіть у періоди політичної і економічної нестабільності. Також у більшості випадків Національний банк ухвалював зважені й обгрунтовані рішення. Отже, на сьогодні необхідна корінна перебудова його роботи.

Третій компонент – “Ринкова дисципліна”. Він має на увазі розкриття банком повної інформації про склад капіталу та прийняті ризики, на підставі якої клієнти, банки й експерти могли б сформувати власну думку про достатність капіталу.

Угода встановлює, що регулюючі органи повинні вступати в діалог з банками з метою реалізації вимог до додаткового розкриття інформації. Під додатковим розкриттям інформації маються на увазі ті випадки, коли таке розкриття не передбачається Міжнародними стандартами фінансової звітності та іншими бухгалтерськими стандартами. Наприклад, можуть передбачатись додаткові звіти, що розміщуються на відкритих

інтернет-сайтах та інші заходи. Безумовно, положення, що стосуються ринкової дисципліни, виглядають досить розпливчасто, тому способи конкретної їх реалізації також залишаються нез'ясованими.

Забезпечення більшої прозорості роботи банківських установ позитивно впливатиме на рівень їх фінансової безпеки. Розкриття інформації про склад капіталу та прийняті ризики дозволить клієнтам банку, акціонерам та іншим зацікавленим особам проводити власну оцінку ризикованості операцій. Виходячи з цього менеджмент банків працюватиме в умовах, коли будь-яка істотна зміна фінансового стану банку ставатиме надбанням широкої громадськості. Тим самим підвищується рівень відповідальності за схвалені управлінські рішення.

Таблиця 2.21

Оцінка ефективності дій НБУ під час фінансових та економічних криз*

Рік	Подія	Вплив на економіку та банківську систему	Дії НБУ	Оцінка ефективності
1998	Дефолт у Росії	Девальвація гривні на 80 %. Падіння ВВП на 1,7 %. Зростання інфляції до 20 %. Відтік капіталу нерезидентів, скорочення внесків фізичних осіб. Зростання дефіциту бюджету до 2,2 % від ВВП. Зниження ліквідності банківської системи	Проведення інтервенцій на валютному ринку (резерви НБУ знизилися на 70 % (до 700 млн. дол.). Встановлення нового валютного коридору – 2,5-3,5 UAH/USD	Вдалося істотно пом'якшити наслідки кризи (девальвація гривні – 80 %, рубля – 246 %). Жоден український банк не збанкрутував. Збережена довіра до банківської системи
2001	Банкрутство системного банку "Україна"	Банкрутство одного з найбільших банків послабило довіру населення до банківської системи	В основному заходи, спрямовані на виплату депозитів вкладникам банку "Україна". Посилення нагляду за банками	Національному банку не вдалося запобігти банкрутству, оскільки він втрутився в роботу даної банківської установи лише на останній стадії кризи. Проте НБУ забезпечив погашення банком заборгованості перед більшою частиною вкладників і кредиторів

Рік	Подія	Вплив на економіку та банківську систему	Дії НБУ	Оцінка ефективності
2004	“Помаранчева революція”	Політична криза та невизначеність можливого розвитку подій (аж до розпаду країни) спровокували відтік капіталу з економіки, а також призвели до вилучення депозитів з банківської системи	Жорсткі заходи адміністративного характеру. Мораторій на дострокове зняття внесків, подовження термінів проходження платежів, “ручний” відбір заявок на купівлю валюти. Масова видача стабілізаційних кредитів	За час революції жоден банк не збанкрутував. Банківська система зберігала свою працездатність. Після завершення революції були зняті всі обмеження
2007-2008	Іпотечна криза в США. Криза ліквідності української банківської системи	Фактично закритий доступ на зовнішні ринки запозичень. Падіння ліквідності. Зростання ставок за кредитами. Скорочення обсягів їх видачі. Зростання ставок за міжбанківськими кредитами overnight до 30 % річних (квітень 2008)	Пріоритет НБУ – боротьба з інфляцією. Політика “дорогих” грошей. Підвищення облікової ставки. Зменшення обсягів рефінансування банків. Скорочення грошової бази. Ревальвація курсу гривні	Падіння ліквідності створює реальну загрозу кризи неплатежів в економіці. Дефіцит кредитних ресурсів скорочує інвестиційну активність підприємств і знижує темпи зростання ВВП. Потенційна загроза банкрутства банків з низьким рівнем капіталізації
2007-..	Загроза кризи споживчого кредитування	Зниження якості кредитних портфелів. Розповсюдження практики видачі бланкових кредитів фізичним особам. Витіснення інвестиційних кредитів. Підсумок – масові неплатежі за кредитами можуть призвести до системної банківської кризи	Ряд нормативних рішень, спрямованих на те, щоб збалансувати банківські активи та пасиви за строками. Посилення нормативів з формування резервів під споживчі кредити	НБУ досить швидко відреагував на зростання проблемної заборгованості банків за споживчими кредитами, а також на дуже високі темпи зростання обсягів кредитування фізичних осіб. Вжиті заходи призведуть до скорочення кількості виданих кредитів

* Складена на підставі [22; 34; 61; 142; 168; 256].

Таким чином, проведене дослідження показало, що впровадження норм угоди “Базель II” призведе до підвищення рівня фінансової безпеки банків України. Зокрема, впровадження норм Базеля II послужить базою для посилення конкуренції між вітчизняними банківськими установами, підвищить якість кредитного портфеля, посилить контроль за позичальниками, полегшить доступ до кредитних ресурсів більш відповідальним позичальникам, що, у свою чергу, підвищить надійність банківської діяльності. Базель II також стимулює банки до підвищення якості ризик-менеджменту, оскільки при розрахунку величини активів, зважених на ризики, враховуються методи управління ризиками, які використовуються в банку. Крім того, підвищення прозорості банківської системи забезпечить контроль за її діяльністю не тільки з боку держави, але й інших зацікавлених осіб (клієнтів, інвесторів, акціонерів).

Проте впровадження норм Базеля II без урахування реалій України може призвести до дисбалансу в діяльності банківської системи, оскільки невеликі банки зіткнуться з необхідністю істотного збільшення власної капіталізації. Це може призвести до ліквідації ряду малих українських банків, а також збільшення кількості злиттів і поглинань у банківській сфері. Крім того, перегляд підходів до оцінки кредитних ризиків обмежить доступ до банківського кредитування для малих і середніх підприємств, а також фірм із низьким кредитним рейтингом. Це може зменшити кредитний портфель банків, звузити їх базу доходів, що обмежить розвиток і негативно вплине на рівень фінансової безпеки.

Проведений аналіз доцільності використання мегарегулятора в Україні показав, що подібний варіант банківського нагляду є недоцільним з погляду фінансової безпеки, оскільки НБУ досить ефективно здійснює нагляд за банками.

Отже, впровадження принципів Базеля II в Україні в цілому позитивно вплине на рівень фінансової безпеки банків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалкин, Л. И. Сущность, структура и актуальные проблемы совершенствования хозяйственного механизма [Текст] / Л. И. Абалкин // Экономические науки. – 1978. – № 8. – С. 38.
2. Абросимов, И. Д. Менеджмент как система управления хозяйственной деятельностью [Текст] / И. Д. Абросимов, В. П. Медведев. – М. : Знание, 1992. – 372 с.
3. Абурастов, В. Оздоровление через банкротство [Текст] / В. Абурастов, Ю. Наумов // Экономическое обозрение. – 2003. – № 2. – С. 36–40.
4. Адаменко, С. І. Характеристика та класифікація загроз у банківській системі України [Текст] / С. І. Адаменко // Стратегічна панорама. – 2004. – № 4. – С. 48–52.
5. Адамик, Б. П. Національний банк і грошово-кредитна політика [Текст] : навч. посіб. / Б. П. Адамик. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – 278 с.
6. Андреев, В. Д. Практический аудит [Текст] : справ. пособ. / В. Д. Андреев ; ред. Н. С. Айриева. – М. : Экономика, 1994. – 366 с.
7. Андрущак, Є. М. Діагностика банкрутства українських підприємств [Текст] / Є. М. Андрущак // Фінанси України (укр.). – 2004. – № 9. – С. 118–125.
8. Андрущак, Є. М. Удосконалення інституту банкрутства [Текст] / Є. М. Андрущак // Фінанси України (укр.). – 2001. – № 9. – С. 29–37.
9. Анисимов, А. Статистика кризиса и его механизм в России [Текст] / А. Анисимов // Проблемы теории и практики управления. – 1996. – № 6. – С. 106–112.
10. Ансофф, И. Стратегическое управление [Текст] / И. Ансофф. – М. : Экономика, 1989. – 519 с.
11. Антикризисное управление [Текст] : учеб. пособ. для технических вузов / под ред. Е. С. Минаева, В. П. Панагушина. – М. : Приор, 1998. – 432 с.
12. Антикризисное управление: от банкротства – к финансовому оздоровлению [Текст] / под ред. Г. П. Иванова. – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1995. – 320 с.
13. Антикризисное управление [Текст] : учеб. / под ред. Е. П. Жарковской, Б. Е. Бродского. – М. : Омега-Л, 2007. – 356 с.

14. Антикризисное управление [Текст] : учеб. / под ред. Э. М. Короткова. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 432 с.
15. Антикризисное управление [Текст] : учеб. пособ. / В. Г. Крыжановский, В. И. Лапенков, В. И. Лютер [и др.] ; под ред. Э. С. Минаева, В. П. Панагушина. – М. : ПРИОР, 1998. – 432 с.
16. Антикризисный менеджмент [Текст] / под ред. А. Г. Грязновой. – М. : Ассоциация авторов и издателей “ТАНДЕМ”, ЭКМОС, 1999. – 368 с.
17. Артеменко, Д. А. Механизм обеспечения финансовой безопасности банковской деятельности [Текст] : дис. канд. экон. наук / Д. А. Артеменко. – Ростов-на-Дону, 1999. – 172 с.
18. Ашуев, А. М. Бенчмаркінг як інструмент антикризового управління підприємством [Текст] / А. М. Ашуев // Актуальні проблеми економіки (укр.). – 2003. – № 4. – С. 46–48.
19. Баканов, М. И. Теория экономического анализа [Текст] / М. И. Баканов, А. Д. Шеремет. – М. : Финансы и статистика, 1994. – 288 с.
20. Балабанов, А. И. Финансы [Текст] / А. И. Балабанов, И. Т. Балабанов. – СПб. : Питер, 2000. – 192 с.
21. Балабанов, И. Т. Основы финансового менеджмента [Текст] : учеб. пособ. / И. Т. Балабанов. – М. : Финансы и статистика, 1998. – 477 с.
22. Балинов, А. Нацбанк: выездные очки и домашние поражения [Текст] / А. Балинов // Зеркало недели. – 2008. – № 14(693).
23. Бандурин, В. В. Проблемы управления несостоятельными предприятиями в условиях переходной экономики [Текст] / В. В. Бандурин, В. Е. Ларицкий. – М. : Наука и экономика, 1999. – 164 с.
24. Банківське право: українське та європейське [Текст] : навч. посіб. / П. Д. Біленчук, О. Г. Диннік, І. О. Лютий, О. В. Скороход ; за ред. П. Д. Біленчука. – К. : Атіка, 1999. – 400 с.
25. Банковский менеджмент [Текст] / под ред. А. А. Кириченко. – К., 1998. – 464 с.
26. Барановський, О. І. Банківська безпека: проблема виміру [Текст] / О. І. Барановський // Економіка і прогнозування (укр.). – 2006. – № 1. – С. 7–26.
27. Барановський, О. І. Основи фінансової безпеки [Текст] / О. І. Барановський // Финансовые услуги. – 1998. – № 1. – С. 16–19.
28. Барановський, О. І. Фінансова безпека [Текст] / О. І. Барановський ; Ін-т екон. прогнозування. – К. : Фенікс, 1999. – 338 с.
29. Барановський, О. І. Фінансова безпека держави [Текст] / О. І. Барановський // Фінанси України. – 1996. – № 11. – С. 19–34.

30. Барановський, О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) [Текст] / О. І. Барановський. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 759 с.
31. Бахмутова, Е. Цели банковского регулирования [Текст] / Е. Бахмутова // Мир финансов. – № 2. – 2007. – С. 22–26.
32. Бендиков, М. А. Экономическая безопасность промышленного предприятия [Текст] / М. А. Бендиков // Менеджмент в России и за рубежом (рус.). – 2000. – № 2. – С. 17–30.
33. Бернд, Р. Банковская система и контроль за банковской деятельностью в условиях рыночной экономики [Текст] / Рудольф Бернд. – Мюнхен, 1994. – 426 с.
34. Бигдай, В. Пятилетка кризиса [Текст] / В. Бигдай, А. Блинов // Контракты. – 2003. – № 35. – С. 2–4.
35. Білик, М. Д. Удосконалення методичних підходів до аналізу фінансового стану підприємства [Текст] / М. Д. Білик // Економіст (укр.). – 2001. – № 11. – С. 40–43.
36. Білуха, М. Т. Теорія фінансово-господарського контролю та аудиту: підручник [Текст] / М. Т. Білуха. – К. : Вища шк., 1994. – 364 с.
37. Благун, І. Проблеми неплатоспроможності та банкрутства підприємств в економіці України [Текст] / І. Благун, Ю. Копчак // Економіст (укр.). – 2004. – № 9. – С. 46–49.
38. Бланк, І. А. Управление финансовой безопасностью предприятия [Текст] / И. А. Бланк. – К. : Ника-Центр, Эльга, 2006. – 776 с.
39. Бланк, І. А. Управление финансовой стабилизацией предприятия [Текст] / И. А. Бланк. – К. : Ника-Центр, Эльга, 2003. – 496 с.
40. Болгар, Т. М. Менеджмент ризиків і ресурсів як складова забезпечення фінансової безпеки банківських установ [Текст] / Т. М. Болгар // Вісник Львівської комерційної академії / Львівська комерційна академія. – Львів, 2007. – Вип. 27. – С. 37–41. – Серія економічна.
41. Болгар, Т. М. Мониторинг уровня финансовой безопасности банков – необходимое условие экономической безопасности страны [Текст] / Т. М. Болгар // Академічний огляд. – Дніпропетровськ : ДУЕП, 2008. – № 1. – С. 68–72.
42. Болгар, Т. М. Необходимость учета моральных рисков при оценке уровня финансовой безопасности банков [Текст] / Т. М. Болгар // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. наук. пр. – Суми : УАБС НБУ, 2008. – Т. 23. – С. 277–281.
43. Болгар, Т. М. Проблеми фінансової безпеки вітчизняних банків в умовах ринкової трансформації економіки [Текст] / Т. М. Болгар // Академічний огляд. – Дніпропетровськ : ДУЕП, 2007. – № 1. – С. 51–55.

44. Болгар, Т. М. Роль і місце фінансової безпеки банків у комплексі фінансової безпеки держави [Текст] / Т. М. Болгар // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2007. – № 7. – Ч. 2. – С. 17–22.
45. Болгар, Т. М. Формування системи банківського нагляду в Україні відповідно принципам Базельського комітету [Текст] / Т. М. Болгар // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. наук. пр. – Суми : УАБС НБУ, 2006. – Т. 18. – С. 222–227.
46. Болгар, Т. Н. Моральный риск и его особенности в банковской деятельности [Текст] / Т. Н. Болгар // Новітня цивілізація: проблеми становлення і трансформації : зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (22–23 травня 2008 р.). – Дніпропетровськ : ДУЕЦ, 2008. – С. 5–7.
47. Болгар, Т. Н. Особенности разработки и необходимость внедрения стандартов “Базель-2” в национальную банковскую систему [Текст] / Т. М. Болгар // Культура народов Причерноморья / Крымский научный центр НАН Украины ; МОН Украины. – Симферополь, 2006. – № 80. – С. 17–19.
48. Болгар, Т. Н. Подходы к количественной оценке банковских рисков на основе методики Value-at-risk (VAR) [Текст] / Т. Н. Болгар // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. наук. пр. – Суми : УАБС НБУ, 2007. – Вип. 21. – С. 257–263.
49. Большой экономический словарь [Текст] / ред. А. Н. Азрилян. – 4-е изд., доп. и перераб. – М. : Ин-т новой экономики, 1999. – 1 248 с.
50. Бренд, Р. Банковская система и контроль за банковской деятельностью в условиях рыночной экономики [Текст] / Р. Бренд. – Мюнхен, 1994. – С. 135.
51. Бугаев, В. Финансово-экономическое оздоровление предприятий [Текст] / В. Бугаев // Бизнес-информ (рус.). – 1999. – № 11. – С. 94–97.
52. Булев, И. П. Антикризисное управление предприятием [Текст] / И. П. Булев, Н. Е. Брюховецкая. – Донецк : ИЭП НАН Украины, 1999. – 179 с.
53. Бункина, М. К. Макроэкономика [Текст] : учеб. пособ. / М. К. Бункина, В. А. Семенов, А. М. Семенов. – М. : ДИС, 2003. – 320 с.
54. Буряковський, В. В. Фінанси підприємств [Текст] : навч. посібник / під ред. В. В. Буряковського. – Дніпропетровськ : Пороги, 1998. – 246 с.
55. Вайман, М. О. The New Rules of the Game (june 2003) [Текст] / М. О. Вайман. – М. : Ин-т новой экономики, 2004. – 148 с.

56. Вартанов, А.С. Економічна діагностика діяльності підприємства: організація та методологія [Текст] / А. С. Вартанов. – М. : Фінанси та статистика, 1991. – 80 с.
57. Василенко, В. О. Антикризове управління підприємством [Текст] : навч. посіб. / В. О. Василенко. – К. : ЦУЛ, 2003. – 504 с.
58. Василик, О. Д. Теорія фінансів [Текст] : підруч. / О. Д. Василик ; КНУ ім. Т. Г. Шевченка. – 4-те вид., доп. – К. : Ніос, 2003. – 416 с.
59. Василишин, Э. Н. Механизм регулирования деятельности коммерческих банков России на макро- и микроуровне [Текст] / Э. Н. Василишин, Л. Я. Маршавина. – М. : Экономика, 1999. – 271 с.
60. Васильев, Ю. П. Управление развитием производства. Опыт США [Текст] / Ю. П. Васильев. – М. : Экономика, 1989. – 237 с.
61. Вахненко, Т. Кредитно-долговая экспансия банков и методы ее сдерживания [Текст] / Т. Вахненко // Зеркало недели. – 2008. – № 19(698).
62. Вахрушев, В. Принципы японского управления [Текст] / В. Вахрушев. – М. : ФОЗБ, 1994. – С. 149–207.
63. Вдовин, В. Н. К вопросу об экономической сущности банковского контроля и уровнях ее реализации в экономической системе [Текст] / В. Н. Вдовин // Вестник ТИСБИ. – 2000. – № 3. – С. 22–26.
64. Великий, Ю. М. Особливості кризового стану вітчизняних підприємств і методів його оцінки [Текст] / Ю. М. Великий, О. Ю. Проскура // Фінанси України (укр.). – 2002. – № 10. – С. 29–35.
65. Виссарионов, А. Уроки кризиса [Текст] / А. Виссарионов // Экономист. – 1999. – № 2. – С. 15–22.
66. Власов, Е. П. Поздравляем. Вы – банкрот! Игра в банкротство по-украински [Текст] / Е. П. Власов // Киевский капиталист. – 2004. – № 11 – С. 12–15.
67. Внукова, Н. Н. Финансово-кредитные методы антикризисного управления предприятием [Текст] / Н. Н. Внукова, К. В. Сыпко, Ю. В. Худокормова // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : збірник наукових праць. – Суми : Мрія ; Ініціатива, 2000. – Т. 3. – 381 с.
68. Войфел, Ч. Энциклопедия банковского дела и финансов [Текст] / Чарльз Дж. Войфел. – М. : Корпорация “Федоров”, 2003. – 1 584 с.
69. Воронцов, С. Б. Экономическая безопасность и пути ее обеспечения в Украине [Текст] / С. Б. Воронцов // Финансовая тема (рус.). – 1999. – № 10. – С. 3–8.
70. Гегенхаймер, Г. Закон про комерційні банки: основні розділи та положення [Текст] / Гері Гегенхаймер // Закон про комерційні банки та його роль в забезпеченні умов ефективної банківської діяльності

- в Україні: за матеріалами семінару (4–5 червня 1999 р.) / Пуща-Озерна. – К., 1999. – С. 4.
71. Герасимов, П. А. Экономическая безопасность банка: концептуальный подход [Текст] / П. А. Герасимов // Банковские услуги (рус.). – 2006. – № 4. – С. 20–30.
  72. Гиляровская, Л. Т. Анализ и оценка финансовой устойчивости коммерческого предприятия [Текст] / Л. Т. Гиляровская, А. А. Вехорева. – СПб. : Питер, 2003. – 256 с.
  73. Головатый, Н. Экономическая безопасность предпринимательской деятельности [Текст] / Н. Головатый, Т. Гладченко // Персонал (рус.). – 2000. – № 1. – С. 13–39.
  74. Гонгальский, Д. Властелин вкладов [Текст] / Д. Гонгальский // Контракты. – 2004. – № 10. – С. 22–26.
  75. Горячева, К. С. Інформаційно-аналітичне забезпечення фінансової безпеки підприємства [Текст] / К. С. Горячева // Актуальні проблеми економіки (укр.). – 2003. – № 9. – С. 43–49.
  76. Горячева, К. С. Оцінка рівня фінансової безпеки підприємства [Текст] / К. С. Горячева // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. наук. пр. – Суми : Мрія ; УАБС, 2004. – Т. 10. – С. 288–295.
  77. Горячева, К. С. Фінансова безпека підприємства. Сутність та місце в системі економічної безпеки [Текст] / К. С. Горячева // Економіст. – 2003. – № 8. – С. 65–67.
  78. Горячева, К. С. Формування механізму забезпечення фінансової безпеки підприємства [Текст] / К. С. Горячева // Менеджер. – 2004. – № 2 (28). – С. 96–103.
  79. Господарський кодекс України [Текст] // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – Ст. 144.
  80. Гош, О. Соціально орієнтована економіка: лозунги і дійсність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://komukr.kpu.net.ua/2004.01/6.htm>.
  81. Гребенюк, М. Управление рисками и финансовая безопасность банка / М. Гребенюк // Банковские технологии (рус.). – 2006. – № 8. – С. 42–46.
  82. Грек, Б. Фіктивне банкрутство та доведення до банкрутства: кримінально-правовий аспект [Текст] / Б. Грек // Юридичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 98–104.
  83. Гриценко, Р. А. Современные модели и тенденции банковского надзора [Текст] / Р. А. Гриценко // Финансы Украины. – 2002. – № 4. – С. 48–52.

84. Грищенко, Р. А. Экономическая безопасность банковской системы Украины [Текст] / Р. А. Грищенко // Банковские технологии. – 2002. – № 4. – С. 10–14.
85. Грунин, О. А. Экономическая безопасность организации [Текст] / О. А. Грунин, С. О. Грунин. – СПб. : Питер. – 2002. – С. 8.
86. Грушенко, В. И. Кризисное состояние предприятия: поиск причин и способов его преодоления [Текст] / В. И. Грушенко, Л. В. Фомченкова // Менеджмент в России и за рубежом. – 1998. – № 1. – С. 31–38.
87. Губський, Б. В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення [Текст] : монографія / Б. В. Губський. – К., 2001. – 122 с.
88. Гукова, А. В. Роль финансовой безопасности предприятия в системе его экономической безопасности [Текст] / А. В. Гукова, И. Д. Аникина // Образование и общество. – 2006. – № 3. – С. 98–102.
89. Давыдова, Г. В. Методика количественной оценки риска банкротства предприятий [Текст] / Г. В. Давыдова, А. Ю. Беликов // Управление риском. – 1999. – № 3. – С. 13–20.
90. Довженко, Г. Особливості національної соціології [Текст] / Г. Довженко // Урядовий кур'єр. – 2006 р. – 6 червня. – С. 2.
91. Долан, Э. Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика [Текст] / пер. с англ. ; Эдвин Дж. Долан, К. Д. Кэмпбелл, Р. Дж. Кэмпбелл. – СПб. : Санкт-Петербург оркестр, 1994. – 493 с.
92. Драга, А. А. Обеспечение безопасности предпринимательской деятельности [Текст] : практическое пособие / А. А. Драга. – М. : МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1998. – 304 с.
93. Дронов, Р. Подходы к обеспечению экономической безопасности [Текст] / Р. Дронов // Экономист (рус.). – 2001. – № 2. – С. 42–46.
94. Эйтингтон, В. Н. Прогнозирование банкротства: основные методики и проблемы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.iteam.ru/publications/strategy/section_16/article_141/.
95. Экономическая энциклопедия. Научный редакционный совет [Текст] / Институт экономики РАН ; ред. Л. И. Абалкин. – М. : Экономика, 1999. – 708 с.
96. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення / В. Т. Шлемко, І. Ф. Бінько [Текст] : монографія. – К. : НІСД, 1997. – 144 с.
97. Энциклопедический словарь [Текст] / А. Б. Борисов. – М. : Книжный мир, 1999. – 818 с.

98. Энциклопедический словарь предпринимателя [Текст] / С. М. Синельников, Т. Г. Соломоник, Р. В. Янборисова. – СПб : Алгафонд, АЯКС, 1992. – С. 137–138.
99. Европейская конвенция 1990 г. о некоторых международных аспектах банкротства [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // www.bankr.ru.
100. Європейська Бізнес-Асоціація. Перешкоди для інвестицій в Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.eba.com.ua.
101. Екушов, А. Моделирование рисков в коммерческом банке [Текст] / Аркадий Екушов // Банковские технологии. – 1999. – № 1. – С. 17–18.
102. Єпіфанов, А. О. Обґрунтування фінансового механізму підприємства [Текст] / А. О. Єпіфанов, В. П. Москаленко, О. В. Шипунова // Фінанси України. – 2004. – № 1. – С. 3–11.
103. Єрмошенко, А. М. Визначення поняття фінансової безпеки страховика та її категорій [Текст] / А. М. Єрмошенко // Актуальні проблеми економіки (укр.). – 2004. – № 4. – С. 46–52.
104. Єрмошенко, А. М. Співвідношення основних категорій фінансової безпеки страхових організацій [Текст] / А. М. Єрмошенко // Вісник Української академії банківської справи. – 2005. – № 1. – С. 33–38.
105. Єрмошенко, М. М. Економічні та організаційні засади забезпечення фінансової безпеки підприємства [Текст] : препр. наук. доп. / М. М. Єрмошенко, К. С. Горячева, А. М. Ашуєв ; ред. М. М. Єрмошенко. – К. : НАУ, 2005. – 78 с.
106. Єрмошенко, М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення [Текст] / М. М. Єрмошенко ; Київ. нац. торговельно-економічний ун-т. – К., 2001. – 309 с.
107. Єрмошенко, М. М. Шляхи взаємного впливу фінансової безпеки держави і підприємства [Текст] / М. М. Єрмошенко // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. тез доп. за матеріалами VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (25–26 листопада 2004 р.). – Суми : УАБС НБУ, 2004. – 132 с.
108. Ерпылева, Н. Ю. Международное банковское право [Текст] : учеб. пособ. / Н. Ю. Ерпылева. – М. : Форум-ИНФРА-М, 1998. – 264 с.
109. Ефимов, С. Энциклопедический словарь. Экономика и страхование [Текст] / С. Ефимов. – М., 1996. – 525 с.
110. Журавская, Е. Социальная сфера российских предприятий: что изменилось за годы реформ? [Электронный ресурс]. – Режим

- доступа : // <http://www.cefir.ru>. – Центр экономических и финансовых исследований и разработок.
111. Загородній, А. Г. Фінансовий словник [Текст] / А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк, Т. С. Смовженко ; М-во освіти України, НБУ. – 4-те вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2002. – 576 с.
  112. Зайцева, О. П. Антикризисный менеджмент в российской фирме [Текст] / О. П. Зайцева // Аваль (Сибирская финансовая школа). – 1998. – № 11–12.
  113. Зубок, М. І. Безпека банківської діяльності [Текст] : навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / М. І. Зубок. – К. : КНЕУ. – 2003. – 154 с.
  114. Зубок, М. І. Організаційно-правові основи безпеки банківської діяльності в Україні [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. І. Зубок, Л. В. Ніколаєв. – вид. 2-ге, допов. – К. : Істина, 2000. – 88 с.
  115. Іваськів, В. Бізнес на боргах [Текст] / В. Іваськів // Президентський вісник. – 2004. – № 15. – С. 6.
  116. Ильин, К. В. Финансовые аспекты антикризисного управления компаниями [Текст] / К. В. Ильин // Финансовый менеджмент (рус.). – 2005. – № 3. – С. 34–44.
  117. Ильяшенко, С. Н. Составляющие экономической безопасности предприятия и подходы к их оценке [Текст] / С. Н. Ильяшенко // Актуальні проблеми економіки (укр.). – 2003. – № 3. – С. 11–20.
  118. Инвестиционный словарь проекта “k2kapital” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/100/>.
  119. Інструкція про порядок регулювання діяльності банків України. Затверджена постановою Правління НБУ від 28.08.2001 № 368. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
  120. Ирнов, О. Банкротство в Америке [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bankr.tsr.ru/statji/amerika.shtml>.
  121. Кабалина, В. Муниципализация социальной инфраструктуры в период реформ [Текст] / В. Кабалина, Т. Сидорина // Общество и экономика. – 1999. – № 9. – С. 64–92.
  122. Кара-Мурза, С. Г. Советская цивилизация. Книга вторая. От Великой Победы до наших дней [Текст] / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Эксмо-Пресс. – 2002. – 768 с.
  123. Кац, И. Антикризисное управление предприятием [Текст] / И. Кац // Проблемы теории и практики управления (рус.). – 2003. – № 2. – С. 82–86.
  124. Качан, О. О. Банківське право [Текст] : навч. посіб. / О. О. Качан. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 288 с.

125. Кирсанов, К. А. Антикризисное управление : учебное пособие [Текст] / К. А. Кирсанов. – М. : МАЭП, 1999. – 144 с.
126. Клейнер, Г. Б. Предприятие в нестабильной экономической среде: риски, стратегии, безопасность [Текст] / Г. Б. Клейнер, В. Л. Тамбовцев, Р. М. Качалов. – М. : Экономика, 1997. – 288 с.
127. Ключко, Л. А. Моделювання фінансової стійкості комерційного банку на підставі кількісного аналізу та прогнозування тенденцій основних показників його діяльності [Текст] / Л. А. Ключко // Вісник Національного банку України. – 2000. – № 5. – С. 55–56.
128. Княжанский, В. Ответственность – “двойка” [Текст] / В. Княжанский // День. – 2006. – № 4. – С. 1–2.
129. Ковалёв, В. В. Введение в финансовый менеджмент [Текст] / В. В. Ковалёв. – М. : Финансы и статистика, 2000.
130. Ковальов, В. В. Фінансовий аналіз: Керування капіталом. Вибір інвестицій. Аналіз звітності [Текст] / В. В. Ковальов. – М. : Фінанси і статистика, 1996. – 432 с.
131. Ковальов, Д. Кількісна оцінка рівня економічної безпеки підприємства [Текст] / Д. Ковальов, І. Плетнікова // Економіка України (укр.). – 2001. – № 4. – С. 35–40.
132. Колесар, К. Моделі діагностики банкрутства підприємств України [Текст] / К. Колесар // Економіст (укр.). – 2002. – № 10. – С. 60–64.
133. Колодізев, О. В. Фінансовий менеджмент у банках: концептуальні засади, методологія прийняття рішень у банківській сфері [Текст] : навч. посіб. / О. В. Колодізев, І. М. Чмутова, І. О. Губарева. – Харків : ІНЖЕК, 2004. – 408 с.
134. Комаха, А. Антикризисное управление [Электронный ресурс]. – Режим доступа : – <http://www.kareta.com.ua> (Из материалов журнала “Финансовый директор” (Киев)).
135. Коновалов, О. С. Компромісний варіант фінансового плану Укрзалізниці [Текст] / О. С. Коновалов // Урядовий кур’єр. – 2006. – 5 травня. – С. 4.
136. Контроллинг как инструмент управления предприятием [Текст] / Е. А. Ананькина, С. В. Данилочкин, Н. Г. Данилочкина и др. ; под общ. ред. Н. Г. Данилочкиной. – М. : Аудит, ЮНИТИ, 1998. – 279 с.
137. Концепція фінансової безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // www.ufs.com.ua.
138. Костюченко, О. А. Банківське право: підручник [Текст] / О. А. Костюченко. – 3-те вид. – К. : А.С.К., 2003. – С. 52–61.
139. Крамаренко, Г. А. Фінансовий аналіз і планування [Текст] / Г. А. Крамаренко. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 224 с.

140. Крамаренко, Г. О. Стан фінансового сектора України в умовах ринкової трансформації економіки [Текст] / Г. О. Крамаренко // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. наук. пр. – Суми : УАБС НБУ, 2005. – Т. 14. – С. 11–18.
141. Крамаренко, Г. О. Фінансовий менеджмент [Текст] / Г. О. Крамаренко, О. Є. Чорна. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 520 с.
142. Крапивенко, Д. Экономическое чудо наоборот [Текст] / Д. Крапивенко // Контракты. – 2003. – № 35. – С. 34–36.
143. Красноземська, З. Банкрутство з перспективою [Текст] / З. Красноземська // Урядовий кур'єр. – 2005. – 9 серпня. – С. 1.
144. Крыжановский, В. Антикризисное управление [Текст] : учеб. пособие для техн. вузов / В. Крыжановский. – М., 1998. – 432 с.
145. Криклій, О. А. Оптимізація управління комерційним банком зі структурними підрозділами [Текст] / О. А. Криклій // Вісник Української академії банківської справи. – 2001. – № 2. – С. 47–49.
146. Криклій, О. А. Оцінка ефективності діяльності філій (відділень) комерційного банку [Текст] / О. А. Криклій // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. наук. пр. – Суми : Мрія ; УАБС, 2003. – Т. 8. – 364 с.
147. Криклій, О. А. Управління прибутком банку [Текст] : монографія / О. А. Криклій, Н. Г. Маслак. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2008. – 136 с.
148. Кричфалуший, А. Заботливый завод [Текст] / А. Кричфалуший // День. – 2006. – 21 марта. – С. 3.
149. Кротюк, В. Базель II: нова концептуальна редакція Базельської угоди про капітал [Текст] / В. Кротюк, О. Куценко // Вісник Національного банку України (укр.). – 2006. – № 3. – С. 2–6.
150. Круглов, Ю. Ю. Хозяйственное право [Текст] / Ю. Ю. Круглов. – М. : Русская деловая литература, 1997. – С. 19–20.
151. Крутько, В. Введение в менеджмент кризисных ситуаций: практические рекомендации [Текст] / В. Крутько. – К. : МУЗУУП. – 52 с.
152. Крюков, А. Ф. Анализ методик прогнозирования кризисной ситуации коммерческих организаций с использованием финансовых индикаторов [Текст] / А. Ф. Крюков, И. Г. Егорычев // Менеджмент в России и за рубежом. – № 2. – 2001. – С. 22–26.
153. Кукушкин, С. Н. Антикризисное управление [Текст] / С. Н. Кукушкин. – Ульяновск : УлГТУ, 2000. – 190 с.
154. Кульман, А. Экономические механизмы [Текст] / пер. с фр. ; общ. ред. Н. И. Хрустальной. – М. : Прогресс, 1993. – 192 с.

155. Кульпінський, С. Роль фінансової безпеки України в поглибленні інтеграційних стосунків з європейськими країнами [Текст] / С. Кульпінський // Фінансова консультація. – 2000. – № 5. – С. 34–38.
156. Кунцевич, В. О. Підходи до діагностики фінансового потенціалу підприємства [Текст] / В. О. Кунцевич // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 1(43). – С. 68.
157. Курс підприємництва [Текст] : учебник / В. Я. Горфинкель. – М. : Финансы ; ЮНИТИ, 1997. – 439 с.
158. Куц, Л. Народное предприятие: пять лет спустя [Текст] / Л. Куц // Голос Украины. – 2005. – 4 ноября. – С. 9.
159. Куц, Л. Социальная сфера не роскошь, а необходимость [Текст] / Л. Куц // Голос Украины. – 2005. – 29 сентября. – С. 13.
160. Левицкая, Л. “Ватру” не погасить” [Текст] / Л. Левицкая // Голос Украины. – 2005. – 15 июля. – С. 11.
161. Лейн, Т. Моральный риск. Способствует ли финансирование МВФ неосмотрительности заемщиков и кредиторов? [Электронный ресурс] / Тимоти Лейн, Стивен Филипс. – Режим доступа : // <http://www.imf.org>.
162. Лейс, Е. А. Формирование экономического механизма повышения эффективности деятельности дорожно-строительных предприятий [Текст] / Е. А. Лейс // автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Санкт-Петербург, 2003.
163. Литвин, Н. Правові аспекти регулювання валютних операцій комерційних банків України [Текст] / Н. Литвин // Вісник Національного банку України. – 1999. – № 11. – С. 18–21.
164. Лигоненко, Л. А. Финансово-экономические аспекты предотвращения банкротства предприятия [Текст] / Л. А. Лигоненко // Экономика и управление на фирме в условиях перемен : сб. тр. науч. конф. – София, Университет национального и мирового хозяйства, 1998. – С. 188–196.
165. Лігоненко, Л. О. Антикризове управління підприємством: теоретико-методологічні засади та практичний інструментарій [Текст] / Л. О. Лігоненко ; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – К., 2001. – 580 с.
166. Лігоненко, Л. О. Концептуальні засади організації діагностики кризових явищ та загрози банкрутства торговельного підприємства [Текст] / Л. О. Лігоненко // Торгівля і ринок України : збір. наук. пр. / Донецьк. держ. ун-т економіки і торгівлі. – 1999. – Вип. 9. – Т. 2. – С. 271–276.

167. Любунь, О. С. Фінансовий менеджмент у банку : навч. посіб. для студентів вищих навч. закл. [Текст] / О. С. Любунь, В. І. Грушко. – К. : Слово, 2004. – 296 с.
168. Лямец, С. Украинский финансовый рынок [Текст] / С. Лямец, В. Ковалева // Эксперт. – 2006. – № 1–2(53). – С. 8–10.
169. Ляпунова, Н. Стійка фінансова неспроможність як ознака приховування банкрутства [Текст] / Н. Ляпунова // Вісник Академії правових наук України (укр.). – 2000. – № 3. – С. 176–181.
170. Ляско, А. Доверие и транзакционные издержки [Текст] / А. Ляско // Вопросы экономики. – 2003. – № 1. – С. 42–58.
171. Ляшенко, Г. Банкрутство в системі державного регулювання [Текст] / Г. Ляшенко // Науковий вісник (укр.). – 1999. – № 1. – С. 103–108.
172. Макаренко, І. О. Алгоритм антикризового управління підприємством [Текст] / І. О. Макаренко // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 3(45). – С. 104.
173. Макаренко, І. О. Проблеми антикризового управління промисловим підприємством / І. О. Макаренко // Актуальні проблеми економіки (укр.). – 2005. – № 6. – С. 126–130.
174. Мараховська, К. А. Основи концепції антикризового керування підприємствами в Україні [Текст] / К. А. Мараховська // Финансовая консультация (рус.). – 2001. – № 15. – С. 37–40.
175. Марков, М. А. Бюро кредитных историй: проблемы и перспективы развития [Электронный ресурс] / М. А. Марков. – Режим доступа : // www.finansy.ru.
176. Мартиненко, В. П. Кадровий аспект в системі антикризових заходів на виробництві [Текст] / В. П. Мартиненко // Формування ринкових відносин в Україні (укр.). – 2004. – № 6. – С. 106–109.
177. Мартинов, В. Банкрутство на замовлення [Текст] / В. Мартинов // Діловий вісник. – 2004. – № 12.
178. Мельник, Т. М. Кількісний аналіз оцінки ризику [Текст] / Т. М. Мельник // Фінанси України (укр.). – 2000. – № 9. – С. 63–68.
179. Мескон, М. Х. Основы менеджмента [Текст] : учебник / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М. : Дело, 2004. – 720 с.
180. Методика проведення поглибленого аналізу фінансово-господарського стану неплатоспроможних підприємств та організацій. Затверджена наказом Агентства з питань банкрутства підприємств та організацій від 27.06.97 № 81 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua/>.

181. Методика прогнозування банкрутства [Текст] / Н. О. Лісова, В. Л. Савченко. – Донецьк : Центр підвищення кваліфікації держ-службовців, 2001. – 28 с.
182. Михайлиди, П. Банкрутство: Дубина конкурентної боротьби или інструмент підвищення ефективності економіки? [Текст] / П. Михайлиди // Зеркало недели. – 2004. – № 35(510). – 10 сентября.
183. Мишальченко, Ю. В. Центральні банки в системі міжнародного права [Текст] / Ю. В. Мишальченко // Журнал міжнародного приватного права. – 1995. – № 2 (8). – С. 3–4.
184. Міщенко, В. І. Центральні банки: організаційно-правові засади [Текст] / В. І. Міщенко, В. Л. Кротюк. – К. : Знання, 2004. – 372 с.
185. Мозенкова, О. В. Банкрутство і санація підприємства: теорія і практика кризового управління [Текст] / О. В. Мозенкова. – Харків : ІНЖЕК, 2003. – 272 с.
186. Молотников, А. Безопасность бизнеса – современная мифология [Текст] / А. Молотников // Управление персоналом (рус.). – 2005. – № 3. – С. 46–52.
187. Москаленко, В. П. Госпрозрахунок підприємства: досвід організації та підвищення ролі в умовах ринку [Текст] / В. П. Москаленко. – Суми : Слобожанщина, 1997. – 64 с.
188. Москаленко, В. П. Экономические новации: поиск и внедрения [Текст] / В. П. Москаленко. – Сумы, Довкілля, 2004. – 366 с.
189. Москаленко, В. П. Комплексна оцінка фінансового стану підприємства як основа діагностики його банкрутства [Текст] / В. П. Москаленко, О. Л. Пластун // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 6. – С. 180–192.
190. Москаленко, В. П. Развитие социальной сферы предприятия и роль банковского финансирования [Текст] / В. П. Москаленко, А. Л. Пластун // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : збірник наукових праць. – Суми : УАБС НБУ, 2006. – Т. 17. – С. 22–31.
191. Москаленко, В. П. Система обеспечения экономической самостоятельности предприятий [Текст] / В. П. Москаленко // Механизм регулирования экономики. – 2005. – № 4. – С. 129–146.
192. Москаленко, В. П. Система оценки и финансового стимулирования улучшения экономических результатов работы технических служб предприятия [Текст] / В. П. Москаленко, О. В. Шипунова // Механизм регулирования экономики. – 2003. – № 4. – С. 118–125.
193. Москаленко, В. П. Фінансово-економічна самостійність підприємства як фактор уникнення банкрутства [Текст] / В. П. Москаленко, О. Л. Пластун // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2005. – № 2(19). – С. 111–124.

194. Москаленко, В. П. Финансово-экономический механизм промышленного предприятия [Текст] : научно-методическое издание / В. П. Москаленко, О. В. Шипунова. – Сумы : Довкілля, 2003. – 176 с.
195. Москаленко, В. П. Финансовое стимулирование руководителей и специалистов внутрифирменных подразделений за уровень эффективности результатов их труда [Текст] / В. П. Москаленко // Механизм регулирования экономики. – 2002. – № 1–2. – С. 136–142.
196. Мурычев, А. Банковский надзор и финансовая стабильность. Россия в контексте общемировых стандартов [Текст] / А. Мурычев // Банковское дело в Москве (рус.). – 2005. – № 9(129). – С. 34–36.
197. Нагь, П. М. Базель II, его последствия для Центральной и Восточной Европы [Текст] / П. Нагь // Международные банковские операции (рус.). – 2006. – № 2. – С. 28–46.
198. Національний банк і грошово-кредитна політика [Текст] : підручник / ред. А. М. Мороз. – К. : КНЕУ, 1999. – 190 с.
199. Никифорова, Н. А. Анализ в антикризисном управлении [Текст] / Н. А. Никифорова // Финансовый менеджмент (рус.). – 2004. – № 6. – С. 5–13.
200. Новикова, О. И. Влияние экономического развития предприятия на его финансовую устойчивость [Текст] / О. И. Новикова, Г. С. Мерзликина // VII Межвузовская конференция студентов и молодых ученых (Волгоград, 12–15 ноября 2002 г.). – Волгоград, 2000. – Выпуск 1. Экономика и финансы. – С. 44–45.
201. Новосядло, Е. В. Система управления финансовой безопасностью фирмы [Текст] / Е. В. Новосядло // Свое дело и карьера. – 2006. – № 14. – С. 14–16.
202. Орлюк, О. П. Банківська система України. Правові засади організації [Текст] / О. П. Орлюк. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 376 с.
203. Основы экономической безопасности [Текст] (Государство, регион, предприятие, личность) / ред. Е. А. Олейников. – М. : Бизнес-школа Интел-Синту, 1997. – 288 с.
204. Официальный сайт Информационного агентства “Украинский финансовый сервер” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.ufs.com.ua.
205. Офіційний сайт ВАТ “Хімпром” [Електронний ресурс]. – Режим доступа : www.sumykhimprom.com.ua.
206. Официальный сайт Национального банка Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.bank.gov.ua.

207. Официальный сайт Национальной библиотеки им. Вернадского [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.nbuv.gov.ua.
208. Офіційний сайт Першої фондової торговельної системи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.pfts.com/ukr/.
209. Офіційний сайт централізованої системи накопичення і розкриття корпоративної інформації Istock [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.istock.com.ua.
210. Панагушин, В. Диагностика банкротства: возможна ли оценка неплатежеспособности по двум показателям [Текст] / В. Панагушин, В. Лапенков, Е. Лютер // Экономика и жизнь. – 1995. – № 8.
211. Панков, В. Социальная сфера не роскошь, а необходимость [Текст] / В. Панков // Голос Украины. – 2005. – 29 сентября. – С. 13.
212. Парфенюк, Н. Мы, нижеподписавшиеся [Текст] / Н. Парфенюк // День. – 2005. – 28 декабря. – С. 5.
213. Пасічник, В. В. Банківський нагляд: правові засади та проблеми здійснення [Текст] / В. В. Пасічник ; ред. А. О. Селіванова. – К. : Ін Юре, 2000. – С. 238.
214. Пастернак-Таранушенко, Г. Економічна безпека держави. Статика процесу забезпечення [Текст] : підручник / Г. Пастернак-Таранушенко. – К. : Кондор, 2002. – 302 с.
215. Петренко, В. П. Процедура банкротства – ефективний важіль примусового удосконалення систем управління суб'єктами господарювання [Текст] / В. П. Петренко, М. С. Лосева, Є. А. Ревтюк // Регіональні перспективи (Полтава) (укр.). – 2000. – № 2. – С. 200–201.
216. Питерс, Т. В поисках эффективного управления [Текст] / Т. Питерс, Р. Уотермен. – М. : Прогресс, 1986. – 440 с.
217. Пластун, О. Л. Аналіз кількісних методик прогнозування банкрутства підприємства та обґрунтування необхідності розробки сучасних вітчизняних аналогів [Текст] / О. Л. Пластун // Вісник Української академії банківської справи. – 2005. – № 2(19). – С. 101–107.
218. Пластун, О. Л. Державне регулювання фінансової безпеки суб'єктів підприємництва [Текст] / О. Л. Пластун // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : збірник наукових праць. – Суми : УАБС НБУ, 2007. – Випуск 21. – С. 309–313.
219. Пластун, О. Л. Ключові напрямки розвитку системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва [Текст] / О. Л. Пластун // Механізм регулювання економіки. – 2006. – № 4. – С. 206–214.

220. Пластун, О. Л. Система фінансової безпеки суб'єктів підприємництва [Текст] / О. Л. Пластун // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2007. – № 1. – С. 100–107.
221. Пластун, О. Л. Фінансова безпека господарських суб'єктів як ефективний засіб попередження банкрутства [Текст] / О. Л. Пластун // Вісник Української академії банківської справи. – 2006. – № 2(21). – С. 57–60.
222. Пластун, О. Л. Якісні методи діагностики в системі фінансової безпеки суб'єктів підприємництва [Текст] / О. Л. Пластун // Вісник Української академії банківської справи. – 2007. – № 1(22). – С. 40–44.
223. Поддєрьогін, А. М. Фінанси підприємств [Текст] / А. М. Поддєрьогін. – К. : КНЕУ. – 2000. – С. 268.
224. Покропивний, С. Ф. Підприємництво: стратегія, організація, ефективність [Текст] : навчальний посібник / С. Ф. Покропивний, В. М. Колот. – К. : КНЕУ, 1998. – 352 с.
225. Полицатто, В. П. Разумное регулирование и банковский надзор. Создание институциональных рамок для банков [Текст] / В. П. Полицатто. – Вашингтон, ИЭР МБ, 1992. – 148 с.
226. Поляков, В. П. Структура и функции центральных банков [Текст] Зарубежный опыт / В. П. Поляков, Л. А. Московкина. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 192 с.
227. Порфирьев, Б. Современные концепции кризисов и принятие управленческих решений [Текст] / Б. Порфирьев // Российский экономический журнал (рус.). – 2004. – № 4. – С. 37–51.
228. Про банки і банківську діяльність [Текст] : Закон України від 07.12.2000 № 2121-III // Офіційний вісник України. – 2001. – № 1–2. – Ч. 1. – С. 1–52.
229. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом [Текст] : Закон України від 30 червня 1999 р. // Відомості Верховної Ради. – 2000. – № 42–43. – Ст. 378.
230. Про Державний департамент з питань банкрутства [Текст] : Положення затверджене Постановою Кабінету Міністрів України 19 квітня 2006 року № 533 // Урядовий кур'єр. – 19 квітня. – 2006. – № 90. – С. 6–8.
231. Про державну підтримку малого підприємництва [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 12.05.98 № 456/98. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua/>.
232. Про затвердження методики інтегральної оцінки інвестиційної привабливості підприємств та організацій [Електронний ресурс] : Наказ

- Агентства з питань запобігання банкрутству підприємств та організацій від 23.02.98 № 22. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua>.
233. Про затвердження Методичних рекомендації щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства [Електронний ресурс] : Наказ Міністерства економіки України від 17 січня 2001 р. № 10. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua/>.
234. Про затвердження Положень про порядок здійснення аналізу фінансового стану підприємств, що підлягають приватизації [Електронний ресурс] : Наказ Міністерства фінансів України та Фонду державного майна України від 26.01.2001 № 49/121. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua/>.
235. Про затвердження умов проведення конкурсу з продажу пакета акцій ВАТ “Криворізький гірничо-металургійний комбінат “Криворіжсталь” [Електронний ресурс] : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2005 р. № 322-р. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua/>. – Офіційний сайт Верховної Ради України.
236. Про ліквідацію державної госпрозрахункової установи “Агентство з питань банкрутства” [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2005 р. № 942. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua/>.
237. Про Національний банк України [Текст] : Закон України від 20.05.99 № 679–XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 29. – С. 570–592.
238. Про передачу об’єктів права державної та комунальної власності [Текст] : Закон України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1998. – № 34. – С. 228.
239. Про підприємництво [Текст] : Закон України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1991. – № 14. – Ст. 168.
240. Про Рекомендації парламентських слухань “Про збереження та цільове використання об’єктів соціально-культурного призначення в процесі зміни форми власності, що їх утримують” [Текст] : Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2004. – № 47. – С. 515.
241. Райзберг, Б. А. Современный экономический словарь [Текст] / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : 2006. – 480 с.

242. Райзберг, Б. А. Современный экономический словарь [Текст] / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – 2-е изд., испр. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 479 с.
243. Райзберг, Б. А. Современный экономический словарь [Текст] / Б. А. Райзберг, Л. М. Лозовский, Б. А. Стародубцева. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 496 с.
244. Райзберг, Б. А. Управление экономикой [Текст] : учебник / Б. А. Райзберг, Р. А. Фатхутдинов. – М. : Бизнес-школа, Интел-синтез, 1999. – 784 с.
245. Реддавей, П. Корни и последствия российского кризиса [Текст] / П. Реддавей // Проблемы теории и практики управления. – 1999. – № 2. – С. 24–27.
246. Роуз, Р. Адаптация к трансформации в Восточной Европе: новый барометр демократических государств [Текст] / Р. Роуз, К. Нейрет // Университет Стретчклайд, изучение социальной политики – Глазго. – 1993. – № 212.
247. Румянцев, Н. Н. Что было? Что будет? [Текст] / Н. Н. Румянцев. – Рыбинск, 1993. – 120 с.
248. Сало, І. В. Фінансовий менеджмент банку : навч. посіб. [Текст] / І. В. Сало, О. А. Криклій. – Суми : Університетська книга, 2007. – 314 с.
249. Самборская, Т. Г. Экономическое поведение работников [Текст] / Т. Г. Самборская. – М. : Экономика, 1988. – 143 с.
250. Святогор, О. Новый взгляд на старую проблему [Текст] / О. Святогор // Юридичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 94–98.
251. Сергеев, В. И. Лубянка: обеспечение экономической безопасности государства [Текст] : сб. / В. И. Сергеев. – М. : Масс Информ-Медиа, 2002. – 448 с.
252. Сизоненко, В. Підприємництво [Текст] : підручник / В. Сизоненко. – К. : Вікар, 1999. – 438 с.
253. Ситнік, Л. Економіко-історичні передумови сучасного кризового становища підприємств [Текст] / Л. Ситнік // Економіка України (укр.). – 2000. – № 5. – С. 74–80.
254. Ситнік, Л.С. Економічний механізм формування кризового стану підприємства [Текст] / Л. Ситнік // Регіональна економіка (Львів) (укр.). – 2000. – № 1. – С. 53–63.
255. Скворцов, Н. Н. Как предотвратить банкротство? От выживания к процветанию [Текст] / Н. Н. Скворцов. – К. : Будівельник, 1995. – 143 с.

256. Сколотяный, Ю. Крэш-тесты. На прошлой неделе банковская система перенесла очередной приступ денежного удушья [Текст] / Ю. Сколотяный // Зеркало недели. – 2008. – № 16(695). – С. 14–16.
257. Скрипник, Н. Хотите увидеть, какой будет Украина лет через 10-15, тогда приезжайте в Мариуполь и посмотрите металлургический комбинат имени Ильича [Текст] / Н. Скрипник // Факты. – 2005. – 3 ноября. – С. 3.
258. Скударь, Г. М. Управление конкурентоспособностью крупного акционерного общества: проблемы и решения [Текст] / Г. М. Скударь. – К. : Наук. думка. – 1999. – 496 с.
259. Собственность и хозяйственный механизм в условиях обновления экономики [Текст] / под ред. В.С. Мочерного. – Львов : Свит, 1993. – 176 с.
260. Совершенствование хозяйственного механизма развитого социализма [Текст] / отв. ред. А. С. Гусаров. – М. : Наука, 1981. – 248 с.
261. Сорос, Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности [Текст] / пер. с англ. ; Дж. Сорос, 1999. – С. 138–140, 167–184.
262. Социология [Текст] : энциклопедия / А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин [и др.]. – Минск : Книжный дом, 2003. – 1 312 с.
263. Старовойтов, М. К. Современная российская корпорация (организация, опыт, проблемы) [Текст] / М. К. Старовойтов. – М. : Наука, 2001. – 312 с.
264. Статистичний щорічник України за 2005 рік [Текст]. – К. : Консультант, 2006. – 639 с.
265. Стратегия и тактика антикризисного управления фирмой [Текст] / под ред. А. П. Градова, Б. И. Кузина. – СПб. : Спец. лит., 1996. – 512 с.
266. Суржинський, М. Поняття і сутність банківського регулювання та банківського нагляду в Україні [Текст] / М. Суржинський // Юридичний журнал. – 2004. – № 8. – С. 14–18.
267. Сытник, Л. С. Методы прогнозирования банкротства и обеспечения безубыточности предприятия [Текст] / Л. С. Сытник // Экономика промышленности. – 1999. – № 1(3). – С. 96–104.
268. Сытник, Л. С. Организационно-экономический механизм антикризисного управления предприятием [Текст] / Л. С. Сытник. – Донецк : ИЭП НАН Украины, 2000. – 504 с.
269. Теория и практика антикризисного управления [Текст] : учебник для вузов / Г. З. Базаров, С. Г. Беляев, Л. П. Белых и др. ; под ред.

- С. Г. Беляева и В.И. Кошкина. – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1996. – 469 с.
270. Терещенко, О. Антикризовий фінансовий менеджмент – “вимога нової економіки“ [Текст] / О. Терещенко // Ринок цінних паперів. Вісник Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку (укр.). – 2004. – № 9. – С. 25–33.
271. Терещенко, О. О. Контролінг у системі антикризового управління підприємством [Текст] / О. Терещенко // Фінанси України (укр.). – 2001. – № 12. – С. 56–64.
272. Терещенко, О. О. Фінансова санація та банкрутство підприємств [Текст] : навч. посібник / О. Терещенко. – К. : КНЕУ, 2000.
273. Торкановский, Е. П. Управление социалистическим соревнованием [Текст] / Е. П. Торкановский. – М., 1985. – 160 с.
274. Трененков, Е. М. Диагностика в антикризисном управлении [Текст] / Е. М. Трененков, С. А. Дведенидова // Менеджмент в России и за рубежом (рус.). – 2002. – № 1. – С. 3–26.
275. Третьяк, О. Про проблему банкрутства підприємств [Текст] / О. Третьяк // Економіка України (укр.). – 2000. – № 2. – С. 46–50.
276. Трощенко, В. Зарубежный опыт законодательного регулирования процедур финансового оздоровления и банкрутства [Текст] / В. Трощенко // Бюллетень финансовой информации (рус.). – 2001. – № 2. – С. 36–39.
277. Управление персоналом организации [Текст] / под ред. А. Я. Кибанова. – М., 1998. – 512 с.
278. Управління фінансовою санацією підприємства [Текст] : навчальний посібник / С. Я. Салига, О. І. Дацій. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 240 с.
279. Уткин, Э. А. Антикризисное управление [Текст] / Э. А. Уткин. – М. : ЭКМОС, 1997. – 400 с.
280. Финансовая диагностика предприятия и поддержка управленческих решений [Текст] / ред. В. П. Савчук. – М. : Лаборатория базовых знаний, 2004. – 174 с.
281. Фінанси підприємств [Текст] : підручник / ред. А. Поддєрьогін. – К. : КНЕУ, 2000. – 460 с.
282. Фінансовий менеджмент [Текст] : курс лекцій / М. М. Єрмошенко, С. А. Єрохін, О. А. Стороженко ; ред. М. М. Єрмошенко ; Національна академія управління. – К., 2004. – 506 с.
283. Фокіна, Н. П. Прогнозування криз та банкрутств промислових підприємств [Текст] / Н. П. Фокіна // Актуальні проблеми економіки (укр.). – 2003. – № 2. – С. 76–79.

284. Хаб'юк, О. Вплив Базеля II на банки та економіку [Текст] / О. Хаб'юк // Вісник Національного банку України. – 2006. – № 8. – С. 10–13.
285. Хитрін, О. І. Фінансова безпека комерційних банків [Текст] / О. І. Хитрін // Фінанси України (укр.). – 2004. – № 11. – С. 118–124.
286. Хіт, Р. Кризовий менеджмент для керівників [Текст] : посібник / Р. Хіт. – К. : Всеуито ; Новий друк, 2002. – 566 с.
287. Хозрасчет и стимулирование трудового коллектива [Текст] / под ред. О. И. Волкова. – М. : Профиздат, 1988. – 285 с.
288. Чалдаева, Л. А. О понятии экономической безопасности компании [Текст] / Л. А. Чалдаева, А. А. Килячков // Финансы и кредит (рус.). – 2001. – № 3. – С. 40–44.
289. Чернодід, І. С. Економічна безпека як категорія економічної теорії [Текст] / І. С. Чернодід // Актуальні проблеми економіки (укр.). – 2003. – № 11. – С. 13–21.
290. Швиданенко, Г. О. Санація балансу в системі антикризового управління підприємством [Текст] / Г. О. Швиданенко, А. І. Дмитренко // Актуальні проблеми економіки (укр.). – 2003. – № 4. – С. 33–37.
291. Шевцова, О. Й. Система фінансової безпеки банку [Текст] : наук. зб. / О. Й. Шевцова // Вісник соціально-економічних досліджень. – ОДЕУ, 2005. – № 20. – С. 340–344.
292. Шевцова, О. Й. Сучасні аспекти банківської безпеки [Текст] / О. Й. Шевцова // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. : в 4 т. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2005. – Вип. 209. – Т. 2. – С. 546–554.
293. Шеремет, А. Д. Финансы предприятий [Текст] / А. Д. Шеремет, Р. С. Сайфулин. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 343 с.
294. Шлемко, В. Т. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення [Текст] / В. Т. Шлемко, І. Ф. Бінько. – К. : НІСД, 1997. – 144 с.
295. Шмыкова, С. В. Голландская болезнь [Электронный ресурс] / С. В. Шмыкова // Федеральный образовательный Интернет-портал Экономика. Социология. Менеджмент. – Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/89320.html>.
296. Шрамко, О. Досвід новокраматорців заслуговує на увагу [Текст] / О. Шрамко // Фрунзенець. – 1997. – 16 травня. – С. 3.
297. Щербак, В. Е. Управление кризисными ситуациями [Текст] / В. Е. Щербак // ЭКО (рус.). – 1999. – № 12. – С. 164–171.

298. Юрін, Я. Фінансова і інвестиційна безпека банків та її вплив на загальноекономічну безпеку держави [Текст] / Я. Юрін, А. Сундук // Вісник Національного банку України (укр.). – 2004. – № 7. – С. 18–20.
299. Ярочкин, В. И. Система безопасности фирмы [Текст] / В. И. Ярочкин. – М. : Ось-89, 1998. – 192 с.
300. Alchian, A. A., Demsetz H. Production, information costs, and economic organization [Text] / A. A. Alchian. – American economic Review, 1972. – № 6. – V. 62.
301. Alchian, A. A. The firm is dead, long live the firm: a review of O. Williamson's. The economic institutions of capitalism [Text] / A. A. Alchian, S. Woodward // Journal of economic Literature, 1988. – V. 26. – № 1. – P. 70.
302. Altman, E. I. Financial Ratios. Discriminant Analysis, and the Prediction of Corporate Bankruptcy [Text] / E. I. Altman // Journal of Finance, September 1968.
303. Altman, E. I., Haldeman R.G., Narayanan P. Zeta Analysis: A New Model to Identify Bankruptcy Risk of Corporation [Text] / E. I. Altman, R. G. Haldeman, P. Narayanan // Journal of Banking and Finance, June 1977.
304. Argenti, J. Corporate Collapse [Text] / J. Argenti. McGraw – Hill, New York, 1976.
305. Beaver, W. H. Financial ratios as predictors of failure, Empirical research in Accounting: Selected studies [Text] / W. H. Beaver. – Supplement to Journal of Accounting Research, 1966.
306. Caprio, Gerald Jr., Daniela (1996). Bank In solvency: Bad Luck, Bad Policy, or Bad Banking? In: Michael Bruno and Boris Plescovic eds., Annual World Bank Conference on Development Economics.
307. Credit Suisse Economic & Policy Consulting (Hrsg.). Basel II – Meilenstein der Bankenregulierung // Economic Briefing Nr. 36. – Zürich, 2004. – 25 p.
308. Gindi, I. H. The Principles and Practice of Bank Supervision: Main Features, and Evaluation and Possible Alternative [Text] / I. H. Gindi // IMF Central Banking Seminar, 1984. – 124 p.
309. <http://e-finance.com.ua> [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://e-finance.com.ua/ru/gosfinance/2006/09/11/80_mlrd_dollarov_SShA_prevysil_obschij_uscherb_dlja_mirovoj_ekonomiki_v_rezultat_e_teraktov_v_NjuJork.

310. International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards. A Revised Framework. Basel Committee on Banking Supervision. – Basel. – Updated November 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [//www.bis.org](http://www.bis.org).
311. Juurikkala and Lazareva, 2004. “To Divest or Not to Divest? Social Assets in Russian Firms” [Text]. Представлена на V Международной конференции ВШЭ в апреле 2004 года.
312. Norton, J. Background Note on the Basle Committee, Appendix to Ch. 5 [Text] / J. Norton // Norton / (ed.) Bank Regulation and Supervision in the 1990's. London, 1991. – P. 83.
313. Report of the Board of Banking Supervision Inquiry into the Circumstances of the Collapse of Barings [Text] // Journal of International Banking Law, 1995. – № 10. – P. 446–452.
314. Taffler, R. J. The assessment of company solvency and performance using a statistical model [Text] / R. J. Taffler // Accounting and business research, Autumn, 1983.
315. The Basle Committee on Banking Supervision. Core Principles for Effective Banking Supervision. Basle [Text]. – 1997. – 246 p.

Додаток А

Індекси основних соціально-економічних показників України за період з 1997 до 2006 року (відсотків до попереднього року)

Таблиця А.1

Економічна діяльність	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Валовий внутрішній продукт	97,0	98,1	99,8	105,9	109,2	105,2	109,6	112,0	102,6	107,1
Продукція промисловості	99,7	99,0	104,0	113,2	114,2	107,0	115,8	112,5	103,1	106,2
Продукція сільського господарства	98,2	90,4	93,1	109,8	10,2	101,2	89,0	119,1	100,1	102,5
Інвестиції в основний капітал	91,1	106,1	100,4	114,4	120,8	108,9	131,3	127,9	101,9	119,0
Роздрібний товарообіг підприємств	100,2	93,4	92,9	108,1	113,7	115,0	120,5	121,9	123,4	126,4
Зовнішній товарообіг	98,8	86,8	86,5	117,8	10,8	109,4	129,1	140,1	115,1	120,3
Прямі іноземні інвестиції (на кінець року)	143,5	136,2	116,8	118,1	117,6	120,1	121,7	128,7	181	125,4
Реальні доходи населення	105,1	90,5	95,5	104,3	115,6	118,0	109,1	119,6	123,9	113,4
Кількість безробітних (на кінець року)	181	157	117	98	87	103	96	99	82	92
Споживчі ціни (грудень до грудня попереднього року)	110,1	120,0	119,2	125,8	106,1	99,4	108,2	112,3	110,3	111,6

Додаток Б

Описова статистика за ключовими фінансовими показниками підприємств металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів України

Таблиця Б.1

Показник	Коефіцієнт зносу основних засобів	Фондовіддача основних засобів	Рентабельність активів	Коефіцієнт покриття загальний	Коефіцієнт фінансування	Коефіцієнт оборотності активів	Коефіцієнт втрати платоспроможності	Коефіцієнт фінансової стійкості
Середнє	0,58	3,04	0,07	1,56	0,97	1,18	1,10	2,19
Стандартна помилка	0,01	0,26	0,02	0,14	0,15	0,07	0,02	0,31
Стандартне відхилення	0,04	1,47	0,10	0,74	0,83	0,43	0,11	1,74
Дисперсія вибірки	0,00	2,15	0,01	0,55	0,68	0,18	0,01	3,02
Інтервал	0,16	5,55	0,42	2,92	2,98	1,42	0,45	6,14
Мінімум	0,51	0,85	-0,09	0,68	0,17	0,47	0,90	0,32
Максимум	0,67	6,40	0,33	3,59	3,14	1,89	1,35	6,45
Кількість аргументів	34	31	28	30	29	33	33	31

Додаток В

Описова статистика за ключовими фінансовими показниками підприємств виробництва машин та устаткування України

Таблиця В.1

Показник	Коефіцієнт зносу основних засобів	Фондовіддача основних засобів	Рентабельність активів	Коефіцієнт покриття загальний	Коефіцієнт фінансування	Коефіцієнт оборотності активів	Коефіцієнт втрати платоспроможності	Коефіцієнт фінансової стійкості
Середнє	0,49	0,94	-0,02	1,67	1,03	0,37	0,94	1,78
Стандартна помилка	0,02	0,11	0,01	0,13	0,18	0,04	0,04	0,28
Стандартне відхилення	0,11	0,57	0,07	0,78	0,98	0,24	0,23	1,53
Дисперсія вибірки	0,01	0,32	0,01	0,60	0,96	0,06	0,05	2,35
Інтервал	0,44	1,86	0,45	2,73	3,55	1,05	1,16	5,44
Мінімум	0,18	0,27	-0,37	0,58	0,10	0,03	0,09	0,27
Максимум	0,63	2,14	0,08	3,32	3,66	1,08	1,25	5,71
Кількість аргументів	36	29	35	34	31	32	34	29

Додаток Г

Описова статистика за ключовими фінансовими показниками підприємств хімічного виробництва України

Таблиця Г.1

Показник	Коефіцієнт зносу основних засобів	Фондовіддача основних засобів	Рентабельність активів	Коефіцієнт покриття загальний	Коефіцієнт фінансування	Коефіцієнт оборотності активів	Коефіцієнт втрати платоспроможності	Коефіцієнт фінансової стійкості
Середнє	0,52	1,56	0,04	1,56	0,39	0,72	1,09	3,44
Стандартна помилка	0,02	0,24	0,01	0,10	0,05	0,06	0,04	0,34
Стандартне відхилення	0,11	1,28	0,07	0,53	0,30	0,33	0,20	1,85
Дисперсія вибірки	0,01	1,65	0,01	0,28	0,09	0,11	0,04	3,42
Інтервал	0,40	4,76	0,28	2,25	1,18	1,55	0,95	6,64
Мінімум	0,29	0,36	-0,14	0,73	0,07	0,15	0,47	0,73
Максимум	0,68	5,13	0,14	2,98	1,25	1,71	1,41	7,37
Кількість аргументів	38	28	31	29	30	30	32	30

Додаток Д

Описова статистика за ключовими фінансовими показниками підприємств з виробництва та розподілення електроенергії України

Таблиця Д.1

Показник	Коефіцієнт зносу основних засобів	Фондовіддача основних засобів	Рентабельність активів	Коефіцієнт покриття загальний	Коефіцієнт фінансування	Коефіцієнт оборотності активів	Коефіцієнт втрати платоспроможності	Коефіцієнт фінансової стійкості
Середнє	0,55	1,74	-0,03	0,84	1,79	0,69	0,95	0,70
Стандартна помилка	0,02	0,16	0,01	0,04	0,27	0,04	0,02	0,09
Стандартне відхилення	0,10	0,91	0,04	0,22	1,46	0,27	0,13	0,48
Дисперсія вибірки	0,01	0,82	0,00	0,05	2,14	0,07	0,02	0,23
Інтервал	0,37	3,86	0,15	1,08	6,39	1,15	0,53	1,78
Мінімум	0,42	0,35	-0,10	0,34	0,40	0,13	0,59	0,06
Максимум	0,79	4,21	0,04	1,42	6,79	1,28	1,12	1,84
Кількість аргументів	34	34	35	38	29	38	38	31

Додаток Е

Описова статистика за ключовими фінансовими показниками підприємств легкої та харчової промисловості України

Таблиця Е.1

Показник	Коефіцієнт зносу основних засобів	Фондовіддача основних засобів	Рентабельність активів	Коефіцієнт покриття загальний	Коефіцієнт фінансування	Коефіцієнт оборотності активів	Коефіцієнт втрати платоспроможності	Коефіцієнт фінансової стійкості
Середнє	0,28	2,77	0,01	1,08	1,41	1,16	1,02	1,10
Стандартна помилка	0,02	0,24	0,01	0,14	0,23	0,13	0,03	0,30
Стандартне відхилення	0,11	1,22	0,06	0,72	1,13	0,64	0,16	1,48
Дисперсія вибірки	0,01	1,48	0,00	0,51	1,27	0,41	0,03	2,19
Інтервал	0,34	4,33	0,24	2,59	3,27	2,78	0,74	6,48
Мінімум	0,10	0,82	-0,11	0,43	0,12	0,10	0,54	-0,35
Максимум	0,44	5,15	0,12	3,02	3,39	2,88	1,27	6,13
Кількість аргументів	31	25	25	27	24	25	32	25

Додаток Ж

Описова статистика за ключовими фінансовими показниками підприємств нафтогазової промисловості України

Таблиця Ж.1

Показник	Коефіцієнт зносу основних засобів	Фондовіддача основних засобів	Рентабельність активів	Коефіцієнт покриття загальний	Коефіцієнт фінансування	Коефіцієнт оборотності активів	Коефіцієнт втрати платоспроможності	Коефіцієнт фінансової стійкості
Середнє	0,46	2,81	0,02	1,45	1,32	1,01	1,07	2,07
Стандартна помилка	0,02	0,33	0,01	0,13	0,27	0,11	0,03	0,39
Стандартне відхилення	0,11	1,63	0,06	0,76	1,54	0,56	0,17	2,11
Дисперсія вибірки	0,01	2,66	0,00	0,57	2,36	0,31	0,03	4,47
Інтервал	0,37	6,24	0,33	2,76	4,90	1,89	0,80	8,13
Мінімум	0,25	0,58	-0,06	0,55	0,09	0,16	0,90	0,20
Максимум	0,63	6,83	0,27	3,31	4,99	2,05	1,70	8,34
Кількість аргументів	28	25	29	32	32	27	32	29

Додаток 3

Тестова анкета для щомісячної діагностики підприємств металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів

Таблиця 3.1

Критерій	Максимальна оцінка, балів
Значна залежність обсягів отриманої виручки від кон'юнктури на зовнішніх ринках	10
Зміни тарифів на вантажні залізничні перевезення з боку Укрзалізниці	10
Значна залежність від світових цін на енергоресурси внаслідок високої витрати енергоресурсів	10
Антидемпінгові та протекційні санкції з боку інших держав	10
Нерозвиненість внутрішнього ринку	10
Значна зношеність основних засобів	10
Залежність від постачання сировини та цін на неї	10
Проблеми з компенсацією ПДВ	10
Втрата ключових контрагентів	10
Зриви у виконанні зобов'язань	10
Максимум загальної оцінки	100
Небезпечний рівень загальної оцінки	25

Додаток И

Тестова анкета для щомісячної діагностики підприємств з виробництва машин та устаткування

Таблиця И.1

Критерій	Максимальна оцінка, балів
Втрата ключових контрагентів	10
Негативна рентабельність активів у середньому по галузі	10
Незадовільне співвідношення позикових і власних коштів	10
Втрата ринків збуту	10
Ціни на енергію та сировину	10
Втрата ключових співробітників апарату управління	10
Зриви у виконанні зобов'язань	10
Зовнішньоекономічні ризики (вступ України у ВТО)	10
Недостатня диверсифікованість діяльності підприємств	10
Недостатнє технічне та технологічне відновлення підприємств	10
Максимум загальної оцінки	100
Небезпечний рівень загальної оцінки	25

Додаток К
Тестова анкета для щомісячної діагностики підприємств
хімічного виробництва

Таблиця К.1

Критерій	Максимальна оцінка, балів
Ціни на енергоресурси на світових ринках	10
Погана платіжна дисципліна на суб'єктах підприємництва галузі	10
Зовнішньоекономічні протекційні заходи	10
Низька рентабельність діяльності	10
Посилення екологічних норм	10
Зриви у виконанні зобов'язань	10
Втрата ключових контрагентів	10
Зниження обсягів продажів	10
Небезпечні нефінансові симптоми (наприклад, погіршення якості продуктів і послуг, морального духу персоналу)	10
Надмірне використання короткострокових позикових коштів як джерела фінансування довгострокових вкладень	10
Максимум загальної оцінки	100
Небезпечний рівень загальної оцінки	25

Додаток Л
Тестова анкета для щомісячної діагностики підприємств
з виробництва та розподілення електроенергії

Таблиця Л.1

Критерій	Максимальна оцінка, балів
Несплата споживачами за отримані послуги	10
Значна зношеність основних фондів	10
Різде зменшення експорту продукції внаслідок вжиття протекційних заходів іншими державами	10
Розкрадання енергетичного обладнання	10
Низька рентабельність діяльності	10
Залежність від світових цін на енергоресурси внаслідок їх високої витрати	10
Залежність від постачання сировини для атомних електростанцій від Росії	10
Зриви у виконанні зобов'язань	10
Втрата ключових контрагентів	10
Втрата ключових співробітників апарату управління	10
Максимум загальної оцінки	100
Небезпечний рівень загальної оцінки	25

Додаток М

Тестова анкета для щомісячної діагностики підприємств легкої та харчової промисловості

Таблиця М.1

Критерій	Максимальна оцінка, балів
Зміни умов діяльності (додаткове ліцензування, акцизи, сертифікації тощо)	10
Втрата ринків збуту внаслідок високої конкуренції з боку імпоротної продукції	10
Проблеми з сировиною, як наслідок, відмови від давальницьких схем постачання сировини	10
Проблеми з експортом продукції – оподаткування продукції, виробленої на давальницьких умовах	10
Зміна валютного курсу гривні щодо основних світових валют	10
Зриви у виконанні зобов'язань	10
Втрата ключових контрагентів	10
Несприятливі зміни в портфелі замовлень	10
Недостатнє технічне та технологічне відновлення підприємств	10
Конфлікти на підприємстві, звільнення кого-небудь з керівників та ін.	10
Максимум загальної оцінки	100
Небезпечний рівень загальної оцінки	25

Додаток Н
Тестова анкета для щомісячної діагностики підприємств
нафтогазової промисловості

Таблиця Н.1

Критерій	Максимальна оцінка, балів
Дуже низькі показники виходу світлих нафтопродуктів	10
Збої в постачаннях сировини та надзвичайна сировинна залежність від Росії	10
Нестача власної сировини	10
Збільшення цін на сировину	10
Нестача власних оборотних коштів	10
Політична нестабільність у відносинах із Росією	10
Низька рентабельність діяльності	10
Державне регулювання та обмеження	10
Зриви у виконанні зобов'язань	10
Аварії на трубопроводах	10
Максимум загальної оцінки	100
Небезпечний рівень загальної оцінки	25

Додаток П
АНКЕТА
Управління фінансовою безпекою банку

1. Загальні відомості про банк

Таблиця П.1

Кількість діючих філій	
Валюта балансу кредитної організації за станом на 01.01.2008 (тис. грн.)	
Прибуток на 01.01.2008 (тис. грн.)	
Штатна чисельність, усього (включаючи філії)	
у тому числі в головному офісі	

2. Характеристика діяльності банку

Таблиця П.2

№ пор.	Напрямок діяльності	Пріоритетність напрямку діяльності
1	Банківське обслуговування фізичних осіб	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Основний ▪ Один з основних ▪ Підтримується ▪ Не здійснюється
2	Банківське обслуговування юридичних осіб	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Основний ▪ Один з основних ▪ Підтримується ▪ Не здійснюється
3	Здійснення платежів і розрахунків (крім платежів і розрахунків, які здійснюються у рамках обслуговування клієнтів кредитної організації)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Основний ▪ Один з основних ▪ Підтримується ▪ Не здійснюється
4	Агентські послуги	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Основний ▪ Один з основних ▪ Підтримується ▪ Не здійснюється
5	Операції та угоди на ринку цінних паперів і термінових фінансових інструментів	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Основний ▪ Один з основних ▪ Підтримується ▪ Не здійснюється
6	Надання послуг корпоративним клієнтам, органам державної влади й місцевого самоврядування на ринку капіталів	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Основний ▪ Один з основних ▪ Підтримується ▪ Не здійснюється

№ пор.	Напрямок діяльності	Пріоритетність напрямку діяльності
7	Управління активами	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Основний ▪ Один з основних ▪ Підтримується ▪ Не здійснюється
8	Брокерська діяльність	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Основний ▪ Один з основних ▪ Підтримується ▪ Не здійснюється

Коментарі щодо заповнення таблиці П.2

Чи виникли у Вас проблеми або запитання при заповненні даної таблиці?

Ні

Так

Укажіть, із чим вони були пов'язані:

Класифікація напрямків діяльності не відповідає прийнятій у Вашій кредитній установі

_____
 (Поясніть)
 _____

Незрозуміло, до яких напрямків діяльності віднести окремі операції

_____
 (Укажіть, які)
 _____

Складно визначити прибуток для окремих напрямків діяльності

_____
 (Поясніть, чому)
 _____

Інше

_____
 (Укажіть)
 _____
 _____

3. Яка поінформованість Вашого банку про зміни в міжнародних стандартах достатності капіталу (Базель II)?

Питання вивчалось спеціально

Маємо інформацію про основні зміни

Є загальне уявлення

Не маємо інформації

3.1. Якщо питання вивчалось спеціально, який підхід до визначення величини регулятивного капіталу на покриття операційного ризику є оптимальним для Вашої організації?

- Базовий індикативний підхід (BIA)
- Стандартизований підхід (STA)
- Альтернативний стандартизований (ASA)
- Просунуті методи виміру ризику (AMA)

3.2. Якщо Ви вважаєте, що оптимальним для Вашої організації буде AMA, які методики та/або моделі оцінки операційного ризику Ви плануєте використовувати?

- Власні внутрішні

_____
(Укажіть, на основі яких методів вони розроблені)

- Розробки інших організацій

_____
(Укажіть, яких)

4. Оцініть частку (%) проблемних кредитів у структурі загального кредитного портфеля Вашої організації

5. Які внутрішні документи, що регламентують управління фінансовою безпекою, розроблені у Вашій організації?

- Є окремий документ
- Окремого документа немає, але питання керування операційним ризиком відбиті в інших внутрішніх документах

_____
(Укажіть, в яких саме)

5.1. Внутрішні документи, присвячені управлінню фінансовою безпекою, затверджені:

- Радою директорів (наглядовою радою)
- Виконавчим органом (одноособовим, колегіальним)
- Не затверджені
- Інше

_____
(Укажіть)

6. Функції керування фінансовою безпекою у Вашій організації покладені на:

- Окремий підрозділ
- Окремого співробітника
- Керівників підрозділів
- Не розподілені
- Інше
- _____
- (Укажіть)
- _____

6.1. Якщо функції управління фінансовою безпекою покладені на окремих підрозділ (службовця), які його обов'язки?

- Розробка довгострокової програми управління фінансовою безпекою
- Збір інформації про можливі загрози
- Виявлення джерел (картографія) ризиків у діяльності банку
- Аналіз і дослідження з питань управління фінансовою безпекою
- Інше

_____

(Укажіть)

_____

_____

7. Чи ведеться у Вашій кредитній організації окремий облік збитків, отриманих внаслідок кризових ситуацій у діяльності банку?

Так _____

(Укажіть, яким підрозділом (службовцем) ведеться)

_____

_____

Ні _____

(Укажіть, який порядок обліку операційних збитків)

_____

_____

8. Чи існує встановлений порядок розслідування випадків таких збитків?

Так

Ні

9. Прояви загроз і ризиків фінансової безпеки банку в процесі його діяльності
(за станом на 01.01.2008)

Таблиця П.3

№ пор.	Прояви загроз і ризиків фінансової безпеки в результаті діяльності банку	Частота випадків (у середньому)	Кількість випадків	Сума збитків у середньому на випадок (тис. грн.)
1	Зловживання або протиправні дії службовців кредитної організації (або за їхньої участі)	☐ Кілька разів на місяць ☐ Кілька разів на квартал ☐ Кілька разів на півріччя ☐ Кілька разів на рік ☐ Подібних випадків не було		
2	Протиправні дії третіх осіб	☐ Кілька разів на місяць ☐ Кілька разів на квартал ☐ Кілька разів на півріччя ☐ Кілька разів на рік ☐ Подібних випадків не було		
3	Порушення кредитною організацією або службовцями трудового законодавства	☐ Кілька разів на місяць ☐ Кілька разів на квартал ☐ Кілька разів на півріччя ☐ Кілька разів на рік ☐ Подібних випадків не було		
4	Порушення іншого законодавства, невиконання або неналежне виконання впливаючих з договорів зобов'язань, пов'язаних з основною діяльністю; порушення звичаїв ділового обороту	☐ Кілька разів на місяць ☐ Кілька разів на квартал ☐ Кілька разів на півріччя ☐ Кілька разів на рік ☐ Подібних випадків не було		
5	Пошкодження або втрата основних засобів та інших матеріальних активів, вихід з ладу устаткування та систем	☐ Кілька разів на місяць ☐ Кілька разів на квартал ☐ Кілька разів на півріччя ☐ Кілька разів на рік ☐ Подібних випадків не було		
6	Неналежна організація діяльності, помилки управління та виконання	☐ Кілька разів на місяць ☐ Кілька разів на квартал ☐ Кілька разів на півріччя ☐ Кілька разів на рік ☐ Подібних випадків не було		
7	Інші - _____ - _____ - _____	☐ Кілька разів на місяць ☐ Кілька разів на квартал ☐ Кілька разів на півріччя ☐ Кілька разів на рік ☐ Подібних випадків не було		

10. Можливі загрози та ризики фінансової безпеки банку в процесі його діяльності

Таблиця П.4

№ пор.	Прояви загроз і ризиків фінансової безпеки в результаті діяльності банку	Імовірність настання (висока, середня, низька)
ВНУТРІШНІ ЗАГРОЗИ		
1	Зловживання або протиправні дії службовців кредитної організації (або за їхньої участі)	
2	Протиправні дії третіх осіб	
3	Порушення кредитною організацією або службовцями трудового законодавства	
4	Пошкодження або втрата основних засобів та інших матеріальних активів	
5	Вихід з ладу устаткування та систем	
6	Неналежна організація діяльності, помилки в управлінні та виконанні	
7	Інші - _____ - _____ - _____	
ЗОВНІШНІ ЗАГРОЗИ		
1	Зміни в законодавстві	
2	Зміни в політиці та діях Національного банку	
3	Прихід нових сильних гравців на ринок банківських послуг України	
4	Економічна/фінансова криза в країні	
5	Інші - _____ - _____ - _____	

11. Чи взаємодіє у Вашій установі ризик-менеджмент із керівниками підрозділів (бізнес-напрямків) з метою зниження ймовірності настання кризових ситуацій?

Ні

Так

(Укажіть, в якій формі, з якою періодичністю)

_____

_____

_____

_____

12. Чи розроблена у Вашій організації внутрішня звітність із питань управління фінансовою безпекою й ризиками?

Ні

Так

_____
(Укажіть, який підрозділ (службовець) відповідає за її складання,

_____
кому/якому органу управління вона надається,

_____
з якою періодичністю)
_____

13. Чи використовуються у Вашій установі спеціальні процедури виявлення та (або) моніторингу рівня фінансової безпеки?

Ні

Так

Укажіть, які:

Індикатори фінансової безпеки

Самооцінка

Ведення бази даних про прояви загроз і ризиків у діяльності банку

Інше

_____
(Укажіть)
_____
_____
_____

14. Чи застосовує Ваша організація страхування?

Ні

Так

Укажіть застосовувані види страхування:

Життя й здоров'я службовців кредитної організації, робота яких пов'язана з підвищеним ризиком (інкасатори, касири)

Майна клієнтів, під заставу якого видані кредити

Коштів та інших цінностей у дорозі та на зберіганні

Відповідальність за заподіяння збитків третім особам з вини службовців кредитної організації

Ризику фізичної втрати/пошкодження цінного папера або сертифіката

Будинків, споруд, устаткування та іншого майна

Автотранспорту

Інше

_____
(Укажіть)
_____
_____

14.1. Які інші види ризиків Ваша організація готова була б застрахувати, але не має такої можливості?

_____
(Укажіть, які)
_____

14.1.1. З яких причин?

На ринку відсутні відповідні страхові продукти

Умови запропонованих страхових продуктів неприйнятні

Інше _____

(Укажіть)

_____
_____

15. Чи розроблені у Вашій організації плани забезпечення безперервності (відновлення) фінансово-господарської діяльності?

Ні

Так

Укажіть, які:

Основної діяльності

Господарської (допоміжної) діяльності

Функціонування автоматизованих банківських систем

Інше _____

(Укажіть)

_____

15.1. Плани забезпечення безперервності (відновлення) фінансово-господарської діяльності затверджені:

Радою директорів (наглядовою радою)

Виконавчим органом (одноособовим, колегіальним)

Не затверджені

Інше _____

(Укажіть)

_____

16. Чи переглядалися за останні 3 роки у Вашій організації внутрішні правила й процедури проведення основної діяльності (організація бізнес-процесів)?

Ні

Так

Укажіть, з якої причини:

У зв'язку із впровадженням нової автоматизованої банківської системи

У зв'язку із впровадженням нових операцій/продуктів

У плановому порядку

_____

(Укажіть встановлену періодичність)

У зв'язку з надзвичайними подіями

_____

(Укажіть, якими)

_____

Інше

_____

(Укажіть)

_____

_____

17. Чи здійснюється в рамках системи внутрішнього контролю контроль над дотриманням встановлених правил і процедур?

Ні

Так

_____

(Поясніть докладніше)

_____

_____

_____

Дата заповнення	___/___/___
-----------------	-------------

Наукове видання

Єпіфанов Анатолій Олександрович
Пластун Олексій Леонідович
Домбровський Владислав Сергійович та ін.

**ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВ
І БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ**

Монографія

Редактор Г.М. *Нужненко*

Технічне редагування І.О. *Кругляк*

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки *Н.А. Височанська*

Підписано до друку 12.11.2009. Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 14,76. Умов. друк. арк. 18,5. Тираж 300 пр. Зам. № 905

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № 3160 від 10.04.2008

Надруковано на обладнанні Державного вищого навчального закладу
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57